

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

2781

Հանձնարար պատճառներ
հայոց

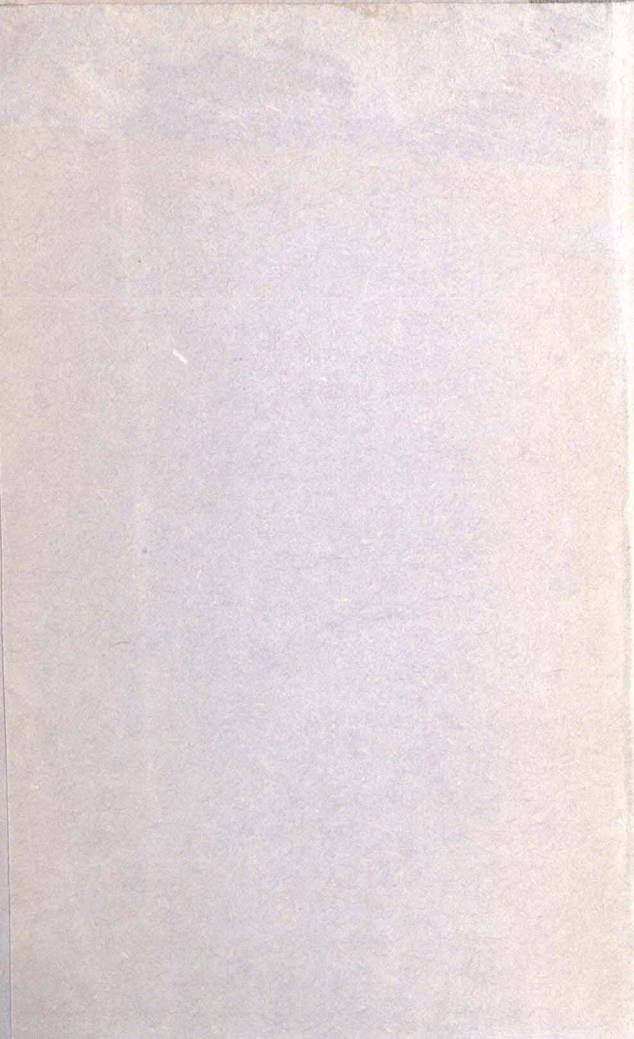
9 (47.925)

թ-54

1858

Վեցերակ

1858

9(47.925) 7.

թ-54 ՀԱՄԱՌՈՑ

պր.

52-21818

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՇԱՐԱԳՐԵՑ

Հ. ՀԱՄԱԶԱՍԳ ԹԵՐԶԻՄԱՆԵԱՆ

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՑ

12012

ԵՐԿՐՈՐԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ

ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐՈՒ ՎԱՆՔԸ

1858

31819-42

4294
41

2004

14577-58

9

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ

Յայտնի ու ամենէն ծանուցեալ ճշմարտութիւն մըն է, թէ գործք մը ամենուն միօրինակ հաճոյ ընելը՝ եթէ անկարելի ալ չըսենք, բայց ամենադժուար բան է։ Աս դժուարութիւնս տարակոյս չկայ որ անհամեմատ կ'աւելնայ զրբի մը համար, մանաւանդ այնպիսի զրբի մը որ յատուկ ազգային ըլլալով, ինչպէս է ազգային սլատմութիւն մը, բոլոր ազգը իրաւունք ունի քննելու, ևս առաւել որ դասատետր ալ ըլլալով ինքը պիտի ըլլայ բոլոր ազգին տղոցը ազգայնութեան հոգին տալաւորողը. և չէ թէ միայն ընդհանուր ազգին՝ հապա իւրաբանչիւր երեւելի ու կերպով մըն ալ անուա-

նի եղող անհատիցն ալ արժանաւոր գաղա-
փարը տուող ու յարգը ճանչցող : Աս պատ-
ճառաւ որչափ ջանք և փոյթ ըլլայ ասանկ
գրքի մը կատարելութեանը՝ դեռ քիչ է : Եւ
մենք որ այս պղտիկ բայց կարևոր գործ-
քիս ձեռք զարկինք , չգիտեմ թէ կրցանք
մի առջինէն աւելի կատարելութիւն մը տա-
լու ասոր : Ջանացինք իրաւ եւելցնել ըստ
տեղւոյն յարմար ու հարկաւոր խորհրդա-
ծութիւններ , առանց որոնց անօգուտ ու
նիւթական ուսմունք մը կ'ըլլար պատմու-
թիւնը տղայոց : Ջանացինք նմանապէս
յայտնել ու ատելի ընել չարաց , որ ամէն
ազգի մէջ չեն պակսիր , վնասակար պակա-
սութիւններն ու ախտերը առանց անիրա-
ւելու և ընդհանուր ազգին տալու այն մաս-
նաւորաց պակասութիւնները : Ջանացինք
վերջապէս փոխանակ ընդունայն պար-
ծանքներով յայտնել այն ամենայն ազգայ-
ին կատարելութիւնները ու գեղեցիկ յատ-
կութիւնները որ ազգի մը ճշմարիտ պար-
ծանք են և որոնցմով սիրելի ու յարգոյ կ'ըլ-
լայ պատմութիւնը ազգայնոց ու օտարաց :
Եւ որովհետեւ մեր վախճանն էր տղայոց
և ժողովրդեան առ հասարակ դիւրընթեռ-
նի ընել ազգային պատմութիւնը , աւելորդ
սեպեցինք ծանրաբեռնել զանի երկրորդա-
կան պարադաններով ու այնպիսի մասնա-

ւոր ու առանձնական դէպքերով, որ ազգային պատմութեան հետ անմիջապէս վերաբերութիւն մը չունին :

Բախտաւոր կը համարինք զմեզ՝ թէ որ կրցանք քիչ շատ դիտած վախճաններնու հասնելով օգտակար ընել զասիկայ եթէ տղայոց և եթէ վարժապետաց, որոնց 'ի դիւրութիւն ընծայելով, կը յուսանք որ թերութեանցն ալ ներողամիտ կ'ըլլան :

10

ՀԱՄԱՌՈՏ

ՊԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

29

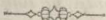
20-00-00

20-00-00

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Կ Ա Զ Ա Ն Յ

Դ Ա Ս Ա

Հայկէն սկսեալ ինչոռան Արամ:

Հ. Մեր Հայոց ազգը ուսկից առաջ եկած է.
Պ. Նոյ նահապետին Յաբեթ որդիէն:

Հ. Ո՞վ եղաւ մեր ազգին նահապետը.
Պ. Հայկ, որ էր Թորգոմայ որդին. Թորգոմն
ալ Գամերայ, Գամերն ալ Յաբեթայ:

Հ. Ի՞նչպէս մեր ազգին նահապետ եղաւ Հայկ.
Պ. Իբր ազգաստոյժին վրայ տէր և գլուխ ըլլալով,
և զանոնք իր անուամբը Հայք անուանելով. որոնց
մէ մէնք ալ ինչած ենք:

Հ. Ե՞րբ սկսաւ մեր ազգին տէրութիւնը.
Պ. Ամիջապէս ջրհեղեղէն քիչ մը ետքը:

Հ. Ի՞նչ կերպով սկսաւ Հայկ իր տէրութիւնը .

Պ. Երբոր Բաբելոն գացող և աշտարակը շինել ուզող մարդկանց լեզուն խառնուեցաւ, և ազգերը պիտի ցրուէին, Բէլ ուզեց ամենուն վրայ բռնութեամբ իշխել ու Աստուծոյ պէս պաշտուիլ . Հայկ ալ աս բանիս չգիմացաւ, ու Հայաստան դարձաւ իր իրեք հարիւր կորիճներովը, որ էին իրեն որդիքը, Թուոռնիքը, և անոնց ընկերացած հաւատարիմ մարդիկներ (2346) :

Հ. Բէլ երբոր աս բանս լսեց ի՞նչ ըրաւ .

Պ. Հպարտութեամբ պատգամ խաւրեց Հայկայ որ գայ հնազանդի իրեն, Թէ չէ անով տեղով զինքը Թրէ կ'անցընէ :

Հ. Հայկ աս բաներս լսելով հնազանդեցա՞ւ Բէլայ .

Պ. Չէ . հասաւ իրեն կորիճ տղաքներովը, ծառաներովը և ուրիշ հաւատարիմ մարդիկներով Բէլայ անհամար բազմութեանը դէմ ելաւ, որոնք եկեր էին իր վրայ :

Հ. Ի՞նչպէս պատերազմեցան Հայկն ու Բէլը .

Պ. Նախ Հայկ յաղթեց Բէլայ զօրքերուն . վերջը երբոր Բէլ ետ կը քաշուէր քիչ զօրքով, Հայկ մէկէն վրան վազեց զարկաւ նետովը, ու հոն ըստ պաննած փռեց ամբարտաւան հսկան, Աստուծոյ և մարդկութեան թշնամին :

Հ. Հայկ Բէլայ մարմինը ի՞նչ ըրաւ .

Պ. Զմուսել տալով տարաւ Հայաստանի հարք ըսուած երկիրը, ու բլրի մը վրայ Թաղեց, ուղելով որ ամէնքն ալ տեսնեն և իմանան ամբարտաւան մարդուն վիճակը . և իրեն ալ աշխարհքիս ըրած բարեքը :

Հ. Հայկ Բէլը սպաննելէն ետքը ի՞նչ ըրաւ, ու որչափ ապրեցաւ.

Պ. Ուղեւոր իմացընել իր արդարասէր և անաշխարհակալ ոգին՝ թշնամին հալածելէն ետքը դարձաւ Հայաստան եկաւ. քաղաքներ շինեց ու բարեկարգութիւններ ըրաւ ու 400 տարիի չափ ապրելէն ետքը խաղաղութեամբ մեռաւ (2265):

Հ. Ի՞նչ բնութիւն և ի՞նչ ձիրքեր ունէր Հայկ.

Պ. Մարմնով կտրիճ մարդ էր, մեծահասակ եւ գեղեցիկ, գոռու մազերով, կարմիր երեսով, վառ վռոռն աչքերով. ձեռքով ալ շատ ճարպիկ ու արագաշարժ. իսկ մտօք՝ բարակամիտ, հնարագէտ, աշխարհաշէն և անվախ սրտով:

Հ. Հայկայ ատեն ի՞նչ մասնաւոր բան պատահեցաւ հայաստանի մէջ.

Պ. Նոյ 950 տարուան վախճանեցաւ, ու թաղուեցաւ ինչպէս կ'ըսուի Նպատ լեռան վրայ. նոյն պէս Նոյեմզարա՝ Նոյայ կիներն ալ թաղուեցաւ Մայանդ գաւառը:

Հ. Հայկայ տեղը ո՞վ անցաւ.

Պ. Արմենակ Հայկայ քաջ և հայրենասէր անդրանիկ որդին:

Հ. Արմենակ ի՞նչ գործ ըրաւ իր հայրենասիրութեանը վայել.

Պ. Իր խոռ եւ Մանաւազ եղբայրները Հաբք գաւառը թողուց ու ինքը արևելեան կողմերը գնաց, հոն տեղուանքն ալ շէնցուց:

Հ. Արմենակայ մէկալ եղբարքը ի՞նչ եղան.

Պ. Երկու եղբարքն ալ անանկ բազմացան, որ հազարաւոր տարի ցեղերնին դիմացաւ իրենց ա-

նուճումը խորխուռնիք ու Մանաւազեանք ըսուելով: Նոյնպէս Բաղ Արմենակայ որդւոյն ցեղն ալ իր անուճումը Բզնունիք ըսուեցաւ:

Հ. Արմենակայ ո՞վ յաջորդեց.

Պ. Արամայիս իր որդին, որ Արմաւիր քաղաքը շինեց Երասխ գետին քով (1975):

Հ. Ո՞վ էր Շարա.

Պ. Շարա Արամայիսի որդւոյ մէկն է որ շատ կերուխում կը սիրէր, հայրն ալ զինքը բարեբեր երկիր մը խաւրեց որ իր անուճումը Շիրակ կոչուեցաւ:

Հ. Արամայիսին տեղը ո՞վ անցաւ.

Պ. Ամասիա իրեն որդին, որ իր անուճումը՝ Մասիս անուանեց Արարատ լեռը:

Հ. Ամասիայի որդւոյ վրայ ի՞նչ գիտեւիք կայ.

Պ. Ամասիա իրեք տղայ ունէր Փառօխ, Յոլակ և Գեղամ. առջի երկուքին համար մէյմէկ քաղաք շինեց որ անոնց անուճումը Փառախոտ եւ Յոլակերտ ըսուեցան. իսկ երրորդը Գեղամ իր տեղը յաջորդեց.

Հ. Գեղամայ վրայ ի՞նչ կը պատմուի.

Պ. Քանի մը տարի իշխելէն ետքը, յանձնեց տերութիւնը իր հարմա տղուն, ու ինքը Սևան ծովին եզերքները բնակելով ան տեղը իր անուճումը կոչեց Գեղարքունիք ու ծովն ալ Գեղամայ ծով:

Հ. Սիսակ Գեղամայ որդւոյն վրայ ի՞նչ գիտեւիք կայ.

Պ. Սիսակ իր քաղցր նայուածքին եւ խօսուած

քին համար Աղու ըսուեցաւ . ասոր բնական տե-
ղին անուանը Սիսական ըսուեցաւ կամ Սիւնիք :

Հ. Ո՞վ էր Հարմա և իր վրայ ի՞նչ մասնաւոր
գործք մը կը պատմուի .

Պ. Գեղամայ որդին էր . ասոր ատենը սկսան
Թշնամիք Հայաստանի վրայ վազել ու տիրել , ու
րոնք որ Հայկայ և իրեն որդւոցը քաջութեան
գործքերը լսելով առաջ վախցեր ու Թուլցեր էին .
բայց ատեն անցնելով մոռցուեր էր աս իրաւացի
վախը ինչուան որ Արամ նորէն վախ ձգեց անոնց
սիրտը :

ԴԱՍ Բ .

Արամէն ինչո՞ւսն Պարոյր :

Հ. Ո՞վ էր Արամ .

Պ. Հարմայի որդին եւ յաջորդը :

Հ. Արամին առջի Թշնամին ո՞վ եղաւ .

Պ. Նիւբար Մարաց իշխանը , որուն գէմ էր Թա-
լով Արամ յիսուն հազար զօրքով , յաղթեց ու
զինքը բռնեց աշտարակի մը ծայրը դամեց (1828) :

Հ. Հայոց երկրորդ Թշնամին ո՞վ էր .

Պ. Բարշամ Բաբեղացւոց իշխանը որ նոյնպէս
յաղթուելով սպաննուեցաւ Արամէն :

Հ. Հապա երրորդ Թշնամին ո՞վ էր .

Պ. Պայտակա Կապադովկիոյ իշխանը որ յաղ-
թուելով փախաւ Միջերկրական ծովուն կղզիներ
ընէ մէկը :

Հ. Արամ Պայապիսին երկիրները ի՞նչ ըրաւ .

Պ. Բոլորին ալ տիրելով Մշակ անունով մէկը իշխան դրաւ հոն , ու պատուիրեց որ ամէնքն ալ հայերէն խօսին . որով ան տեղին անունն ալ Փոքր Հայք ըսուեցաւ , Մշակայ բնակած տեղն ալ՝ Մաժակ , որ է Գայսերի քաղաքը :

Հ. Արամայ վրայ ուրիշ ի՞նչ գիտնալու բան կայ .

Պ. Նինոս Ասորեստանցւոց Թագաւորէն մարդարտազարդ պսակ մը ընդունեցաւ , եւ անոր երկրորդը կոչուեցաւ :

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ Նինոս աս Թագը խաւրեց .

Պ. Վասն զի Արամայ քաջութիւններէն ակնածելով ուզեց անոր բարեկամութիւնը ստանալ :

Հ. Արամ որչափ ատեն իշխեց ու երբ մեռաւ .

Պ. Յիսունըութը տարի իշխեց ու մեռնելով իրեն յաջորդ Թողուց Արայ որդին :

Հ. Արայ ի՞նչու համար պատերազմի ելաւ Շամիրամայ դէմ .

Պ. Արայ շատ գեղեցիկ ըլլալով՝ Շամիրամ Ասորեստանցւոց ախտամոլ Թագուհին ուզեց հետը կարգուիլ . բայց Արայ յանձն չառաւ ու պատերազմի ելաւ :

Հ. Պատերազմին վերջը ի՞նչպէս եղաւ .

Պ. Արայ քաջութեամբ կռուեցաւ , բայց պատերազմին տաքցած ատենը զարնուեցաւ ու մեռաւ . Թէպէտ և Շամիրամ ապապրեր էր իր զօրացը որ զինքը չըսպաննեն ողջ բռնեն (1769) :

Հ. Շամիրամ ինչ ըրաւ հայաստանի մէջ .

Պ. Հաւնեւով մեր աշխարհքին գրիցը և օգին գեղեցկութեանը, ամուր քաղաք մը և բերդ մը շինել տուաւ Շամիրամակերտ անուանով որ Ալան ալ կ'ըսուի. և ինչուան հիմայ կեցած էն ան ատեն իսուան շինած պատերը:

Հ. Արայի ո՞վ յաջորդեց.

Պ. Շամիրամ հայոց վրայ իշխան դրաւ Արայի Կարգոս որդին:

Հ. Շամիրամ ու Կարգոս ի՞նչպէս մեռան.

Պ. Շամիրամ ու Կարգոս Նինուասայ վրայ պատերազմի ելան՝ որ Շամիրամին որդին էր, ու իրմէ ապստամբած բայց յաղթուելով երկուքն ալ մեռան:

Հ. Կարգոսին ո՞վ յաջորդեց.

Պ. Անուշաւան իր որդին, որ թէպէտ և գերի ընկած էր Նինուասայ ձեռքը, բայց սիրելի ըլլալով անոր, ազատեցաւ գերութենէն, ու եկաւ տիրեց իր հայրենեացը. երկար ատեն իշխեց շատ խելքով ու մեռաւ:

Հ. Ո՞վ էր Պարեա.

Պ. Հայկայ մէկալ որդւոյ ցեղերէն իշած կրտսրի՝ մըն էր որ Անուշաւանին տեղը նահապետ եղաւ. որովհետեւ Անուշաւան որդի չունէր (1662):

Հ. Պարեաին վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ, ու իրեն ո՞վ յաջորդեց.

Պ. Ասիկայ շատ քաջութիւններ ըրած ունի. իրեն յաջորդեց Արբակ:

Հ. Արբակին ո՞վ յաջորդեց.

Պ. Զաւան: Զաւանին յաջորդեց Փառնակ: Փառնակին Սուր:

Հ. Սուր նահապետին վրայ ի՞նչ դիտելիք կայ.

Պ. Սուր որ իրեն քաջութեանցը համար աս ա-
նունը ժառանգեց, շատ յաղթութիւններ ըրաւ
ընդդէմ թշնամեաց: Ասոր ատենը Քանանացիք
Խորայեւացիներէն հալածուելով ոմանք Հայաս-
տան եկան, որոնցմէ ձեացաւ Քանանիդեանց կամ
Գընթունեաց նախարարութիւնը:

Հ. Սուրայ ո՞վ յաջորդեց.

Պ. Ետեւէ ետեւ յաջորդեցին Հաւանակ և Վաշ-
տակ, որոնց վրայ սրատմութիւն չունինք:

Հ. Հայկակ Ա. նահապետը ի՞նչ քաջութեան
դործք ըրած ունի.

Պ. Ամինդէս Ասորոց թագաւորին յաղթեց.
բայց անոր Բեւթոս յաջորդէն յաղթուեցաւ ու
մեռաւ (1369):

Հ. Որո՞նք յաջորդեցին Հայկակէն ետեւ.

Պ. Երկու հարիւր տարուան չափ միջոցի մէջ
իշխեցին Հայոց վրայ ասոնք. Ամբակ Ա, Աւնակ,
Շաւարշ Ա, Նորայր, Վստամ, Կար, Գոռակ,
Հրահա, Ընձակ, Գղակ և Հօրոյ որոնց վրայ դի-
տելիք մը չկայ:

Հ. Զարմայրի վրայ ի՞նչ կը սրատմուի.

Պ. Տրոյացւոյ օգնութեան գնաց ու շատ քա-
ջութիւններ ըրաւ. բայց Ա. քիլէսի հետ սրատե-
րազմելով մեռաւ (1182):

Հ. Զարմայրէն ինչուան հսկայորդի ո՞րչափ նա
հապետներ նստան.

Պ. Գրեթէ չորս հարիւր տարուան միջոցի մէջ
սասնի չափ նահապետներ նստան, որոնց վը-
րայ տեղեկութիւն մը չունինք. և են ասոնք. Շա-

ւարչ Բ, Պերճ Ա, Արբուն, Պերճ Բ, Բաղուկ
Հոյ, Յուսակ, Ամբակ Բ, Փառնաւաղ Ա, Փառ-
նակ Բ, ու Հսկայորդի :

ԴԱՍ Գ.

Պարոյրեւ ինչո՞ւն Հայկազանց րազաւորու-
քեան կործանիլը . և կոշակաւաց իշխա-
ւոյրիւնը :

Հ . Ո՞վ էր Պարոյր .

Պ . Հսկայորդւոյն որդին էր , որ Հայոց առաջին
Թագաւորը եղաւ :

Հ . Ի՞նչ պատճառաւ Թագաւոր պսակուեցաւ .

Պ . Սարգանաբաղ Ասորւոց Թագաւորին գէմ
օգնութիւն գնաց Վարբակէս իշխանին ու միաբան
յաղթեցին անոր . ու ինքը Վարբակէսէն Թագ ա-
ռաւ (746) :

Հ . Պարոյրին ատենը ուրիշ ի՞նչ գիտնալու ար-
ժանի բան եղաւ .

Պ . Ազրամէլէք և Սանասար Ասորեստանցւոց
Թագաւորին տղաքը Հայաստան փախան , որոնք
վերջէն մեծամեծ նախարարութիւններ եղան , այս-
ինքն Արծրունիք և Սանասուք կամ Սանցիք :

Հ . Պարոյրէն ետեւ որո՞նք Թագաւորեցին .

Պ . Հարիւր տարուան չափ միջոցի մէջ Հինգ
Թագաւոր նստեցան , որոնց վրայ յիշատակութիւն
մը չունինք . ասոնք են Հրաչեայ , Փառնաւաղ Բ ,
Պաճոյճ , Կոռնակ , Փաւոս :

Հ. Հայկակ Բին վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ .

Պ. Նաբուգոդոնոսորին հետ Երուսաղեմի վրայ գնաց, ու հոնկէ Հայաստան բերաւ Շամբատ ա-
նուանով իշխան մը, ուսկից սերեցաւ Բագրատու-
նեայ ցեղը Բագարատ երևելի իշխանին անունէն
առնելով (605) :

Հ. Ո՞վ յաջորդեց Հայկակին .

Պ. Իր որդին Երուանդ առաջին որ չորս տարի
միայն թագաւորելով մեռաւ, անոր համար Սակա-
ւակեայ ըսուեցաւ (665) :

Հ. Ո՞վ է Տիգրան Ա .

Պ. Երուանդայ տղան ու Հայկազանց ամենէն
երևելի թագաւորը :

Հ. Ինչո՞ւ համար Աժդահակ Մարայ թագաւո-
րը Տիգրանայ հետ թշնամացաւ :

Պ. Վասն զի Տիգրան բարեկամութիւն ըրաւ
Կիւրոսի հետ՝ որ իր թշնամին էր :

Հ. Աժդահակ ի՞նչ վարպետութիւն՝ բանեցուց
Տիգրանը մեռցընելու .

Պ. Տիգրանին Տիգրանուհի քոյրը իրեն կին ա-
ռաւ, ու անոր ձեռքովը ուղեց սպաննել զՏիգրան :

Հ. Աժդահակայ չարութեան խորհուրդը առաջ
գնաց .

Պ. Չէ . վասն զի Տիգրանուհին Աժդահակայ
խորհուրդը ծածուկ խմացուց իր եղբօրը :

Հ. Ասով Տիգրանուհին վնաս մը եղա՞ւ .

Պ. Չէ . որովհետեւ Տիգրան սպառնալով ուշա-
ցուց որ քոյրը ատեն գտնելով փախչի Աժդահա-
կին քովէն :

Հ. Պատերազմը ի՞նչպէս եղաւ .

Պ. Երբոր Կիւրոս իր զօրքովը եկաւ հասաւ ,
Տիգրան անոր հետ մեկտեղ Աժդահակայ դէմ ե-
լաւ . պատերազմին էն տաք միջոցը Տիգրան քա-
ջութեամբ սպաննեց զԱժդահակ , որով պատե-
րազմը լմնցաւ :

Հ. Տիգրան պատերազմէն դառնալէն ետքը ի՞նչ
ըրաւ .

Պ. Աժդահակին կինն , ընտանիքը և ուրիշ գե-
րիները հայաստանի մէջ բնակեցուց , ուսկից սե-
րեցան Վիշապազունք կամ Մուրացան ըսուած
ցեղը : Իսկ Տիգրանուհի քոյրը Տիգրանակերտի
կողմերը բնակեցուց , ուսկից որ սերեցաւ Ոստան
կամ Ոստանիկ ըսուած ազատ ցեղը :

Հ. Տիգրան ի՞նչպէս Թադաւորութիւն քէեց .

Պ. Շատ խելքով , շատ շինութիւններ ու բարե-
կարգութիւններ ըրաւ . և քառասուն ու հինգ
տարի Թադաւորելէն ետեւ մեռաւ . իրեն տեղը յա-
ջորդեց Վահագն իր որդին :

Հ. Վահագնի վրայ ի՞նչ բան կը պատմուի .

Պ. Խիստ քաջ ըլլալուն համար՝ վրան շատ ա-
ռասպելներ զրուցեցին . և Վրացիք զինքը կը պաշ-
տէին : Ասոր ցեղը Վահունիք ըսուեցաւ (520) .

Հ. Վահագնի ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Որդւոց որդի յաջորդեցին Առաւան , Կեր-
սէհ , Զարեհ , Արգոմ , Բայգամ , Վան և Վահէ (351) :

Հ. Ինչո՞ւ համար Աղէքսանդր Վահէին վրայ
եկաւ .

Պ. Վան զի Զարեհ Պարսից Թադաւորին օդ-
նութիւն խաւրեր էր Վահէ :

Հ. Ի՞նչպէս մեռաւ Վահէ .

Պ. Աղէքսանդրի դէմ պատերազմելով շատ քաջութիւններ ընելէն ետքը՝ պատերազմին մէջ ընկաւ մեռաւ, ու ասով Հայկազանց Թագաւորութիւնը վերջացաւ 1800 տարի ղիմանալէն ետքը (328) :

Հ. Վահէէն վերջը Հայաստանի ո՞վ կ'իշխէր .

Պ. Մակեդոնացւոց կամ Ասորւոց Թագաւորները մէկ իշխան մը կը խաւրէին որ Հայաստանը կառավարէ . աս իշխանները Կուսակալք կ'ըսուին :

Հ. Ո՞վ եղաւ առջի կուսակալը .

Պ. Միհրան , որն որ Աղէքսանդրէն խրկուեցաւ ու հինգ տարի կենալէն ետքը ետ կանչուեցաւ (319) :

Հ. Միհրանայ տեղ ո՞վ եղաւ կուսակալ .

Պ. Նէոպտղոմէոս , որ Հայոց վրայ գէշ աչքով կը նայէր , ան պատճառաւ շատ նեղութիւններ տուաւ Հայոց :

Հ. Ո՞վ ազատեց զիրենք աս նեղութենէն .

Պ. Ադուարդ մեր քաջ նախարարը , որ Նէոպտղոմէոսը փախուց Հայաստանէն :

Հ. Ադուարդ մինակ իշխեց Հայոց վրայ .

Պ. Չէ . վասն զի Եւմենէս մակեդոնացի իշխանին միջնորդութեամբը նորէն եկաւ Նէոպտղոմէոս ու իբրեւ Ադուարդին երկրորդը կը կենար (317) :

Հ. Ադուարդ որչափ ատեն իշխեց .

Պ. Ուրիշ շատ քաջութիւններ ընելէն ետքը Հաստատուեցաւ իր իշխանութեանը մէջ , ու երեսուն և երեք տարի իշխելէն ետքը մեռաւ :

Հ. Ադուարդին տեղը ո՞վ խաւրուեցաւ կուսակալ .

Պ. Հրանտ. ասոր ալ յաջորդեց Արտաւազ ա.
նունով իշխան մը, որ ասպատամբելով Սեւեկիա-
ցւոց¹ Անտիոքոս Գ. Թագաւորէն՝ ինքնազլուի
իշխեց :

Հ. Յաջորդեցաւ Արտաւազին ասպատամբութիւնը.

Պ. Վախնալով Անտիոքոսէն շատ ընծաներով
խոստացաւ հարկը տալ, ու անով նորէն կուսա-
կալ եղաւ :

Հ. Արտաւազին տեղը ո՞վ դրուեցաւ կուսակալ :

Պ. Արտաշիաս և Զահրատ Հայ իշխանները :

Հ. Զահրատ և Արտաշիաս ինչուան վերջը հա-
ւատարիմ մնացին Սեւեկիացւոց .

Պ. Չէ. հասաւ հռովմայեցւոց օգնութեամբը
ասպատամբեցան ու երկուքն ալ Թագաւորեցին :
Զահրատ Փոքր Հայոց վրայ, Արտաշիաս ալ Մեծ
Հայոց վրայ. ուր որ Անիիբալ Վարդեգոնացի մեծ
զօրապետին խրատովը Արտաշաս քաղաքը շինեց :

Հ. Անտիոքոս Եպիփան երբոր լսեց աս բանս
լինչ ըրաւ .

Պ. Արտաշիասին վրայ պատերազմի ելլելով բռ-
նութեամբ հնազանդեցուց :

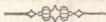
Հ. Արտաշիասէն և Զահրատէն վերջը որո՞նք
իշխեցին Հայոց .

Պ. Ասոնցմէ վերջը քանի մը Թագաւորներ ալ
նստան Հայաստան ինչուան Արշակունեաց ատե-
նը, բայց պատմութիւնին չփոթ ըլլալով որոշ
բան մը չի գիտցըւիր վրանին : Միայն թէ անոնց
վերջի Թագաւորը եղաւ Մորիւկլիկէս Զահրա-
տին տղան (159) :

¹ Ասորիք՝ Սեւեկիացիք ալ բաւեցան իրենց ասպա-
տամբելու Սեւեկոսին անուամբը :

ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ա Ր Շ Ա Կ Ո Ւ Ն Ե Ա Յ

ԴԱՍ Դ.

Վաղարշակէն սկսեալ ինչոչաւ Արտաշատի Ա:

Հ. Ո՞վ էին Արշակունիք.

Պ. Պարթև ըստած ազգէն էին, որոնցմէ Արշակ անունով կտրիճ մը Թագաւոր եղաւ իր ազգին. իր Թոռը Արշակ ալ շատ զօրաւոր ըլլալով Թագաւորութիւնը մեծցուց, Հայաստանին ալ տիրեց և իր Վաղարշակ եղբայրը հոն Թագաւոր դրաւ (149):

Հ. Վաղարշակ Թագաւոր ըլլալէն ետքը ի՞նչ պատերազմ ըրաւ.

Պ. Մորփիւղիկեսի հետ պատերազմ ընելով զինքը սպաննեց ու անով բոլոր Հայոց տիրեց:

Հ. Վաղարշակ ո՞ւր դրաւ իր աթոռը.

Պ. Մծբին քաղաքը, որ Ասորւոց երկրին և Հայաստանին մէջ տեղուանքն է:

Հ. Վաղարշակ Հայերը տիրեց.

Պ. Տեսնելով անոնց քաջութիւնը և տիրաւորու-

Թիւնը ան աստիճան սիրեց զՀայերը, որ ետեւէ ե-
ղաւ գիտնալ ու իմանալ այնպիսի պատուական
աղգին պատմութիւնը:

Հ. Ուրեմն Վաղարշակ գտաւ ուզած սրատմու-
թիւնները:

Պ. Հայաստանի մէջ չգտնելով, Մարիբաա Վա-
տինա անուանով մէկը խաւրեց Նինուէ, որ երթայ
Հոն գրատան մէջէն գտնէ Հայոց պատմութիւնը,
ինչպէս որ գտաւ ալ:

Հ. Վաղարշակ ուրիշ ի՞նչ բարեկարգութիւն-
ներ ըրաւ:

Պ. Նախարարաց և արքունեաց մէջ շատ կար-
գեր դնելէն ետքը, որոշեց ալ որ Թագաւորին
Հետ միայն անդրանիկ որդին մնայ, մէկալնները ու-
րիշ տեղ կենան:

Հ. Վաղարշակայ ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Արշակ Ա. իր որդին, որ շատ բարեկարգու-
թիւններ ու քաջութիւններ ըրաւ (127):

Հ. Գլխաւոր քաջութիւնը ո՞րն է:

Պ. Պոնտացիները նուաճեց ու իրեն յալթու-
թեան նշան կոթող մը տնկեց ծովուն եզերքը. ու
նիզակը զարնելով ծակեց քարը:

Հ. Արշակայ Աին ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Իր որդին Արտաշէս Ա. որ Յունաստանի և
բոլոր Փոքր Ասիոյ տիրեց:

Հ. Ի՞նչ բան ըրաւ Պարսկաստանի մէջ:

Պ. Իր անուանով ստակ կոխեց. ու Պարսից Թա-
գաւորը որ ինչուան ան ատեն պատուով առաջին
էր՝ իրեն երկրորդը ըրաւ:

14577-58

Հ. Արտաշէսի զօրաց բազմութեանը վրայ ի՞նչ
կը սլաամուի .

Պ. Կ'ըսեն թէ երբոր ամէնքը միաբան նեւ
տէին՝ արևը կը խափանէր ու թէ որ մէյմէկ քար
նետէին՝ բլուր մը կը ձևանար :

Հ. Արտաշէս ի՞նչպէս մեռաւ .

Պ. Զօրացը մէջ խռովութիւն խնալով զինքը
սպաննեցին (87) :

Հ. Արտաշէսին ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Տիգրան իր որդին որ արդէն երկու տարիէ
ի վեր հօրը հետ կը թագաւորէր :

Հ. Տիգրան Բ-ին առջի գործքը ի՞նչ եղաւ .

Պ. Յոյները նուաճեց, որոնք Արտաշէսի մահը
լսելով ապստամբեր էին :

Հ. Տիգրան զո՞վ գրաւ իրեն փոխանորդ Պոնապ
սի մէջ, ու Յոյները նուաճող .

Պ. Իր Միհրդատ անունով քեռայրը, որ քաջ
ու խելացի մարդ էր :

Հ. Տիգրան Բ, ի՞նչ կրօնական գործողութիւն
ներ ըրաւ .

Պ. Այլ և այլ տեղեր մեհեաններ շինելով Յու-
նաստանէն բերած աստուածներու արձանները
կանգնեց ու անոնց քուրմեր հաստատեց :

Հ. Ասորւոց երկիրը ի՞նչ բան ըրաւ Տիգրան .

Պ. Ասորւոց երկրին տիրեց և անոնց Սեղինէ
Թագուհին բռնեց սպաննեց . վասն զի Սելեկիա-
ցիքը յորդորէր էր Տիգրանէն ապստամբելու :

Հ. Հրէայք երբոր լսեցին Սեղինէ Թագուհւոյն
սպաննուիլը ի՞նչ ըրին .

Պ. Շատ ընծաներ տուին Տիգրանայ որ իրենց Ալեքսանդրա Թագուհին լինաս մը չհասցընէ :

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ հռովմայեցիք Միհրդատայ հետ Թշնամացան .

Պ. Վասն զի Միհրդատ Կապադովկիոյ իշխելով իր Արիարաթ տղան անոնց Թագաւոր դրաւ . Կապադովկացիք ալ հռովմայեցւոց դիմեցին :

Հ. հռովմայեցիք ալ ի՞նչ ըրին .

Պ. Մէկէն Սիլա քաջ զօրապետը խաւրեցին որ եկաւ Արիարաթը և իրեն Գորդիաս զօրապետը վճնտեց , և Արիոբարդան Կապադովկացին Թագաւորեցուց :

Հ. Միհրդատ ան ատեն ի՞նչ ըրաւ .

Պ. Տիգրանէն օգնութիւն առնելով նորէն վրոնտեց հռովմայեցիները և Արիարաթը Թագաւորեցուց :

Հ. հռովմայեցիք նորէն զօրք խաւրեցին Միհրդատայ վրայ .

Պ. Այլ և այլ զօրավարներ խաւրեցին որոնց շատ անգամ յաղթեց Միհրդատ , և Ակիւլաս զօրավարնին սպաննեց բերնէն վար հալած ոսկի լեցընելով :

Հ. հռովմայեցիք զո՞վ խաւրեցին զօրավար .

Պ. Լուկուլոսը որ շատ հեղ կռուելով երբեմն յաղթուեցաւ երբեմն ալ յաղթեց Միհրդատայ :

Հ. Ինչո՞ւ համար Տիգրան Միհրդատայ վրայ բարկացաւ .

Պ. Վասն զի անգամ մը չարաչար յաղթուելով Լուկուլոսէն փախաւ Տիգրանայ քով , և Լուկուլոս

Հ. Արտաշեսի զօրաց բազմութեանը վրայ ի՞նչ
կը պատմուի .

Պ. Կ'ըսեն թէ երբոր ամէնքը միաբան նետ նե-
տէին՝ արեւ կը խափանէր ու թէ որ մէյմէկ քար
նետէին՝ բլուր մը կը ձկանար :

Հ. Արտաշէս ի՞նչպէս մեռաւ .

Պ. Զօրացը մէջ խռովութիւն լցնելով զինքը
սպաննեցին (87) :

Հ. Արտաշէսին ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Տիգրան իր որդին որ արդէն երկու տարիէ
ի վեր հօրը հետ կը թագաւորէր :

Հ. Տիգրան Բ ինչ առջի գործքը ի՞նչ եղաւ .

Պ. Յոյները նուաճեց, որոնք Արտաշէսի մահը
լսելով ապստամբեր էին :

Հ. Տիգրան զո՞վ դրաւ իրեն փոխանորդ Պոնա-
սի մէջ, ու Յոյները նուաճող .

Պ. Իր Միհրդատ անունով քեռայրը, որ քաջ
ու խելացի մարդ էր :

Հ. Տիգրան Բ, ի՞նչ կրօնական գործողութիւն-
ներ ըրաւ .

Պ. Այլ և այլ տեղեր մեհեաններ շինելով՝ Յու-
նաստանէն բերած աստուածներու արձանները
կանգնեց ու անոնց քուրմեր հաստատեց :

Հ. Ասորւոց երկիրը ի՞նչ բան ըրաւ Տիգրան .

Պ. Ասորւոց երկրին տիրեց և անոնց Սեղինէ
Թագուհին բռնեց սպաննեց . վասն զի Սելեկիա-
յեքը յորդորէր էր Տիգրանէն ապստամբելու :

Հ. Հրէայք երբոր լսեցին Սեղինէ Թագուհւոյն
սպաննուիլը ի՞նչ ըրին .

Պ. Հատ ընծաներ տուին Տիգրանայ որ իրենց Ալեքսանդրա Թագուհին փեսա մը չհասցընէ :

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ Հռովմայեցիք Միհրդատայ հետ Թշնամացան .

Պ. Վասն զի Միհրդատ Կապադովկիոյ իշխելով իր Արիարաթ տղան անոնց Թագաւոր դրաւ . Կապադովկացիք ալ Հռովմայեցւոց դիմեցին :

Հ. Հռովմայեցիք ալ ի՞նչ ըրին .

Պ. Մէկէն Սիլւա քաջ զօրապետը խաւրեցին որ եկաւ Արիարաթը և իրեն Գորդիաս զօրապետը վճռեց , և Արիոբարդան Կապադովկացին Թագաւորեցուց :

Հ. Միհրդատ ան ատեն ի՞նչ ըրաւ .

Պ. Տիգրանէն օգնութիւն առնելով նորէն վճռեց Հռովմայեցիները և Արիարաթը Թագաւորեցուց :

Հ. Հռովմայեցիք նորէն զօրք խաւրեցին Միհրդատայ վրայ .

Պ. Այլ և այլ զօրավարներ խաւրեցին որոնց շատ անգամ յաղթեց Միհրդատ , և Ալիւլաս զօրավարնին սպաննեց բերնէն վար հալած ոսկի լեցընելով :

Հ. Հռովմայեցիք զո՞վ խաւրեցին զօրավար .

Պ. Լուկուլլոսը որ շատ հեղ կռուելով երբեմն յաղթուեցաւ երբեմն ալ յաղթեց Միհրդատայ :

Հ. Ինչո՞ւ համար Տիգրան Միհրդատայ վրայ բարկացաւ .

Պ. Վասն զի անգամ մը չարաչար յաղթուելով Լուկուլլոսէն փախաւ Տիգրանայ քով , և Լուկուլլոս

լոս շատ տեղերու տիրեց • բայց վերջէն նորէն հաշտուեցաւ Տիգրան :

Հ • Տիգրան ի՛նչ պատերազմի մէջ յաղթուեցաւ Լուկուլլոսէն •

Պ • Լուկուլլոս Հայաստան մտաւ Տիգրանակերտը պաշարեց • Տիգրան Հռովմայեցւոց քիչուորութիւնը տեսնելով անհոգ կեցեր էր • բայց Լուկուլլոս յանկարծ վրայ վազելով Տիգրանին զօրքերը հալածեց ու Տիգրանակերտը առաւ :

Հ • Լուկուլլոս կրցա՞ւ իր յաղթութեանը վրայ ուրախանալ •

Պ • Չէ • վասն զի լսեց որ Տիգրան՝ իր ուրիշ տեղ թողուցած զօրացը վրայ հասնելով լաւ մը ջարդ տուեր էր • ու քիչ մը ատենէն իր վրան ալ հասնելով Միհրդատին հետ, վերջապէս Հայաստանէն հալածեց :

Հ • Հռովմայեցիք Լուկուլլոսին տեղը զո՞վ խաւրեցին •

Պ • Պոմպէոսը, ու Լուկուլլոսը ետ կանչեցին :

Հ • Միհրդատ ինչո՞ւ ինքզինքը սպաննեց •

Պ • Իր Փառնակէս որդին և Կաստոր նախարարը կաշառք առած Հռովմայեցւոց կողմը անցան • ինքն ալ բերդի մը մէջ անօգնական պաշարուելով ինքզինքը սպաննեց Պոմպէոսին ձեռքը չկնալու համար (59) :

Հ • Տիգրան երբոր լսեց Միհրդատայ մեռնիլը ի՛նչ ըրաւ •

Պ • Տեսնելով որ իր Տիրան որդին ալ ապստամբեր է իրմէ ու ինքն ալ ծերացած, հաշտութիւն ըրաւ Պոմպէոսի հետ, ու ասով պատերազմը լմնցաւ :

Հ. Տիգրան Պամպէոսի երթալէն ետքը Հռովմայեցւոցմէ վրէժը առաւ.

Պ. Միջագետաց նորէն տիրեց, ու Գաբիանոս Հռովմայեցւոց զօրապետը Եգիպտոս փախուց:

Հ. Տիգրան ինչո՞ւ Արշէզ Պարսից Թագաւորին տուաւ նորէն նախագահութեան պատիւը.

Պ. Վասն զի տեսաւ որ Հռովմայեցիք նորէն Ասորւոց ու Միջագետաց տիրելով իր վրայ կուգային որոնց չէր կրնար դէմ դնել ծերութեանը պատճառաւ, ուստի Արշէզի տուաւ նախագահութիւնը՝ որ իրեն օգնէ:

Հ. Հռովմայեցիք Գաբիանոսին տեղը զնձ խաւրեցին.

Պ. Կրասոսը որ յաղթուելով սպաննուեցաւ Հայերէն ու Պարթևներէն:

Հ. Ո՞վ եղաւ Հայոց զօրավար Տիգրանայ ծերութեան ատեն.

Պ. Բարզափրան քաջ նախարարը որ Հայոց և Պարսից բանակին ընդհանուր սպարապետն էր:

Հ. Բարզափրան ի՞նչ գործողութիւններ ըրաւ Ասորւոց երկրին մէջ.

Պ. Բոլոր Ասորւոց երկրին տիրեց, և Երուսաղէմն ալ առաւ խաբէութեամբ. թէպէտ և վերջը նորէն առին Հռովմայեցիք Հայոց ձեռքէն:

Հ. Աս յաղթութիւններէն ետքը Տիգրան ո՞րչափ ապրեցաւ.

Պ. Խիստ քիչ. ու թսուներհինգ տարուան մեաւ յիսուուուչորս տարի Թագաւորելէն ետքը (35):

ԴԱՍ Ե .

Արտաւազդ Ա . Արշաւ և Արգաւր :

Հ . Ո՞վ յաջորդեց Տիգրանայ .

Պ . Արտաւազդ Ա . Տիգրանայ որդին :

Հ . Արտաւազդ ի՞նչ ճամբայ բռնեց .

Պ . Ինքզինքը կերուխումի տուաւ որով Անտոնինոս Հռովմայեցոց զօրապետը բոլոր Ասորոց երկրին և ուրիշ տեղերու տիրեց :

Հ . Անտոնինոս ի՞նչ պատճառաւ Արտաւազդայ հետ թշնամացաւ .

Պ . Վասն զի Արտաւազդ ընդդէմ իրեն խոստմանը ծածուկ Պարսից օգներ էր , փոխանակ զի Անտոնինոսին օգնելու խօսք տուեր էր :

Հ . Անտոնինոս ի՞նչ կերպով Արտաւազդը բռնեց .

Պ . Աւելի խաբիւրբելով քան թէ քաջութեամբ բռնեց զինքը ու ոսկիէ շղթայի զարկած Եգիպտոս տարաւ (30) :

Հ . Արտաւազդին բռնուէլէն ետքը Հայաստանի վիճակը ի՞նչ եղաւ .

Պ . Անտոնինոս տիրեց Հայաստանի ու Ստորին Հայքը իր Աղէքսանդր տղուն տուաւ , և Վերինը Մարաց :

Հ . Արտաւազդը ո՞վ սպաննեց .

Պ. Աղէոպատրա թաղութին, որ գլուխը կտրել տուաւ :

Հ. Որչափ ատեն հռովմայեցիք հայաստանի տիրեցին .

Պ. Խիստ քիչ . վասն զի Արշամ Տիգրանին եղբորորդին՝ Պարսից օգնութեամբը հռովմայեցիները վճռեց ու ինչուան Կեսարիա տիրեց (28) :

Հ. Ինչո՞ւ համար Արշամ սկսաւ հռովմայեցւոց հարկ տալ .

Պ. Օգոստոսէն խնդրեց Արտաւազդայ երկու տղաքը որ հռովմ գերի էին . երբոր անիկայ չհաշուաւ, ան ատեն Արշամ յանձն առաւ հարկ տալ, միայն թէ անոնք ազատին . ինչպէս որ ազատեցան :

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ հայոց թագաւորութիւնը երկու բաժնուեցաւ, այսինքն Վերին և Ստորին .

Պ. Վասն զի Վերին հայաստանի հայերը որ Պարսից տակն էին, ձանձրացած անոնց տուած բռնութիւններէն, Օգոստոս կայսեր գիմեցին . անալ Արտաւազդայ տղան Տիգրանը թագաւոր դրաւ անոնց որ Փոքր Տիգրան ըսուեցաւ : Աս Վերին հայոց թագաւորութիւնը յիսունըլինը տարի քըչէէն ետքը, Երուանդ Ստորին հայոց թագաւորութեան հետ միացուց :

Հ. Արշամ որչափ ատեն թագաւոր եղաւ .

Պ. Քսանքինը տարի խաղաղութեամբ թագաւորեց :

Հ. Արգար Արշամայ որդին իր հօրը յաջորդելով թէ՛նչ անուն հանեց .

Պ. Իր խելացիութեանը և հեղաբարոյութեանը համար ամէնքն ալ սկսան Աւագ այր ըսել իրեն, որ վերջէն աղաւաղելով Արգար ըսուեցաւ :

Հ. Ինչո՞ւ համար հերովդէս Աբգարու հեռ
թշնամացաւ .

Պ. Վասն զի հերովդէս կ'ուզէր որ իր պատ-
կերն ալ Օգոստոսի պատկերին հեռ մէկտեղ մե-
հեաններուն մէջը կախուի . Աբգար աս բանս յանձն
չառաւ , ու պատերազմ՝ բացուելով մէջերնին՝ հե-
րովդէս չարաչար յաղթուեցաւ :

Հ. Ինչո՞ւ համար Աբգար հռովմ գնաց .

Պ. Վասն զի հերովդէսի կողմը եղողները ոխ
պահելով Աբգարու վրայ ամբաստանութիւններ
բրին Օգոստոս կայսեր . ան ալ հռովմ գնաց ու
ինքզինքը արդարացուց :

Հ. Ինչո՞ւ համար Թագաւորական աթոռը Մըծ-
բինէն Եգեսիա փոխադրուեցաւ .

Պ. Վասն զի Աբգար կ'ուզէր հռովմայեցւոցմէ
սպաստամբիլ . ուստի աթոռը Եգեսիա փոխեց ու
սկսաւ ամրացնել զանիկայ :

Հ. Ի՞նչ բանէն գրգռուեցաւ Աբգար ասլըս-
տամբելու հռովմայեցւոցմէ .

Պ. Տիբերիոս կայսեր ուրախակցութեան հա-
մար խրկուած հայ դեսպանները անարգութեան
հռովմայեցւոցմէ փուճ պատճառի մը համար :

Հ. Ի՞նչ արգելք եղաւ որ Աբգար չկրցաւ ա-
սլըստամբիլ .

Պ. Արտաշէր Պարսից Թագաւորը մեռնելով
նոյն օրերը , Պարսկաստան գնաց Աբգար , ու ա-
նոր որդւոցը մէջ ինկած խռովութիւնը խաղաղ-
ցուց , Քրիստոսի 21 թուին :

Հ. Ի՞նչ ձախորդութիւն հանգիպեցաւ Աբգա-
րու Պարսկաստան .

Պ. Սաստիկ բորոտեցաւ որ բժիշկները չկրցան
առողջացնել. վերջը Թագէոս առաքեալը բժշկեց :

Հ. Ի՞նչ կերպով Աբգար Քրիստոսի ծանօ-
թացաւ .

Պ. Իմանալով որ իր ապստամբութեան խոր-
հուրդը Տիբերիոս կայսեր ականջը հասեր է, դես-
պաններ խրկեց հռովմայեցւոց Պաղեստին կեցող
զօրապետին, որ զինքը արգարացնեն. դեսպան-
ները տեսնելով հոն Քրիստոսի ըրած հրաշագոր-
ծութիւնները՝ եկան պատմեցին իրեն :

Հ. Աբգար ի՞նչ ըրաւ ան ատեն .

Պ. Թուղթ գրեց Քրիստոսի և իր Անանէ սուր-
հանդակն ալ խաւրեց որ երթայ աղաչէ Քրիստո-
սի հայաստան գալ ու զինքը բժշկել. իսկ թէ որ
չկարենայ գալ, Քրիստոսի զիմաց պատկերը օրի-
նակէ ու բերէ :

Հ. Քրիստոս կատարեց Աբգարու խնդիրքը .

Պ. Չէ. բայց պատասխան գրեց Աբգարու, ու
խօսք տուաւ որ համբառնալէն ետքը իր աշկերտ-
ներէն մէկը կը խաւրէ որ զինքը բժշկէ. ինչպէս
որ եղաւ Թագէոս առաքելոյն ձեռքովը Քրիստո-
սի 31 թուին :

Հ. Աբգար Քրիստոսի հաւատալէն ու բժշկուե-
լէն ետեւ ի՞նչ ըրաւ .

Պ. Իրեք տարի ալ ապրեցաւ ու մէյմէկ թուղթ
գրեց Տիբեր կայսեր, Պարսից և Ասորւոց Թագա-
ւորներուն՝ ցուցնելով Քրիստոսի աստուածու-
թիւնը. ու ընդ ամէնը երեսունըութը տարի Թա-
գաւորելէն ետեւ սրբութեամբ մեռաւ :

ԴԱՍ 2 .

Անանկ , Սանատրուկ և Երուսակ :

Հ . Աբգարու մեռնելէն ետե ինչո՞ւ խռովութիւն ինկաւ Հայաստանի մէջ .

Պ . Վասն զի Անանէ Աբգարու որդին Եդեսիոյ մէջ թագաւորեց ու նորէն կռապաշտութիւն սկըսաւ . իսկ Սանատրուկ Աբգարու քեռորդին Շաւարշանի մէջ թագաւորեց ու կ'ուզէր բոլոր Հայաստանի տիրել :

Հ . Անանէ ի՞նչպէս մեռաւ .

Պ . Երբոր իր թագաւորական պալատը նորոգել կուտար , սիւն մը խնալով վրան սպաննեց զինքը , չորս տարի թագաւորելէն ետքը (38) :

Հ . Անանէի մեռնելէն ետե ո՞վ թագաւոր եղաւ Հայաստանի .

Պ . Սանատրուկ՝ որ Եդեսացւոց երգումստուալ թողլու որ ազատ պաշտեն զՔրիստոս . թէպէտ վերջէն ստեց իր երգմանը ու շատ մարդ նահատակեց , ինչպէս նաեւ իր Սանգուխտ աղջիկը :

Հ . Սանատրուկ քաղաքական շինութեանց մէջ ի՞նչ երևելի գործք ւրաւ .

Պ . Մծբինը՝ որ երկրաշարժէ մը աւրուեր էր , սքանչելի կերպով նորոգեց , ու քաղքին մէջ տեղը իր արձանը կանգնեց ձեռքը դրամ՝ մը տուած . իմացնել ուզելով որ բոլոր ունեցածը ծախեր է :

Հ. Սանատրուկ ի՞նչ կերպով մեռաւ .

Պ. Որսի ատեն դիպուածով նետէ մը զարնուէլով մեռաւ, երեսունըջորս տարի թագաւորեւէն ետքը :

Հ. Սանատրուկին ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Երուանդ Բ. որ թէպէտ և Արշակունի էր, բայց թագաւորական ցեղէ չէր :

Հ. Երուանդ ի՞նչպէս թագաւոր եղաւ .

Պ. Իրեն ըրած քաջութիւններովը և քաղցրաբարոյութեամբը ամենուն սիրտը իրեն քաշեց, որով Սանատրուկոյ մեռնելէն ետեւ զինքը թագաւոր դրին նախարարները :

Հ. Երուանդ իր թագաւորութիւնը ապահով ցընելու համար ի՞նչ բան ըրաւ .

Պ. Բոլոր Սանատրուկոյ ցեղը թրէ անցնել տուաւ, որոնցմէ միայն Արտաշէս անունով տղան Պարսկաստան փախաւ Սմբատ Բագրատունիին ձեռքովը :

Հ. Ինչո՞ւ համար Երուանդ Միջագետքը հռովմայեցւոյ տուաւ ու ինքը Վերին Հայքը առաւ .

Պ. Վասն զի լսեց Արտաշէսի Պարսկաստան փախչիլը և ուղեց իր թագաւորութիւնը աս կերպով զօրացնել. աս սլառճառաւ աթոռն ալ Արմաւիր փոխադրեց :

Հ. Երուանդայ ըրած շինութիւններուն մէջ որն է երևելին .

Պ. Երուանդաշատ քաղաքը իրեն գեղեցիկութեանը համար, ուր որ վերջէն աթոռն ալ փոխադրեց, ու Բագարանը՝ իրեն մէհեաններուն համար :

Հ. Ի՞նչ կերպով Արտաշէս իր Թագաւորութիւնը առաւ.

Պ. Դարեհ Պարսից Թագաւորին օգնութեամբը, որուն միջնորդ եղան Սմբատ և Պարսից նախարարները (88) :

Հ. Երբոր Երուանդ լսեց Արտաշէսի գալը իր վրայ ի՞նչ ըրաւ.

Պ. Որովհետեւ Ուտէացւոց վրայ պատերազմի դացած էր, մէկէն հաշտութիւն ըրաւ ու առատ վարձքով շատ զօրք ժողոված սկսաւ Արտաշէսի վրայ երթալ :

Հ. Երբոր հայերը լսեցին Արտաշէսի գալը ի՞նչ կերպով ընդունեցան զինքը.

Պ. Շատ ուրախութեամբ. որով շատ նախարարներ ամբողջ իրենց գնդովը Արտաշէսի կողմը անցան, որոնցմէ մէկն էր Արգամ որ խիստ աջ մարդ էր :

Հ. Ո՞ր կողմը յաղթեց.

Պ. Արտաշէսի կողմը, որով ստիպուեցաւ Երուանդ փախչիլ Երուանդաշատ :

Հ. Երուանդ ի՞նչպէս մեռաւ.

Պ. Նորէն պատերազմը սաստկանալով Երուանդաշատը առնուեցաւ, ու հոն իր պալատին մէջ Երուանդն ալ սպաննուեցաւ Արտաշէսի զօրքերէն (89) :

ԴԱՍ Է.

Արտաշէս երկրորդին ինչո՞ւն Տրդատ :

Հ. Արտաշէս Բ. Թագաւորելով իր առջի դործքը ի՞նչ ըրաւ .

Պ. Իրեն բարերարները մեծ պարգէններով պատուեց . Սմբատը ընդհանուր սպարապետ ըրաւ , Արգամը իրեն երկրորդ :

Հ. Ուրիշ որո՞ւ բարեք ըրաւ Արտաշէս .

Պ. Գիսաի նախարարին Ներսէս անուանով որդւոյն որն որ մեծ նախարարութիւն ըրաւ Դիմաքսեան կամ Կամսարական անուանելով . որովհետեւ որ Գիսաի զէմքին կէսը կորսնցուցեր էր պատերազմի մէջ Արտաշէսը ազատելու համար :

Հ. Արտաշէս որո՞նց հետ պատերազմ ըրաւ .

Պ. Ալանաց հետ որոնց յաղթեց և Թագաւորին սղան պատերազմի մէջ բռնեց :

Հ. Ի՞նչպէս լմնցաւ պատերազմը .

Պ. Ալանաց Թագաւորին Սաթինիկ աղջիկը Արտաշէսի աղաչելով իր եղբայրը ազատեց ու պատերազմը լմնցուց , և ինքն ալ Արտաշէսի Թագուհի եղաւ :

Հ. Արտաշէս քաղաքական բաներու մէջ ի՞նչ բարեկարգութիւններ ըրաւ .

Պ. Ամենայն բանի կարգ կանոն դրաւ և ծաղկեցուց հայաստանը . որով իրեններուն սիրելի և օ.

տարաց նախանձելի եղաւ թէ ինքը և թէ իր աշխարհքը :

Հ. Ի՞նչ մասնաւոր նախարարութիւն հաստատեց Արտաշէս .

Պ. Ալանաց կողմանէ Սաթինկայ համար եկած հարսնածուները մասնաւոր ցեղ որոշեց Առաւելեան անուանելով :

Հ. Արտաշէս ետե՛կ եղա՛ւ հռովմայեցիներէն ապստամբելու .

Պ. Շատ ջանք ըրաւ առ բանիս . Տրայիանոսի տուրք տալը դադրեցուց, և հռովմայեցւոյ զօրացը քանի մը անգամ յաղթեց :

Հ. Արտաշէս Բ. կրցա՛ւ իր խորհուրդը առաջ տանիլ .

Պ. Չէ . վասն զի երբոր լսեց Տրայիանոսի անթիւ բազմութեամբ գալը, վախնալով՝ շատ ընծաներ առած զիմացը ելաւ ու անոր բարկութիւնը իջեցուց :

Հ. Ո՞ր մեռաւ Արտաշէս .

Պ. Մարանդ գաւառը՝ Մարաց կողմերէն դառնալու ատեն քառասունումէկ տարի թագաւորեալէն ետքը . այնպէս սգացին զինքը հայերն՝ որ շատը իրենք զիրենք սպաննեցին գերեզմանին վրայ (129) :

Հ. Արտաւազդ Բ. իր հօրը տեղը յաջորդելով ի՞նչ գործողութիւն ըրաւ .

Պ. Զբօսասէր և անկարգ կեանք ունեցաւ . բոլոր իր եղբայրները քովէն վճնտեց, միայն Տիրանը քովը պահեց, իրեն յաջորդեցնելու համար :

Հ. Արտաւազդ ի՛նչպէս մեռաւ .

Պ. Որսի ելած ատենը վէ՛ի մը մէջ ինկաւ ու
կորսուեցաւ, երկու տարի թագաւորեւէն ետքը :

Հ. Տիրան Ա. իր եղբօրը յաջորդելով ի՛նչ ճամբայ բռնեց .

Պ. Եղբօրը անկարգ և անհոգ ճամբան . ան
սպառնալու տասուիրէք տարի թագաւորեւէն ետե
կառավարութիւնը Երախնաւու անուանով իշխա
նին յանձնեց ու ինքը Եկեղեաց գաւառը քաշուե
ցաւ :

Հ. Ասոր ատենը Հռովմայեցիք ի՛նչպէս էին
Հայոց հետ .

Պ. Երբոր Անտոնինոս Պիոս կայսր եղաւ, Տի
րան խնդակցութեան դեսպան խրկեց իրեն հարկն
ալ մէկանդ . Անտոնինոս սիրով ընդունեցաւ, և
թագ ու ծիրանի խաւրեց Տիրանայ՝ և ստակ մը
կոխել տուաւ ձեռքը Տիրանայ ուսին վրայ գրած :

Հ. Տիրան ի՛նչպէս մեռաւ .

Պ. Քսանուէրկու տարի թագաւորեւէն ետքը
որ մը ճամբայ ընելու ատեն՝ ձեան հիւս մը վրան
փլու ու խղդեց զինքը (151) :

Հ. Տիրանին ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Տիգրան Գ. իր պզտի եղբայրը, որ Պերոզ
Պարսից թագաւորին հետ միացած յաղթեց Հը
ռովմայեցւոց և Սևերիանոս զօրավարնին ալ ըս
պաննեց .

Հ. Տիգրան աս յաղթութենէն ետքը ի՛նչ ձա
խորդութեան հանդիսեցաւ .

Պ. Որեղիոս կայսրը լսելով աս եղածները՝ Վե
րոս Ղուկիոս իր կայսերակիցը խաւրեց որ եկաւ

իր Թշնամիներուն յաղթեց, ու Տիգրանին վրան խղճալով գերութենէ ազատեց, որ կնկանէ մը խաբուելով բռնուեր էր Միջագետքի կողմերը դաշած ատենը:

Հ. Տիգրան Գ.ին ո՞վ յաջորդեց.

Պ. Վաղարշ իր որդին. ասոր ատենը Հայաստանի վրայ եկան Հիւսիսային ազգերը, ինքն ալ քաջութեամբ պատերազմելով վռնեց. բայց ինքն ալ զարնուելով մեռաւ, քսան տարի Թագաւորեւէն ետքը:

Հ. Խոսրով Ա. Թագաւորեւէն ետե իր առջի գործողութիւնը ո՞րն եղաւ.

Պ. Հիւսիսային ազգաց վրայ պատերազմի ելաւ, իր հօրը մահուան վրէժը առնելու համար ու յաղթեց (214):

Հ. Անտոնիոս Կարակալա Խոսրովու ի՞նչ բան րրաւ.

Պ. Կարակալա երբոր Միջագետքի կողմերը եկեր էր, Խոսրով գիմացը գնաց պատուելու համար զինքը. բայց Կարակալա զինքը չթողուց որ դառնայ, ինչուան որ Հայերը կատղած սկսան Կարակալային վրայ վազել:

Հ. Ինչո՞ւ համար Արտաշիր Պարսից Թագաւորը ետեէ եղաւ Խոսրովը սպաննելու.

Պ. Արտաշիր Պարսից Արտաւան Թագաւորը սպաննեց որ Արշակունի էր ազգաւ ու ինքը Թագաւոր եղաւ. աս բանիս համար Խոսրով անոր դէմ ելաւ, և շատ անգամ յաղթելով ինչուան Հնդկաստան փախուց զինքը և չէր թողուր որ հանդիստ Թագաւորէ:

Հ. Արտաշիր երբոր պատերազմով չկրցաւ խոս-
րովու յաղթել ինչ ըրաւ .

Պ. Մեծամեծ բաներ խոստացաւ ան մարդուն
որ Հայաստան երթալով խոսրովը սպաննէ :

Հ. Ո՞վ յանձն առաւ աս բանս .

Պ. Անակ Պահլաւունին , որ Հայաստան եկաւ ,
ձեացընելով որ Արտաշիւ բռնութիւններէն փա-
խեր է : Ճամբան գալու ատենը որդի մը ունեցաւ ,
այն իսկ է մեր սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը :

Հ. Անակ ինչպէս կատարեց իր չարութեան
խորհուրդը .

Պ. Օր մը որսի ատեն նետով զարկաւ սպան-
նեց խոսրովը , ու երբոր թագաւորին քովի մար-
դիկները զինքը կ'ուզէին սպաննել , փախչելու ա-
տեն գետը ինկաւ ու խեղդուեցաւ (253) :

ԴԱՍ Ը .

Տրդատ և խոսրով Բ :

Հ. Մեծին խոսրովու մեռնելէն ետեւ Հայոց վե-
ճակը ինչպէս եղաւ .

Պ. Եկաւ Արտաշիր ու բոլոր Հայոց տիրեց և
խոսրովու ցեղը ջնջել տուաւ , որոնցմէ Տրդատ ա-
նունով մանչ մը և անոր խոսրովիդուխտ քոյրը ա-
զատեցան Արտաւազդ Մանգակունիին և Օտա Ա-
մատունիին ձեռքովը :

Հ. Տրդատը ո՞ր փախուց Արտաւազդ Մանգա-
կունին .

Պ. Նախ Կեսարիա ու վերջը Հռովմ, ուր շատ քաջութիւններ ընելով մեծ պատուոյ հասաւ:

Հ. Արտաշիր որչափ ատեն տիրեց Հայոց վրայ և ինչ գործողութիւն ըրաւ.

Պ. Արտաշէսի տնկած սահմանագլխի քարերուն վրայի արձանագրութիւնները աւրել տալով իր անունը դրել տուաւ պարսկերէն. քսանըվեց տարի իշխեց Հայոց և Պարսից վրայ ու մեռաւ:

Հ. Արտաշէին ո՞վ յաջորդեց.

Պ. Իր Շապուհ որդին, որուն ատենը Տրդատ Հռովմայեցի զօրքով եկաւ ու առաւ իր հայրենական ժառանգութիւնը:

Հ. Տրդատ ինչ արդիւնք ըրաւ որ Հռովմայեցիք իրեն օգնութիւն տուին.

Պ. Դիոկլետիանոսի կողմանէ Գոթացւոց հռչէ հսկայ ու քաջ թագաւորին հետ մենամարտութիւն ընելով, յաղթեց անոր ու Հռովմայեցիքը մեծ նախատինքէ մը ազատեց:

Հ. Երբոր Տրդատ Կեսարիա հասաւ՝ հայերը ինչպէս ընդունեցան զինքը.

Պ. Ամէն նախարարները դիմացը ելլելով զինքը նորէն թագաւոր դրին, ու բոլոր Հայաստան մեծ խնտում եղաւ (286):

Հ. Տրդատ Հայաստանի տիրելէն առաջ ուրիշ ինչ գործողութիւն ըրաւ.

Պ. Եկեղեաց գաւառը դնաց Անահայտայ շնորհակալութիւն ընելու համար, և հոն խմանալով որ Գրիգոր Լուսաւորիչ քրիստոնեայ ու Անահայ որդին է, շատ ջարջարեւէն ետեւ զինքը խոր վերատի մը մէջ ձգել տուաւ:

Հ. Ի՞նչպէս Տրդատ Շապուհը վնասեց Հայաստանին .

Պ. Իրեք անգամ Շապուհ պատերազմի ելաւ, բայց իրեք անգամ ալ յաղթուելով Հայաստանը ձգեց ու ինչուան Ատրպատական աշխարհքը փախաւ : Ուրիշ շատ յաղթութիւններ և քաջութիւններ ընելով Տրդատ բոլոր մօտակայ ազգերուն սիրտը վախ ձգեց :

Հ. Տրդատ քրիստոնեաները հալածելուն համար ի՞նչ պատիժ կրեց .

Պ. Որովհետև Հռովմէն եկած Հռիփսիմեան կուսանքները նահատակեց, ինքն ալ Աստուծմէ պատժուելով որսի ատեն խողի կերպարանք փոխուեցաւ ու վայրենացաւ . իշխաններէն շատն ալ նոյն պատիժները ունեցան :

Հ. Ո՞վ բժշկեց զՏրդատը .

Պ. Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ, որ տասնըջորս տարի վերապը կենալէն ետքն ալ դեռ ողջ էր Աստուծոյ հրաշքովը . վերապէն ելլելով բժշկեց ըզՏրդատը և բոլոր նախարարները, և զՔրիստոս քարոզելով զամէնքը մկրտեց . ինքն ալ Կեսարիա խրկուելով արքեպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ :

Հ. Տրդատ քրիստոնեայ ըլլալէն ետև ի՞նչ մասնաւոր գործողութիւն ըրաւ .

Պ. Լսելով որ Կոստանդիանոս ալ քրիստոնեայ եղեր է, սրբոյն Գրիգորի հետ մեկտեղ Հռովմ գընաց, ուր որ սուրբ Սեդեքստորոս պապը հրամանատուաւ որ Լուսաւորչայ աթոռն ալ պատրիարգական աթոռ սեպուի (319) :

Հ. Տրդատ Հռովմէն դառնալէն ետև ի՞նչպէս դատաւ Հայաստանը .

Պ. Հապուհ հիւսիսային ազգաց հետ միացած հայաստանի վրայ վազեր էր . Տրդատ շուտով մը պատերազմի պատրաստուելով զամենքը վռնեց , և հիւսիսային ազգաց Գեղուհին անուանով քաջ զօրավարը մէկ զարնուածքով ձիովը մէկտեղ երկու ճղքեց : Աս պատերազմներով Տրդատ բոլոր հայոց քաղաքները ազատեց Պարսից ձեռքէն՝ որոնց որ բռնութեամբ տիրեր էին :

Հ. Ինչպէս մեռաւ Տրդատ .

Պ. Տեսնելով նախարարաց անկարգութիւնները , թողուց թագաւորութիւնը ու Լուսաւորչայ ճգնարանը քաշուելով հոն կը բնակէր . նախարարները կրկին անգամ զինքը կանչելէն ետքը թոյն տուին իրեն , ու ասանկով մեռուցին յիսուհովեց տարի թագաւորելէն ետքը (341) :

Հ. Տրդատայ մեռնելէն ետեւ ինչ խռովութիւններ եղան հայաստանի մէջ .

Պ. Աղուանք ապստամբեցան ու Սանատրուկ անուանով մէկը իրենց վրայ թագաւոր դրին . նոյնպէս նաեւ Բակուր Աղճնեաց իշխանը . իսկ Բզնունիք , Մանաւազեանք և Որդունիք իրարու դէմ ելլելով մէկզմէկ ջարդեցին :

Հ. Տրդատայ ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Նախարարները տեսնելով առ անկարգութիւնները սուրբ Վրթանէս կաթօղիկոսին հետ միացած Տրդատայ որդին խոստով Բ. թագաւոր դրին Կոստանդ կայսեր հաճութեամբը , որն որ թագ ու ծիրանի խաւրեց :

Հ. Խոստով Բ. թագաւորելէն ետեւ ինչ գործողութիւններ ըրաւ .

Պ. Իրեն մեղկութեամբն ու անհոգութեամբը

ամենեւին յիշատակի արժանի գործողութիւն մը չըրաւ. Դուին (ԿԻՊ. ԲԵՐ) քաղաքը շինեց ու ամօրը հոն փոխադրեց :

Հ. Խոսրովու ատեն ինչ երևելի զօրավար կար հայաստան .

Պ. Վահան Ամասունին , որ մեծ յաղթութիւն մը ըրաւ Շապհոյ և Հիւսիսային աղգաց դէմ , որոնք առաջ Խոսրովու յաղթելով ինչուան Վաղարշապատ հասեր էին :

Հ. Խոսրով ո՞րչափ ատեն Թագաւորեց .

Պ. Ինը տարի . իրեն յաջորդեց իր որդին Տէրան Բ (353) :

ԴԱՍ Թ .

Տիրան և Արշակ :

Հ. Տիրան ինչ կերպով Թագաւորեց .

Պ. Սուրբ Վրթանեսին հետ Ստամպօլ գնաց ու հոն Կոստանդ կայսրը Թագաւորեցուց զինքը :

Հ. Շապուհ երբոր լսեց Տիրանայ Ստամպօլ երթալը ինչ ըրաւ .

Պ. Անթիւ զօրք տալով իր ներսէն եղբօրը ձեռքը հայաստան խաւրեց որ երթայ Թագաւորէ հայոց վրայ . բայց Արշաւիր Կամսարական , որուն որ յանձնուած էր հայաստանը , նախարարները միացնելով յաղթեց ու վճնտեց զՆերսէհը :

Հ. Տիրան երբոր հայաստան դարձաւ ինչպէս կտաւ կառավարել իր տէրութիւնը .

Պ. Բոլորովին անկարգութեամբ ու թուլութեամբ. ան պատճառաւ Շապուհին հետ հաշտութիւն խօսեցաւ ու սկսաւ տուրք տալ անոր ալ, ինչպէս Յունաց կուտար:

Հ. Տիրան ինչո՞ւ համար սուրբ Յուսիկ հայրապետը սպաննեց.

Պ. Վասն զի երբոր Յուլիանոս ուրացող կայսրը Պարսից վրայ կ'երթար, իր պիղծ պատկերը խաւրեց Տիրանայ որ եկեղեցւոյ մէջը կախէ. երբոր սուրբ Յուսիկ դէմ դրաւ աս բանիս և պատկերըր ոտքին տակը առնելով կոտորտեց, թագաւորը բարկութենէն այնչափ ծեծել տուաւ սուրբ հայրապետը՝ որ մեռաւ:

Հ. Ինչո՞ւ համար Շապուհ Տիրանին աչքերը փորել տուաւ.

Պ. Վասն զի Տիրան իր երգմանը դէմ Յուլիանոսին օգներ էր Պարսից վրայ երթալու ատեն. Շապուհ ալ աս բանիս վրէժը առնելու համար խաբէութեամբ իրեն կանչեց Տիրանը ու աչքերը փորել տալով Կուաշ աւանը խաւրեց (362):

Հ. Տիրան ինչպէս մեռաւ.

Պ. Անգամ մը Տիրան իր Արշակ տղուն յանդիմանութեան թուղթ մը գրեց. Արշակ ալ բարկահալով սպաննել տուաւ զհայրը:

Հ. Արշակ իր հօրը տեղը յաջորդելով ինչպէս կառավարութիւն ունեցաւ.

Պ. Հօրը պէս անկարգ և քան զայն ալ դէշ. որով ազգին մէջի եղած ամէն տեսակ խեղճութեանց և անկարգութեանց պատճառ և յառաջացուցիչ եղաւ:

Հ. Արշակայ աստէն ի՞նչ երևելի մարդ կար հայ-
աստանու մէջ.

Պ. Մեծն Ներսէս մեր սուրբ հայրապետը որ
լուսաւորչայ թողանը թողն էր, որն որ շատ մե-
ծամեծ բարիքներ ըրաւ թէ ազգին և թէ թագա-
ւորութեան:

Հ. Ինչո՞ւ համար Վաղենտինոսի Արշակայ վը-
րայ պատերազմ բացաւ.

Պ. Վասն զի Արշակ Վաղենտինոսի խաւրած
դէսպանները, որոնք եկեր էին համոզել զԱրշակը
որ Պարսկց ծառայութենէն ետ կենայ՝ արհամար-
հեց. ան ատէն Վաղենտինոս ալ մեծ պատրաս-
տութեամբ իր թէոգոս զօրապետը խաւրեց որ եր-
թայ աս արհամարհանաց վրէժը լուծանէ:

Հ. Ո՞ւր իջեցուց Վաղենտինոսի բարկութիւնը.

Պ. Մեծն Ներսէս որ Ստամպոլ գնաց ու իրեն
սքանչելի և քաղցր խօսուածքովը թագաւորը հա-
մոզեց, ու ամէն բան կարգի դրաւ:

Հ. Արշակայ ըրած անիրաւ սպանութիւնը որն է.

Պ. Իր Տրդատ եղբօրը Գնէլ որդւոյն սպանու-
թիւնը, ունեցած հարստութեանն ու կնկանը վրայ
նախանձելով. որով Գնէլայ Փառանձեմ կինը իրեն
երկրորդ կին առաւ. ան ալ Ուլիմպիադա Արշա-
կին կինը թունաւորեց:

Հ. Արշակ ի՞նչպէս շէնցուց Արշակաւան քա-
ղաքը.

Պ. Աս քաղաքը իր անուշովը շինել սկսաւ և
հրաման հանեց որ ամէն անզգամ և չարագործ
մարդիկ հոն փախչելով ազատին, որով քիչ ասե-
նի մէջ բոլոր քաղաքը լեցուեցաւ:

Հ. Աստիճառ հրամանին հետևանքէն ինչ ելաւ .

Պ. Նախարարները բարկացած Շապուհը իրենց օգնութիւն կանչեցին , ու անոր օգնութեամբը Արշակաւանը կործանեցին , բնակիչները ջարդեցին բաց ի պզտի տղոցմէ , և Արշակն ալ փախուցին որ գնաց Վրաց ապաւինեցաւ :

Հ. Արշակ Վրացւոցմէ օգնութիւն գտաւ .

Պ. Հատ մը զօրք ժողոված նախարարներուն հետ սկսաւ պատերազմիլ . և երկու տարիի չափ երկու կողմէն ալ մեծամեծ ջարդեր եղան . ան միջոցին Վաղէս կայսրն ալ Արշակայ դէմ զօրք խաւրեց խմանալով որ Շապուհին օգներ է Յունաց դէմ :

Հ. Արշակ երբոր ամէն կողմանէ թշնամիներէ պաշարուեցաւ , ինչ հնարք մտածեց .

Պ. Ուրիշ անգամներուն պէս նորէն սուրբ Ներսէսի ապաւինեցաւ . ան ալ շատ դժուարութեամբ նախարարները հաշտեցուց թագաւորին հետ , և վերջը Արշակին որդին Պապը պատանդ առած՝ Ստամպօլ Վաղէս կայսեր գնաց . բայց Վաղէս արիստեան ըլլալով մէկէն քշել տուաւ սուրբ Ներսէսը և դաշինքն ալ չընդունեցաւ :

Հ. Երբոր լսեց Արշակ սուրբ Ներսէսի աքսորուիլը ինչ ըրաւ .

Պ. Սկսաւ արձակ համարձակ իր անկարգութիւնները ընել . շատ մարդ անիրաւութեամբ ըսպաննեց , որով նորէն խռովութիւններ սկսան :

Հ. Արշակ ինչպէս բռնուեցաւ .

Պ. Շապուհ ռիս ունենալով Արշակայ վրայ՝ նորէն շատ զօրք խաւրեց որոնց հետ միացան նաև նախարարներն , ու Արշակը ան աստիճան նեղը խոթեցին որ Պարսից նախնատուր եղաւ :

Հ. Շապուհ ինչ ըրաւ զԱրշակը .

Պ. Լաւ մը յանդիմանելէն ետքը Անյուշ ըսուած բերդը խաւրեց :

Հ. Շապուհ ինչ կերպով ետեւէ եղաւ Հայերը արեւապաշտ ընելու .

Պ. Մերուժան Արծրունի և Վահան Մամիկոնեան ուրացող նախարարներուն թագ խոստացաւ և շատ զօրք տուաւ ձեռքերնին որ երթան Հայերը արեւապաշտ ընեն . անոնք ալ ամէն չարիք հասուցին Հայոց (378) :

Հ. Արշակ ինչպէս մեռաւ .

Պ. Լսելով բոլոր աս եղած չարիքները՝ յուսահատելով ինքզինքը սպաննեց , քսան տարիի չափ թագաւորելէն ետքը :

ԴԱՍ Ժ .

Պապ և վարազդատ :

Հ. Ինչ կերպով Հայերը աս թշուառութիւններէն ազատեցան .

Պ. Սրբոյն Ներսէսի աղաչանքովը՝ Մեծն Թէոդոս Արշակին որդին Պապը թագաւոր դրաւ Հայոց վրայ , և Յունաց զօրքով Հայաստան խաւրեց , որոնք եկան Պարսիկները վճնտեցին (381) :

Հ. Աս պատերազմին ատենը սուրբ Ներսէս ինչպէս օգնեց Հայոց բանակին .

Պ. Երբոր երկու կողմէն ալ ահեղ պատրաստութեամբ կը պատերազմէին՝ սուրբ Ներսէս Նըպատ լեռան վրայ ելաւ ու բաղկատարած սկսաւ

աղօթել, որով քամի մը ելաւ ու Պարսից նետերը
իրենց վրայ կը դարձնէր. և արևուն դէմը ամպ մը
գալով արևը ծածկեց որ հայերը չինեղէ:

Հ. Ո՛վ ըմնաց պատերազմը.

Պ. Սմբատ Բագրատունին, որ Մերուժան հայ
ուրացող իշխանին ետեէն վազելով բռնեց զինքը
ու տաքցուցած շամփուրի երկաթը պսակաձև գլու-
խը դնելով ըսաւ. « Ասով կը պսակեմ՝ զբեզ, Մե-
րուժան, որ կ'ուզէիր Թագաւոր ըլլալ հայոց » .
ու այնպէսով սպաննեց զինքը, որով և պատերազ-
մը ըմնցաւ:

Հ. Պապերբոր Թագաւորեց ի՞նչ գործողութիւն
ըրաւ.

Պ. Յունաց զօրքը առաւ պարգևով եւ ճամ-
բեց, և ինքը ու նախարարներն ալ մէկտեղ խօսք
տուին սրբոյն Ներսէսի որ անկէ ետքը հաւատար-
մութեամբ ծառայէն Աստուծոյ:

Հ. Ինչո՞ւ համար Պապ սուրբ Ներսէսի Թոյն
տուաւ.

Պ. Վասն զի սկսաւ իրեն ըրած չարութիւններն
և անկարգութիւնները յանգիմանել. Պապ չկրնա-
լով յայտնի մեղքնել՝ Թոյն տուաւ անոր (383):

Հ. Ինչո՞ւ համար Թէոդոս կայսր Պապը սպան-
նել տուաւ.

Պ. Վասն զի Պապ՝ կայսերէն ապստամբելով,
Տերենտիանոս կայսեր զօրավարը՝ վռնտեց հայաս-
տանէն, բայց վերջը յաղթուելով բռնուեցաւ. Թէո-
դոս կայսրն ալ գլուխը կտրել տուաւ իրեք տարի
Թագաւորելէն ետքը:

Հ. Պապին տեղը ո՞վ յաջորդեց.

Պ. Թէոդոս Վարազդատ Արշակունի կտրիճը
Թագաւորեցուց, որ իրեն քաջութիւններովը ե-
րեւելի եղած էր Յունաց մէջ:

Հ. Վարազդատայ զլնաւոր քաջութիւնները
որոնք են.

Պ. Թագաւոր չեղած՝ անգամ մը հինգ լոնգո-
բարտացիի գէմ ելլալով մէկմէկու ետեւէ հինգն ալ
սպաննեց. բերդի մը վրայ վազելով տասներեօթը
հոգի ետեւէ ետեւ նետով սպաննեց ու ինքը չմա-
սուեցաւ. դարձեալ քսանուերկու կանգուն դետի
մը վրայէն մէկ շնչով ցաթկեց:

Հ. Ինչո՞ւ համար Վարազդատ կայսերէն ապրս-
տամբեցաւ.

Պ. Տեսնելով որ Յունաց զօրավարները կ'ուզեն
իր վրայ խելել՝ չգիմանալով առ բանիս՝ Շապուհին
օգնութեամբը ուզեց ապստամբել:

Հ. Առաջ գնաց Վարազդատայ ապստամբու-
թեան խորհուրդը.

Պ. Չէ. վասն զի լսելով որ կայսրը իմացեր է առ
բանս, Կոստանդնուպօլիս գնաց որ զինքը արգա-
րացնէ. կայսրը բարկութենէն առանց տեսնալու
մէկէն քշել տուաւ զինքը հեռու կղզի մը:

Հ. Վարազդատայ աքսորուէլէն ետքը ի՞նչ փո-
փոխութիւն եղաւ հայոց Թագաւորութեան մէջ.

Պ. Թէոդոս Պապայ երկու որդիքը՝ այսինքն Ար-
շակը ու Վաղարշակը Թագաւոր դրաւ հայոց վը-
րայ, որպէս զի Թէ որ մէկը ապստամբի՝ մէկալը
հաւատարիմ մնայ:

Հ. Աս երկու Թագաւորները ո՞ր գրին իրենց
աթոռները.

Պ. Արշակ Դուին գրաւ իր աթոռը. իսկ Վաղարշակ Երիզա գրաւ, որն որ և ոչ տարի մը թագաւորեւով մեռաւ (388):

Հ. Վաղարշակին մեռնելէն ետեւ՝ ուրիշ ինչ նոր փոփոխութիւն եղաւ.

Պ. Յոյնք և Պարսիկք որոշեցին նոյն միջոցին որ Հայաստանին Արևելեան կտորը Պարսից իշխանութեան տակը ըլլայ՝ Արևմտեանը Յունաց. ապա առաջառաւ Արշակ չուղեւով Պարսից ծառայել՝ Յունաց մասը գնաց ու աթոռը Երիզա փոխեց:

ԴԱՍ ԺԱ.

Խոսրով Գ. Վառաճապուհ և Արտաշէս Գ.:

Հ. Երբոր Արշակ իրեն նախարարներովը մէկտեղ Յունաց մասը գնաց, Պարսիկք զով գրին թագաւոր իրենց մասին մէջ.

Պ. Խոսրով անուանով մէկը Արշակունեաց ցեղէն:

Հ. Ինչո՞ւ Համար Արշակայ և Խոսրովու մէջ պատերազմ բացուեցաւ.

Պ. Վասն զի քանի մը նախարարներ Արշակայ կողմէն Խոսրովին մասը անցնելու առենին, յափըշտակեցին Արշակայ գանձերը և Խոսրովին տալին: Արշակ աղաչանքով ուղեց իր գանձերը, բայց երբոր Խոսրով մտիկ չըրաւ, պատերազմ բացուեցաւ մէջերնին:

Հ. Ո՞ր կողմը յաղթեց.

Պ. Երկու կողմանէ ալ սաստիկ ջարդ ըլլաւէն

եաքը՝ խոսարով յաղթեց։ Արշակ քիչ մը առեն ալ ապրեւէն եաքը մեռաւ։

Հ. Արշակայ տեղը զով թագաւոր դրին Յոյները.

Պ. Թագաւորի տեղ յոյն կոմս մը դրին ու Գաղաւոն քաջ հայ իշխանն ալ սպարապետ։

Հ. Յունաց բաժնին հայերը աս բանս երբոր տեսան ինչ ըրին.

Պ. Նախարարները աղաչեցին խոսարովու որ զիրենք ալ իր մասին մէջը ընդունի և իրենց առջի կալուածները տայ. խոսարով յանձն առաւ և ասով զօրացած կայսեր խօսք տուաւ, որ բոլոր հարկը կը վճարէ թէ որ ինքը իշխէ Յունաց բաժնին ալ. կայսրն ալ հաւանեցաւ։

Հ. Ինչո՞ւ համար Շապուհ խոսարովին վրայ խաւրեց իր Արտաշէր որդին.

Պ. Նախարարներէն ոմանք թշնամութիւն ունենալով խոսարովին հետ. գացին սուտ ամբաստանութիւն ըրին Շապուհին թէ խոսարով կ'ուզէ ապրստամբիլ. ան ալ շատ զօրքով իր Արտաշէր որդին խաւրեց։

Հ. Արտաշէր ինչ կերպով բռնեց խոսարովը.

Պ. խոսարով տեսնելով որ ամէն կողմանէ անօգնական մնաց՝ Արտաշէր քով գնաց. ան ալ շղթայի զարկած Անյուշ բերդը խաւրեց զինքը ու խոսարովին Վռամշապուհ եղբայրը թագաւորեցուց (392)։

Հ. Վռամշապուհ ինչպէս թագաւորութիւն ըրաւ.

Պ. Խաղաղութեամբ ու խելացի կերպով, և իրեն հաւատարիմ հպատակութեամբը Պարսից Վռամկրման թագաւորին ալ շատ սիրելի եղաւ։

Տ. Վառանդրաման ի՞նչ փոխարէն ըրաւ Վառանդապուհին հաւատարմութեանը .

Պ. Իր խոսքով եղբայրը Անյուշ բերդէն հանեց ու պատուով կը պահէր :

Տ. Վառանդապուհի ատենը ի՞նչ ուսումնական յառաջադիմութիւն ըրաւ ազգերնիս .

Պ. Սուրբ Սահակ և սուրբ Մեսրոպ տեսնելով ազգին խաղաղութիւնը և Վառանդապուհին ուսումնասիրութիւնը ետևէ եղան հայերէն գիրերը գրանալու, ու դպրոցներ բանալով ազգին ուսումնական կենդանութիւն տուին (406) :

Տ. Վառանդապուհ ո՞րչափ ատեն թագաւորեց .

Պ. Քսանըմէկ տարի՝ ամենայն բարեկարգութիւն և ուղղութիւն ընելով :

Տ. Վառանդապուհին տեղը ո՞վ թագաւորեց .

Պ. Նորէն խոսքով թագաւորեց երկրորդ անգամ, որովհետև Վառանդապուհին Արտաշէս որդին զեռ պղտիկ էր :

Տ. խոսքով Գ. երկրորդ անգամ ո՞րչափ ատեն թագաւորեց .

Պ. Մէկ տարի միայն ու մեռաւ (414) :

Տ. խոսքով Գ.էն ետքը ի՞նչ պատճառաւ հայաստան տակնուվրայ եղաւ .

Պ. Վասն զի Յազկերտ ուղեւով որ հայերը կրակապաշտ ընէ, իր որդին Շապուհը հայոց թագաւոր դրաւ :

Տ. Ի՞նչ կերպով Յազկերտի աս խորհուրդը առաջ չի գնաց .

Պ. Քանի մը տարիէն Յազկերտ հիւանդացաւ .

ան պատճառաւ Շապուհ ալ Պարսկաստան գնաց , որ Թագաւորութիւնը առնէ . բայց Յազկերտ մեռաւ ու ինքն ալ սպաննուեցաւ :

Հ . Շապուհին երթալէն ետեւ նախարարները ինչ բրին .

Պ . Շապուհին թողուցած զօրացը վրայ վազէցին ու աղէկ ջարդ մը տալով փախուցին . բայց Վռամ Պարսկեց Թագաւորէն վախնալով ամէնքն ալ ջրուեցան ու իրենց բերդերը քաշուեցան :

Հ . Վռամ Խոսրովին տեղը զոյլ Թագաւոր դրաւ հայոց վրայ .

Պ . Ազգերնիս լաւ մը չարչարեւէն ետքը , Թագաւոր դրաւ Վռամշապուհին Արտաշէս օրդին տասնըութը տարուան , ու անունն ալ փոխելով Արտաշիր դրաւ :

Հ . Արտաշէս կամ Արտաշիր ինչպիսի կառավարութիւն ունեցաւ .

Պ . Անկարդ ու մոլի ըլլալով ամենուն ատելի եղաւ :

Հ . Ինչպէս վերջացաւ Արշակունեաց Թագաւորութիւնը .

Պ . Նախարարները ձանձրացած Արտաշէսի անկարգութիւններէն , Վռամին աղաչեցին որ Թագաւորութիւնին վերցնէ ու իրենց վրայ պարսիկ մարզպան մը դնէ . Վռամ ալ կատարեց խնդիրքնին :

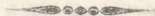
Հ . Չեղա՞ն մէկը որ Թագաւորութեան վերցուէ լուն դէմ կենայ .

Պ . Սուրբ Սահակ հայրապետը շատ ջանաց նախարարներուն չար միտքը փոխել , նաև Վռամայ

առջևն ալ պաշտպանեց Արտաշէսը • բայց Վաստ
մտիկ չընելով բանա զնել տուաւ զինքը ու Ար
տաշէսն ալ աքսորեց (428) :

Հ • Արտաշէս որչափ ատեն թագաւորեց •

Պ • Վեց տարի • աքսորուէլէն վերջն ալ քանի
մը տարի սպրեցաւ ու մեռաւ :

ՄԱՐԶՊԱՆԱՑ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Դ Ա Ս Ժ Բ .

Վեհմիհրչապոռն և Վարդանանց պատերազմը:

Հ. Արշակունեաց Թագուհոյութիւնը վերնալէն ետե հայաստանի ո՞վ կ'իշխէր .

Պ. Պարսից Թագաւորը իր կողմէն իշխան մը կը խրկէր որ Հայաստանի հարկը ժողովէ, և հոն նըստելով աչք ունենայ Հայոց հաւատարմութեանը վրայ . առ իշխանը Մարգարան կ'ըսուէր:

Հ. Ո՞վ եղաւ առաջին Մարգարանը .

Պ. Վեհմիհրչապուհն անունով պարսիկ մը:

Հ. Ի՞նչ աչքով կը նայէր ասիկայ Հայոց ազգը .

Պ. Բնութեամբ լաւ մարդ ըլլալով խիստ աղէկ նայեցաւ ազգը, տասներէորս տարի:

Հ. Վեհմիհրչապուհին տեղը ո՞վ դրուեցաւ մարգարան .

Պ. Վատակ Սիւնեաց իշխանը, որ իր ազգին ամենայն չարիք հասուց (442):

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ Յազկերտ պարսիկ մարգարանի տեղ Վատակը դրաւ .

Պ. Որպէս զի անով Հայոց սիրտը վաստըկի և վերջը ուղածը ընէ :

Հ. Ուրիշ ի՞նչ հնարք բանեցուց Յազկերտ Հայերը կրակապաշտ ընելու .

Պ. Հրաման հանեց որ Հայերը իրեն զօրք տան , որպէս զի ասով ազգին մեծերը և պատերազմական զօրութիւնը հեռացընէ որ չկարենան իրեն դէմ դնել :

Հ. Հայերը Յազկերտին հրամանը կատարեցին .

Պ. Միաբան խորհրդով բազմաթիւ գունդ մը խաւրեցին . որոնց հետ մէկտեղ գացին խել մը նախարարներ ու քահանաներ :

Հ. Ի՞նչ ըրաւ Յազկերտ աս զօրքերը .

Պ. Հոնաց վրայ պատերազմի տարաւ , ուր որ վեց եօթը տարի պատերազմով յոգնեցընէլէն ետեւ սկսաւ զամէնքն ալ կրակապաշտութեան ստիպել :

Հ. Նախարարներէն ո՞վ յայտնի թագաւորին հրամանին դէմ դնելով նահատակուեցաւ .

Պ. Գարեգին քաջ նախարարը որ թագաւորին ըսածներուն դէմ դնելով խաղք ըրաւ զինքը ու նահատակուեցաւ :

Հ. Ուրիշ որո՞նք նահատակուեցան .

Պ. Ատովմ Գնունի և Մանաճիհր Ռշտունի իրենց զօրքերովը . որոնք տեսնելով Յազկերտին աւօրէն հրամանը փախեր էին . բայց Յազկերտ ետեւէն զօրք զրկեց ու զամէնքն ալ թրէ անցընել տուաւ :

Հ. Ան միջոցին որ նախարարներէն ոմանք Պա րսկաստան էին՝ Հայաստան ի՞նչ վիճակի մէջ էր .

Պ. Յաղկերտ Դեռչապուհ անունով քննիչ մը խաւրեց՝ որ Հայերը շատ նեղեց ու բաց ասկէ թուղթ մ' ալ գրել տուաւ Հայոց՝ ստիպելով որ կամ պատասխանը տան և կամ Պարսկց կրօնքը ընդունին. Յովսէփ կաթուղիկոս ազգին միաբան հաւանութեամբը թղթին պատասխանը գրեց:

Հ. Յաղկերտ երբոր առաւ թղթին պատասխանը ինչ ըրաւ.

Պ. Սաստիկ բարկացաւ ու հրաման գրեց որ բոլոր ազգին մեծամեծ նախարարները Պարսկաստան գան:

Հ. Նախարարները հնազանդեցան.

Պ. Ճարերնին հատնելով ելան գացին՝ որոնց գլխաւորներն էին Վասակ և Վարդան:

Հ. Երբոր նախարարները Պարսկաստան հասան՝ Յաղկերտ հետերնին ինչպէս վարուեցաւ.

Պ. Մէկէն բանտ դնել տուաւ ու սկսաւ ստիպել որ կամ հաւատքնին ուրանան ու իրենց առջի պատուոյն հասնին, և կամ մեռնին:

Հ. Նախարարները աս երկուքէն ո՞րը յանձն առին.

Պ. Տեսնելով որ եթէ իրենք մեռնին Հայաստան ոտքի տակ կ'երթայ, դրսուանց յանձն առին ու արեւու երկրպագութիւն ըրին, և շատ մոգերով Հայաստան դարձան:

Հ. Հայերը երբոր իմացան մոգերուն գալը ինչ ըրին.

Պ. Սուրբ Ղևոնդ և ուրիշ աստուածընտիր քահանաներ ժողովողեան հետ միացած վրանին վազեցին ու լաւ մը ջարդ տալով լեղապատառ փախուցին մոգպետը իրեն մոգերովը:

Հ. Ի՞նչ կերպով հանդարտեցաւ ժողովուրդը :

Պ. Սուրբ Աւարդան Յովնէփ կաթողիկոսին ոտքը խնալով իրեն մեղացը թողութիւն խնդրեց. իսկ Ասասկ ստուգեամբ համոզեց քահանաները որ առ ժամն դէմ չդնեն մոգերուն՝ որպէս զի Յազկերտի առջև յանցաւոր չսեպուին, ու վերջը կամաց կամաց վռնտեն :

Հ. Ասասկայ աս խորհուրդը ի՞նչ հետեանք ունեցաւ :

Պ. Նախարարները տեսնելով որ կամաց կամաց կրակապաշտութիւնը կը հաստատուի Հայաստանի մէջ ու Ասասկ Պարսից հետ միացած չարիքներ կը հասցընէ Հայոց, վրան վազեցին փախուցին Պարսիկները ու զինքն ալ բռնեցին. բայց աւետարանին վրայ երդում ընելուն համար՝ նորէն ազատ թողուցին :

Հ. Հայերը իրենց աս նեղութիւններուն մէջ ուրիշներէ օգնութիւն չուզեցին :

Պ. Յունաց Թէոդոս փոքր կայսրէն օգնութիւն խնդրեցին. բայց երբոր անիկայ մեռաւ, իր յաջորդը Մարկիանոս չօգնեց :

Հ. Երբոր Հայերը յոյսերնին կտրեցին Յոյներէն ի՞նչ ըրին :

Պ. Հարիւր հազարի չափ մարդիկ Շահապիւան քաղաքը ժողովուրդով իրեք գունդ բաժնեցին բոլոր ջօրքը :

Հ. Աս գունդերուն զօրավար որո՞նք գրուեցան :

Պ. Պարսից դէմ կենալու գնդին զօրավար դրուեցաւ Ներշապուհ Արծրունի. երկրորդին Աւարդան որ Աղուանից օգնութիւն գնաց, ու երրորդ

գունդը տուին Վասակայ Հայաստանը պահելու համար:

Հ. Վարդան Աղուանից երկիրը ի՞նչ քաջութիւն ըրաւ.

Պ. Պարսից զօրքերը փախուց՝ մոգերը ջարդեց ու համարձակ քրիստոնէութիւնը պաշտել տուաւ:

Հ. Ան միջոցին որ Վարդան Աղուանից կողմերն էր, Վասակ ի՞նչ կ'ընէր Հայաստան.

Պ. Հաւատքը ուրացած նորէն սկսաւ եկեղեցիները աւրել ու կրակապաշտութիւն խոթել Հայաստանի մէջ:

Հ. Յազկերտ տեսնելով Հայոց պատրաստութիւնները ի՞նչ ըրաւ.

Պ. Միհրներսէհ անուռով պարսիկ հազարապետը խաւրեց որ երթայ պատերազմը լմնցնէ, որուն կողմը անցաւ համարձակ Վասակ ու ինքը վրան առած պատերազմին հոգը ամէն չարիք կ'ընէր:

Հ. Հայերը վերջի պատերազմին ի՞նչպէս պատրաստուեցան.

Պ. Վարդանայ հրամանաւը վաթսուն հազար հոգի ժողվուեցան, և պատերազմի պատրաստուեցան Աւարայր գեղին քովերը:

Հ. Ի՞նչպէս լմնցաւ աս վերջի պատերազմը.

Պ. Մեծն Վարդան և իրեն ընկերները շատ քաջութիւններ ընկէլէն ետքը՝ Վարդան քաջութեամբ զարնուելով մեռաւ, և երկու հարիւր իննսուն հոգի ալ իր ընկերներէն մեռան նոյն օրը. բաց աւսոնցմէ նոյն օրերը բոլոր հաւատքի և հայրենեաց վրայ մեռնողներուն թիւը եղաւ հազար երեսունը վեց հոգի (454):

Հ. Վասակ ուրիշ ի՞նչ չարիք հասուց հայոց.

Պ. Ձեռքը ինկածը կամ կ'սպաննէր և կամ հաւատքը ուրացընէլ կուտար. նոյնպէս բռնեց անպատուաւոր քահանաները որոնք սուրբ Ղևոնդի անունովը Ղևոնդեանք ըսուեցան ու շղթայակապ կը պահէր, որ վերջը Պարսկաստան տարուելով հոն նահատակուեցան:

Հ. Վասակ իրեն չարութեան պատիժը ի՞նչպէս գտաւ.

Պ. Յանցաւոր դտնուելով Յազկերտի առջև որ աս ամէն չարիքէն ետքը չկրցաւ հայերը արեւապաշտ ընէլ, բանտը դրուեցաւ ուր որ որդհոտելով մեռաւ ու կորսուեցաւ:

ԴԱՍ ԺԳ.

Ատրորմիզդ և Ատրիշնասպ և Վահանայ ըրած պատերազմները:

Հ. Վասակին տեղը ո՞վ դրուեցաւ մարզպան.

Պ. Ատրորմիզդ, որ խել մը քահանաներ բռնեց ու շղթայի զարկաւ:

Հ. Ատրորմիզդայ ատենը քրիստոնէութիւնը ի՞նչ վիճակի մէջ էր.

Պ. Առ արտաքս հրաման տուաւ որ ամէնքը իրենց հաւատքը պաշտեն, թէպէտ և կրակատուններն ալ պակաս չէին: Աս ընելով սկսաւ նախարարները ստիպել որ Յազկերտին երթան առանց վախի՝ երդուըննալով որ իրենց վտանդ մը չըլլար:

Հ. Նախարարները երբոր Պարսկաստան հասան՝
Յազկերտ ինչ կերպով ընդունեցաւ զիրենք .

Պ. Մէկէն բանտ դնել տուաւ ու սկսաւ զիրենք
ստիպել որ հաւատքնին ուրանան . բայց և ոչ մէկը
թուլցաւ հաւատքէն :

Հ. Նախարարները որչափ ատեն բանտը կեցան .

Պ. Երկար ատեն բանտը կենալէն և շատ տան
ջանքներ քաշելէն ետեւ՝ Շրովապուհ անունով իշ-
խանին աղաչանքովք ազատեցան բանտէն ու Պարս-
կաստան կը կենային :

Հ. Դեռ որչափ ատեն ալ Պարսկաստան կեցան
նախարարները .

Պ. Ութը տարի ալ կենալէն ետեւ երբոր Ատրը-
վըշնասպ մարզպան կուգար Հայաստան , իրենք ալ
մէկտեղ եկան (464) :

Հ. Ո՞վ էր մեծն Վահան .

Պ. Մեծին Վարդանայ հմայեակ եղբօրը մեծ
որդին էր :

Հ. Ինչո՞ւ համար Վահան հաւատքը ուրացաւ .

Պ. Վասն զի իրեն անթիւ կատարելութիւննե-
րովը ամենուն սիրելի էր . ուստի Պարսկաստան
գտնուող ուրացեալ նախարարները վրան նախան-
ձելով զինքը ամբաստանեցին Պերոզի . Վահան ալ
անոր աչքէն չիյնալու համար հաւատքը ուրացաւ :

Հ. Վահան ինչպէս նորէն քրիստոնէութեան
հաւատքը դարձաւ .

Պ. Լսելով որ Վախթանկ Վրաց թագաւորը
Պարսիկներէն ապստամբեր է , իրեն հետ եղած
հայերն ալ յորդորեց որ իրենք ալ ապստամբին
ու նորէն քրիստոնէութեան համար պատերազմին :

Հ. Վահանայ ըրած առաջարկութիւնը յանձն առին։

Պ. Շատերը յանձն առին ու Վահանը սպարապետ դրին՝ և Սահակ Բագրատունին ալ մարզպան Ատրվէնասպայ տեղը՝ զորն որ պատերազմի մէջ ըսպաննեցին (481)։

Հ. Վահան երբոր ուրիշ նախարարներու ալ խմացուց իրեն ապստամբիլը ինչ ըրին անոնք։

Պ. Փոխանակ օգնելու՝ ուրիշ գացողներու ալ արգելք եղան ու ետեւէն վազելով խափանեցին։ Բայց քանի մը հոգի իրեն հետ միաբան կեցան։

Հ. Պերոզ երբոր լսեց Վահանայ ապստամբիլը ինչ ըրաւ։

Պ. Ատրներսեհին ձեռքովը շատ զօրք խաւրեց ապսպրելով որ Վահանը ողջ բռնեն։

Հ. Վահան Ատրներսեհին դէմ քանի հոգւով գնաց։

Պ. Խիստ քիչ հոգւով, Յովհան Մանդակունին ալ հետը առած. անոր համար քաջութեան հետ աստուածային զօրութիւնը և հաւատքը օգնական առած՝ մեծ ջարդ մը տուաւ թշնամեաց բանակին։

Հ. Ո՞վ խաւրուեցաւ նորէն Վահանայ դէմ։

Պ. Միհրանը, Հայոց և Վախթանկ Վրաց թափաւորին դէմ։

Հ. Վահան ինչո՞ւ համար Վրաստան գնաց։

Պ. Վասն զի Վախթանկ օգնութիւն ուզեր էր Հայերէն Պարսից դէմ դնելու. Վահան ալ գնաց իրեն խոստմանը դէմ չընելու համար։

Հ. Վախթանկ ինչ խարդախութիւն ըրաւ Վահանայ.

Պ. Միհրանայ հետ խօսքը մէկ ընելով, Վահանը անտընացուց ան տեղուանքը, ինչուան որ Միհրան իր անթիւ զօրքերովը հասաւ ու Վահան յանկարծակիի գալով՝ չկրցաւ պատրաստուիլ որով և յաղթուեցաւ:

Հ. Ինչ երևելի մարդիկ մեռան առ պատերազմիս մէջ.

Պ. Սահակ Բագրատունին ու Վասակ Վահանայ եղբայրը. իսկ մնացածներէն շատը Միհրանայ կողմը անցան ու մնաց հարիւր հոգի որոնք Տայոց կողմերը փախան:

Հ. Միհրանին տեղ ո՞վ սպարապետ դրուեցաւ.

Պ. Չարմիհր Հաղարաւուխտ որ նոյնպէս չկրցաւ Վահանայ անպարտելի արութեանը յաղթել:

Հ. Վահան Հաղարաւուխտին ձեռքէն ինչպէս ազատեցաւ.

Պ. Հաղարաւուխտ իմանալով որ Վահան Դուին փախեր է, գնաց Դուինը պաշարեց. Վահան չուզելով որ իր պատճառաւը քաղքին լիառ մը հասնի, իրեն քիչ մարդիկներովը ելաւ քաղքէն ու Պարսիկները ճղքելով գնաց Շաղագոմ գաւառը:

Հ. Հաղարաւուխտին տեղը ո՞վ խրկուեցաւ.

Պ. Շապուհ Միհրանեան պարսիկը, որ իմանալով Վահանայ ուր տեղ ըլլալը՝ եկաւ պաշարեց:

Հ. Վահան ինչ կերպով ազատեցաւ Շապուհին ձեռքէն.

Պ. Խեղ մը գեղացոյ ձեռքը վահաններ ու բահեր տալով իր կեցած տեղը շարեց, ու ինքը ուրիշ

Ճամբով Պարսից վրայ վազեց գիշերանց, ու խոռվութիւն ձգելով Պարսից բանակին մէջ վեց հարիւր հոգիի չափ մեռուց ու մնացածներն ալ փախան :

Հ. Վահան ուրիշ ի՞նչ քաջութիւններ ըրած ունի .

Պ. Անգամ մը երեսուն հոգով Շապուհին դէմ ուրիշ մեծ յաղթութիւն մ' ալ ըրաւ նոյնպէս յանկարծակի վրանին վազելով երբոր անոնք անփոյթ կեցեր էին տեսնելով Վահանին զօրացը քիչուորութիւնը :

Հ. Պարսիկք ի՞նչ կերպով Վահանայ հետ հաշտուեցան .

Պ. Երբոր Պերոզ մեռաւ ու Վաղարշ իր եղբայրը թագաւորեց, ասիկայ լսած ըլլալով Վահանայ քաջութիւնները ու իրեն արդար պահանջ մունքը, ուզեց հաշտուիլ հետը . ուստի Նիխոր անունով խաղաղասէր մարդը խաւրեց որ երթայ աս բանս կատարէ :

Հ. Ի՞նչ կերպով կատարուեցաւ աս հաշտութիւնը .

Պ. Վահան դաշինք դրաւ Նիխորայ հետ, որոնց գլխաւորն էր Թէ քրիստոնէութիւնը ազատ պաշտօնի Հայաստանի մէջ ու Պարսիկք բնաւ չխառնուին : Նիխոր յանձն առաւ . ան ատեն Վահան դնաց Պարսից դուռը ու նորէն երգում առաւ թագաւորէն, և ընդհանուր սպարապետ դրուելով դարձաւ Հայաստան :

Հ. Ի՞նչպէս մարդպան եղաւ Վահան .

Պ. Երբոր Անդեկան մարդպանը Պարսկաստան դարձաւ այնչափ գովեց զՎահանը, որ Վաղարշ

ալ զինքը մարդպան դրաւ, ու Վահանին Վարդ եղբայրն ալ սպարապետ:

Հ. Ինչո՞ւ համար վերջը նորէն Վահանին տեղը Պարսիկ մարդպան դրուեցաւ.

Պ. Երբոր Վաղարշ մեռաւ, Պերոզին որդին Վաւատը Թագաւորեց. ասիկայ մոգերէն յորդորուած Վահանայ տեղ Պարսիկ մարդպան մը խաւրեց և հետն ալ շատ քուրմեր. ասով նորէն խռովութիւն ինկաւ հայաստան:

Հ. Հայերը ընդունեցա՞ն նոր մարդպանն ու քուրմ մերը.

Պ. Վահան ուրիշ նախարարաց հետ միաբանելով վազեց նոր մարդպանին վրայ ու վռնտեց հայաստանէն:

Հ. Վահան ո՞րչափ ատեն մարդպանութիւն ըրաւ.

Պ. Քսանըվեց տարի ամէն գովելի հանգամանքներով (491):

ԴԱՍ ԺԴ.

Վարդէն ինչո՞ւսն Սմբատին կիշրապատուօրիւնը:

Հ. Վահանին տեղը ո՞վ դրուեցաւ մարդպան.

Պ. Վարդ Վահանին պղտի եղբայրը որ չորս տարիէն մարդպանութենէն ինկաւ, վրան սուտ ամբաստանութիւններ ընեղնուն համար:

Հ. Վարդին տեղը ո՞վ դրուեցաւ.

Պ. Բուրղան անունով անսպիտան սպարսիկը որ իրեք տարի Հայերը շատ նեղեց :

Հ. Ի՞նչ մարդ է Մժեժ Գնունի .

Պ. Կտրիճ մարդ մըն էր , որ երբոր Հոնք Հայաստանի վրայ վաղելով աւերմունք կ'ընէին , դէմերնին ելլելով յաղթեց անոնց ու վռնտեց Հայաստանէն :

Հ. Մժեժ իրեն աս արգեանցը համար ի՞նչ փոխորէն ընդունեցաւ Կաւատէն .

Պ. Բուրղանին տեղը մարզպան դրուեցաւ՝ որն որ երեսուն տարի մարզպանութիւն ըրաւ :

Հ. Մժեժին տեղը որոնք մարզպան դրուեցան .

Պ. Դենշապուհ սպարսիկը որ Հայերը շատ կը նեղէր հաւատքի համար , որն որ Մովսէս կաթողիկոսին աղաչանքովը փոխուեցաւ ու տեղը ուրիշ մը եկաւ . վերջը զրկուեցաւ Սուրէն ծիհր որ Հայերը շատ նեղեց :

Հ. Աս միջոցներու ի՞նչ նշանաւոր փոփոխութեան բան եղաւ Հայաստանի մէջ .

Պ. Մովսէս կաթողիկոս Հայոց տօմարը նորոգելով նոր թուական հաստատեց , ուսկից սկսեալ ինչուան հիմա 1307 տարի է :

Հ. Սուրէն մարզպանը ի՞նչպէս սպաննուեցաւ .

Պ. Սուրէն՝ Վարդան Մամիկոնեանին Մանուէլ եղբայրը սպաննեց . Վարդան աս բանիս վրայ բարկացած՝ զօրք ժողովեց վաղեց Դուին քաղքին վրայ ու քաղաքը առնելով Սուրէնը սպաննեց ու զօրքն ալ ջարդեց ու ցրուեց (364) :

Հ. Երբոր Վարդանայ աս ըրած գործքը հասաւ

խոսարով Պարսից Թագաւորին ականջը, ինչ ըրաւ խոսարով .

Պ. Շատ զօրք խաւրեց Վարդանայ վրայ . բայց Վարդան վարպետութեամբ պատերազմելով յաղթեց անոնց ու ցրուեց :

Հ. Երբոր խոսարով աւելի մեծ բանակ մը խաւրեց, Վարդան ինչ ըրաւ .

Պ. Տեսնելով որ իր քովիներէն շատը փախան զատուեցան, ինքն ալ Ստամպօլ գնաց և Յուստինիանոս կայսրէն օգնութիւն ուղեց . Յուստինիանոս ալ տուաւ :

Հ. Վարդան Յունաց օգնութեամբը կրցաւ Պարսից յաղթել .

Պ. խոսարով ինքը անձամբ հարիւր քառասուն հազար զօրքով Վարդանայ և Յունաց վրայ եկաւ . և երկու կողմէն ալ շատ ջարդ ըլլալէն ետեւ, նոքն Պարսից ձեռքը մնաց հայաստան :

Հ. Երբոր նորէն Պարսից ձեռքը մնաց հայաստան ո՞վ եղաւ մարզպան .

Պ. Ճիհր վ զոն խաղաղասէր Պարսիկը՝ տասնը-հինգ տարի : Ասիկայ էն վերջի Պարսիկ մարզպանը եղաւ (578) :

Հ. Ճիհր վ զոնին տեղը ո՞վ եղաւ մարզպան .

Պ. Սմբատ Բազմայաղթ իրեն քաջութիւններուն համար, որն որ ութը տարի մարզպանութիւն ըրաւ :

Հ. Իրեն ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Դաւիթ Սահառունի որ քսանըջորս տարի մարզպանութիւն ընելէն ետքը, վախճալով Պարսիկներէն Թողուց իշխանութիւնը և Կոստանդնուպօլիս փախաւ :

Հ. Դաւիթ Սահառունիին ատենը ինչ յիշատակի արժանի գործողութիւն եղաւ Հայաստանի մէջ.

Պ. Մուշեղ Մամիկոնեան իշխանին և Գայլ Վահանին Պարսից հետ ըրած պատերազմները :

Հ. Ինչ պատճառաւ եղան աս պատերազմները :

Պ. Խոսքով պատճառաւ մը թշնամանալով Մուշեղայ հետ, վրան պատերազմի ելաւ. Մուշեղ ալ իրեն օգնութիւն կանչեց Վահան իր աղբականը, որ իր վարպետութիւններուն համար Գայլ ըսուեցաւ :

Հ. Գայլ Վահանին քաջութեանցը ու վարպետութեանցը ո՞վ հետևող եղաւ.

Պ. Իր որդին Սմբատը որ Պարսից շատ անգամ յաղթեց ու չորս երևելի զօրավարներ սպաննեց :

Հ. Դաւիթ Սահառունիին տեղ ո՞վ մարզպան դրուեցաւ.

Պ. Վարադուիրոց Սմբատ Բազմայաղծին որդին, որ եօթը տարի մարզպանութիւն ընելէն ետքը իր ընտանեքովը Ստամպօլ փախաւ :

Հ. Ո՞վ եղաւ առջի կիւրապաղատ.

Պ. Դաւիթ Սահառունին :

Հ. Ինչպէս եղաւ որ Դաւիթ կիւրապաղատ խրկուեցաւ.

Պ. Աս միջոցներուն Պարսից մէջ խռովութիւն կնաւով, Հայերը Յոյներուն ապաւինեցան ու իրենցմէ իշխան մը ուղեցին. անոնք ալ Դաւիթը խաւրեցին Կիւրապաղատ անուանելով որ իշխանութեան անուն մըն է. բայց չորս տարիէն նորէն, Հայերը վճռեցին ՂԴաւիթը :

Հ. Պարսիկներէն զատ ուրիշ ի՞նչ թշնամի սկըսաւ վազել Հայաստանի վրայ առ միջոցներուն :

Պ. Հազարացիք՝ որ Պարսիկներէն աւելի շատ չարիք հասուցին Հայոց :

Հ. Հազարացւոց արշաւանացը եղան նախարարներ որ դէմ դնեն .

Պ. Թէոդորոս Ռշտունի և Վահան Կամսարապետն ութը հազար զօրքով (676) :

Հ. Վահանին այսպիսի ազգասիրական գործողութեանը որո՞նք արգելք եղան .

Պ. Երբոր Հազարացւոց դէմ սլաաերազմի ելեր էր, Սահուռ Անձևացին և ուրիշները Հազարացւոց կողմը անցնելով սկսան Տաճիկներուն հետ մէկտեղ Հայերը ջարդել և այսպէսով ցրուեցին Վահանայ զօրքերը :

Հ. Հազարացիք Վահանայ զօրքը ջարդելէն ետև ի՞նչ ըրին .

Պ. Շատ մարդ թրէ անցնելէն ետև, երեսունը հինգ հազար հոգի ալ գերի տարին :

Հ. Հազարացւոց առ ըրած ջարդէն ետև ո՞վ խըրկուեցաւ կիւրասպադատ Յունաց կողմանէ .

Պ. Վարազտիրոց որ տարիէ մը մեռաւ և իրեն յաջորդեց իր տղան Սմբատ :

ԴԱՍ ԺԵ.

Սմբատ կիւրապադատեն ինչո՞ւսն Բագրատու
նկայ քաղաւորոշքեան կանգնուիլը:

Հ. Սմբատին կիւրապադատութեան ատեն Հայե-
րը հանգիստ անցուցին.

Պ. Սմբատին կիւրապադատութեան երրորդ
տարին հազարացիք վազեցին Հայաստանի վրայ
ու շատ կոտորածներ ըրին. նախարարները միա-
բան հնազանդեցան հազարացւոց և Յունաց իշխա-
նութենէն ելան, որուն Յոյները շատ նեղացան
(683):

Հ. Սմբատին տեղը ո՞վ եղաւ իշխան.

Պ. Համազասպ Մամիկոնեան որ քիչ մը ատե-
նէն նորէն Յունաց հնազանդելով անոնցմէ Պա-
տրիկ ըսուած իշխանութիւնը առաւ: Ամիրապետը
բոլոր իրեն քովի եղած Հայ պատանգները թրէ
անցնել տուաւ. անոր յաջորդին նորէն հնազան-
դեցան Հայերը, ու քիչ ատենէն Համազասպն ալ
մեռնելով իրեն տեղը պատրիկ գրուեցաւ իր եղ-
եղբայրը Գրիգոր:

Հ. Գրիգոր որչափ ատեն պատրիկ եղաւ ու ի-
րեն ո՞վ յաջորդեց.

Պ. Քսանըչորս տարի. ու վերջը պատերազմի
մէջ մեռաւ: Երկու տարի տակն ու վրայ եղաւ
Հայաստան, ինչուան որ Աշոտ Բագրատունին զօ-
րանալով թշնամեաց գէմ դրաւ հազարացւոց հարկ
տալով:

Հ. Աշոտ որչափ ատեն պատրկուծիւն ըրաւ .

Պ. Յոյները իմանալով որ Հայերը Հագարացոց
հարկատու եղեր են, շատ զօրք խաւրելով մեծա-
մեծ աւերմունքներ ըրին Հայաստան . Հագարա-
ցիք ալ ընդհակառակն կարծելով որ Հայերը Յու-
նաց հնազանդեր են՝ իրենք ալ նոյնպէս շատ մնաս-
ներ հասուցին Հայոց . Աշոտ ասոնց դէմ գրաւ քա-
ջուծեամբ, բայց ինքն ալ զարնուելով մեռաւ ի-
րէք տարի իշխեւէն ետքը (692) :

Հ. Աշոտին մեռնելէն ետեւ ո՞վ իշխեց Հայոց .

Պ. Հագարացիք, որոնք Քրիստոսի 693 թուա-
կանին սկսան Հագարացի իշխան մը խաւրել Ոս-
տիկան անուանով, որոնց առջինը եղաւ Աբդլլա :

Հ. Աբդլլային առջի գործողութիւնը որն եղաւ .

Պ. Նախարարները և Սահակ կաթողիկոսը բռնեց ու Դամասկոս խաւրեց : Քիչ մը ատենէն Սըմ-
բատ Բիւրատեանը վնասեց զինքը Հայաստանէն
Յունաց օգնութեամբ :

Հ. Հագարացիք Սմբատայ աս ըրած գործողու-
թեան վրէժը ի՞նչպէս հանեցին .

Պ. Մոհմատ անուանով զօրավարը խաւրեցին որ
շատ մնաս հասուց . ու վերջը Սահակ կաթողիկո-
սին աղաչանաց թղթովը խաղաղութիւն ըրաւ ու
գերիները ազատեց :

Հ. Նախարարաց ազատելէն ետեւ Կաշմ ոստի-
կանը ի՞նչ չարիք հասուց Հայոց .

Պ. Նախարարները և ուրիշ ազգին մեծերը Նախ-
ջուանի եկեղեցւոյն մէջը այրել տուաւ (704) :

Հ. Կաշմին տեղը որո՞նք դրուեցան ոստիկան .

Պ. Վիլթ ու Մահմէտ, որոնք շատ չարիք հաս-

սուցին • և Աբղլազիզ որ քաղցրութեամբ խնամեց ազգը :

Հ • Ասոնց տեղն ալ որոնք դրուեցան ոստիկան •

Պ • Մրուան որ երկու տարիէն Աշոտը իշխան դնելով ինքը գնաց ամիրապետ եղաւ • բայց երբոր Մրուան մեռաւ, Աշոտին տեղը Եղիտ անուանով չար մարդը ոստիկան դրուեցաւ որ Հայերը շատ նեղեց (758) :

Հ • Եղիտին տեղը ո՞վ իշխեց Հայոց •

Պ • Սահակ Բագրատունի բարեպաշտ մարդը պատրիկ դրուեցաւ, որուն վեցերորդ տարին Սիւլէյմանը ոստիկան խրկուեցաւ • քիչ մը ատենէն եկաւ Պէքիր անողորմ մարդը, ու վերջն ալ Հասան՝ որ ամենէն աւելի նեղեց Հայերը :

Հ • Հասանին ատենը Հայերը ի՞նչ գործողութիւն ըրին •

Պ • Մուշէղ Մամիկոնեան իշխանը Հասանին զօրքերը լաւ մը ջարդեց ու զինքն ալ Դուինէն փախուց • նոյնպէս նաև Աշոտ Մսակեր իշխանը քանի մը անգամ յաղթեց Հագարացոց, ինչուան որ Եղիտ Բ • շատ զօրքով նորէն նուաճեց Հայերը ու շատ չարիք հասուց որուն նմանը չէր եղած Հայաստանի մէջ (787) :

Հ • Եղիտէն ետքը Հայերը ի՞նչ վեճակ ունեցան •

Պ • Քիչ մը հանգստացան, որովհետեւ որ Խուզիմա և Հոլ ոստիկանները որ ետեւէ ետեւ նստեցան՝ այնչափ չնեղեցին զՀայերը •

Հ • Հոլին տեղը ո՞վ իշխեց Հայոց •

Պ • Նախարարաց աղաջանքովը պատրիկ դրուեցաւ Բագարատ Բագրատունին, որ վերջէն տե-

րութեան առջև յանցաւոր գտնուելով աչքէ ընկաւ :

Հ. Բագարատին տեղը ո՞վ խրկուեցաւ ոստիկան.

Պ. Ապուսէթ, որ Բագարատը բռնեց ու Դամասկոս խաւրեց : Աս բանիս բարկացած Սասունցիք՝ Ապուսէթին վրայ վաղեցին ու սպաննեցին (849) :

Հ. Ամիրապետը երբոր լսեց Ապուսէթին սպաննուիլը՝ ի՞նչ ըրաւ .

Պ. Բուղա ոստիկանը խաւրեց հրաման տալով որ ձեռքէն եկած չարիքը հասցընէ Հայոց . որն որ բոլոր Հայաստան արիւն լուայ ըրաւ :

Հ. Նախարարներէն չեղա՞ւ մարդ մը որ Բուղային ընդդիմանայ .

Պ. Աշոտ Արծրունին կ'ուզէր ընդդիմանալ . բայց տեսնելով որ ուրիշ նախարարները չեն օգներ, ինքն ալ շատ ընծաներով գնաց Բուղային սիրտը առնելու . բայց փոխանակ սլատիւ ընդունելու տնով տեղով գերի գնաց :

Հ. Նախարարներէն ո՞վ եղաւ որ Բուղային առաջնորդեց որպէս զի ինքը պատուոյ հասնի .

Պ. Սմբատ սպարապետը . բայց Բուղա ամէն չարութիւն ընէլէն ետքը փոխանակ պատուոյ հասցընելու շղթայի զարկաւ ու Պաղտատ գերի տարաւ, իր տեղը Շէխի անուանով Պարսիկը ոստիկան դնելով :

Հ. Նախարարները և ուրիշ գերիները հոն ի՞նչ եղան .

Պ. Ամիրապետին բռնութիւններէն ոմանք հաւատքնին ուրացան ու շատն ալ նահատակուեցան .

Սմբատ ալ մեղացը վրայ զղջալով բանտին մէջը մե-
ռաւ ու խոստովանող ըսուեցաւ (856) :

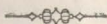
Հ. Հայոց այսչափ թշուառութեանց պատճառ
որոնք եղան .

Պ. Ոչ այնչափ Յոյները և Պարսիկները կամ
Հապարացիք, որչափ նոյն միջոցուան մեր ազգին
նախանձու, ատելութեան, անմիաբանութեան և
որ մեծն է անկրթութեան և անճիստարութեան
զօրացած ակտերը : Ասոնցմէ ամէն կրթեալ ազգե-
րը խորշեր են, ինչպէս նաև մեր ազգն ալ իրեն
կրթութեան ատենը :

ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ

Բ Ա Գ Ր Ա Տ Ո Ւ Ն Ե Ա Ց

ԴԱՍ ԺԶ.

Աշոտ Ա. և Սմբատ Ա.:

Հ. Բագրատունեաց իշխանութեան առջի թափաւորը ով եղաւ:

Պ. Աշոտ՝ Սմբատ խոստովանողին որդին:

Հ. Ի՞նչ կերպով Աշոտ աս իշխանութեան հասաւ:

Պ. Շէխիին ոստիկանութեան ատենը Հայաստանի վրայ հոգ տանելով և Հազարացւոց հաւատարմութիւն ցուցնելով, Շէխիին տեղը վերահացու եղաւ Հայաստանի (859):

Հ. Ի՞նչպէս թագաւոր եղաւ Աշոտ:

Պ. Նախարարները Գէորգ կաթողիկոսին հետ միաբանած ամիրապետէն խնդրեցին որ իրենց թագաւոր դնէ Աշոտը, խոստանալով որ հաւատարիմ կը կենան. ամիրապետը Աշոտին լաւութիւնները լսած ըլլալով՝ կատարեց խնդրեցին:

Հ. Աշոտ ի՞նչ պատիւ գտաւ լեւոն կայսերէն, ու ի՞նչպէս մեռաւ:

Պ. Հայաստանի ամեն կողմերը խաղաղընդունելն էտքը Ստամբուլ գնաց լեռն կայսեր յարգութեան համար, ուր որ մեծամեծ պատիւներ գտաւ. վերջը Հայաստան դառնալու ատենը Շիրակ հասնելով ծանր հիւանդացաւ, ու ամէն հոգեւորական պատրաստութիւնները ընելով մեռաւ 71 տարեկան, 26 տարի իշխելէն ու հինգ տարի թագաւորելէն ետքը:

Հ. Սմբատ երբոր հօրը տեղը անցաւ, ո՞վ եղաւ որ թագաւորութեան աչք ձգէ.

Պ. Աբաս իր հօրեղբայրը շատ զօրք ժողված կ'ուզէր ինքը թագաւորել. բայց երկու անգամ յաղթուեցաւ: Սմբատ Աբասին տեղը սպարապետ դրաւ իր Շապուհ եղբայրը:

Հ. Սմբատ Աբասը նուաճելէն ետեւ ուրիշ ի՞նչ թշնամի ունեցաւ.

Պ. Ափշին Պարսից ոստիկանը նախանձելով Սըմբատայ մեծնալուն վրայ երեսուն հազար զօրքով վրան պատերազմի ելաւ. Սմբատ քաղցրութեամբ Ափշինին սիրտը իջեցուց ու հաշտուեցաւ հետը:

Հ. Ափշին ի՞րջափ ատեն հաստատուն մնաց իր դաշինքին վրայ.

Պ. Խիստ քիչ. վասն զի զըջալով ըրած հաշտութեանը վրայ, խաբէութեամբ Սմբատայ վրայ վազեց ու առջի բերան շատ չարիք հասուց. Սմբատ շատ զօրք ժողվեց ու փախուց Ափշինը:

Հ. Սմբատ Ափշինին յաղթելէն ետքը ուրիշ ի՞նչ թշնամի ունեցաւ.

Պ. Ահմատ Միջագետաց ոստիկանը, որուն հետ միացաւ նաեւ Գազիկ Արծրունին Սմբատայ ազգականներէն մէկը՝ ու Ահմատին առաջնորդ եղաւ.

Սմբատ թէպէտ և յանկարծակիի եկաւ, բայց քաջութեամբ պատերազմելով յաղթեց Ահմատին ու փախուց իր տեղը:

Հ. Սմբատ Ահմատին ալ յաղթելէն ետքը հանգիստ մնաց:

Պ. Չէ. վասն զի Ափշին նորէն պատերազմի ելաւ վրան, ու Սմբատ ալ անօգնական մնալով պատանդ տուաւ իր որդին. բայց Ափշին երբոր ուրիշ չարիք ալ կ'ուզէր հասցընել, ինքը սոսկալի մահուամբ մեռաւ, ու իրեն տեղը յաջորդեց Յուսուփ իր եղբայրը:

Հ. Սմբատ ոստիկաններուն բռնութենէն ազատելու համար ինչ ճար գտաւ:

Պ. Ամիրապետէն խնդրեց որ փոխանակ տուր. քերը ոստիկաններուն ձեռքովը տալու, ուղղակի ամիրապետին խաւրէ ինքը:

Հ. Ինչո՞ւ համար Ատրներսէհ Վրաց թագաւորը ու նախարարները Սմբատայ զէմ ելան:

Պ. Եգերացւոյ Կոստանդին թագաւորը ապրտամբեր էր Սմբատէն. Սմբատ Ատրներսէհին հետ մէկտեղ վրան պատերազմի ելաւ, ու զինքը Ատրներսէհին ձեռքովը բռնել տալով Անիի ամրոցը դրաւ. չորս ամսէն վրան գլխաւով բանտէն հանեց ու արձըկեց իր տէրութիւնը: Աս բանս նախարարները իրենց նախատինք սեպելով ապստամբեցան:

Հ. Նախարարներուն ապստամբութիւնը ինչ վերջ ունեցաւ:

Պ. Ըրած դարանքնին պարապը ելլելով չարաչար յաղթուեցան. Սմբատ նախարարներուն շատին աչքը կուրցուց, ու Ատրներսէհին վրայ գլխաւով ազատեց:

Հ. Սմբատ նախարարներուն յաղթելէն ետքը, ինչ նոր խռովութիւն ընկաւ Հայաստանի մէջ.

Պ. Գագիկ Արծրունի Սմբատայ քեռորդին աւրստամբելով իրմէ, գնաց Յուսուփին քով. Յուսուփ ալ որպէս զի Հայաստանի մէջ խռովութիւն ձգէ՝ զինքը Թագաւոր ըրաւ (908):

Հ. Գագիայ Թագաւորութենէն ինչ չար հետեանքներ ելան.

Պ. Գագիկ և Յուսուփ միացած վազեցին Սմբատայ վրայ, որոնց կողմը անցան նաև նախարարներէն շատը. Սմբատ ալ տեսնելով որ մինակ դէմ չկրնար դնել, Գուգարացոց երկիրը փախաւ:

Հ. Սմբատ Գուգարացոց քովէն ուր գնաց քաշուեցաւ.

Պ. Երբոր տեսաւ որ իր Աշոտ ու Մուշեղ տըղաքն ալ յաղթուեցան Սևորդիներուն մատնութեամբը, ինքն ալ յուսահատած Կապոյտ ըստած ամուր բերդը գնաց քաշուեցաւ:

Հ. Յուսուփ ինչպէս առաւ Կապոյտ բերդը.

Պ. Սմբատ տեսնելով որ իր պատճառաւը սաստիկ ջարդ կ'ըլլայ, անձնատուր եղաւ Յուսուփին՝ երգումն առնելով որ իր անձին փնաս չհասցընէ:

Հ. Յուսուփ Սմբատայ ինչ ըրաւ.

Պ. Նախ գրսուանց պատիւ ցրցուց ու նաև ազատ ալ թողուց. բայց վերջը նորէն խարդախութեամբ կանչելով սկսաւ տանջել ու չարչարել որ կամ հաւատքը ուրանայ և կամ մեռնի. սոսկալի տանջանքներ տալէն վերջը մորթել ու գլուխն ալ կտրել տուաւ՝ տասնըջորս տարի թշուառութեամբ Թագաւորելէն ետքը (913):

ԴԱՍ ԺԷ.

Աշոտ Բ. Երկար և Աբառ :

Հ. Սմբատին մեռնելէն ետքը Հայոց վիճակը ի՞նչ պէս եղաւ .

Պ. Յուսուփ Երնջակ ամուր բերդը առնելով, բնակիչներուն մեծ մասը ջարդեց ու շատն ալ գերի տարաւ . ու ասով բոլոր Հայաստանի տիրելով՝ պահապաններ թողուց ու ինքը Պարսկաստան գնաց :

Հ. Երբոր լսեց Աշոտ Սմբատայ տղան իր հօրը մեռնիլը ի՞նչ ըրաւ .

Պ. Վեցհարիւր հոգւոյ չափ մարդիկ ժողվելով, վաղեց Յուսուփին թողուցած պահապաններուն վրայ ու սասաիկ ջարդ տալով զամէնքն ալ փախուց :

Հ. Հայերը Աշոտ երկաթին քաջութիւնները տեսնելով ի՞նչ ըրին .

Պ. Միաբանեցան ու զինքը թաղաւոր դրին . բայց քիչ մը ատենէն նախարարներէն ոմանք վերան նախանձելով, ապստամբեցան իրմէ ու նորէն խռովեցին աշխարհքը : Աս բաներէս զօրացած Յուսուփ՝ շատ չարիք հասուց Հայոց :

Հ. Հայոց աս թշուառութիւններուն մէջ, չեղաւ մէկը որ ոլորմի ու խաղաղեցնել ջանայ .

Պ. Կոստանդին Պերփեռուժէն Յունաց կայսրը, որ լսելով Հայոց խեղճութիւնները Աշոտը Ստամբուլ կանչեց, ու շատ սրտուելէն ետքը՝ Յունաց

զօրքով իր Թագաւորութեանը դարձուց զինքը
(921) :

Հ. Աշոտ սասանի փառքով Հայաստան դառնալէն վերջը կրցաւ խաղաղ Թագաւորել :

Պ. Չէ. վասն զի Յուսուպի Աշոտ երկաթին հօրեղբօրը տղան Աշոտը Թագաւորեցուց որ Բռնաւոր ըսուեցաւ. ասով նորէն խռովութիւն ընկաւ Հայոց մէջ. ու սասանի ջարդեր եղան երկու կողմէն ալ, ինչուան որ Յովհաննէս կաթուղիկոս հաշտեցուց զիրենք :

Հ. Աշոտ երկաթ Աշոտ բռնաւորէն զատ ուրիշ ինչ թշնամիներ ունեցաւ :

Պ. Անկրթութեան և անկարգութեան հոգի մը տած ըլլալով, ամէնքը կ'ուզէին ինքնիշխան Թագաւոր ըլլալ. ինչուան հաւ Աբաս՝ Աշոտի եղբայրն ալ ապստամբեցաւ, ու պատերազմներ ըրաւ եղբօրը հետ. Աշոտ ալ յուսահատած դնաց Սևան կղզին քաշուեցաւ հարիւր հոգւով :

Հ. Աշոտ Սևան կղզին քաշուելէն առաջ ինչ քաջութիւն ըրաւ Յլիկ Ամրամին դէմ :

Պ. Երբոր օր մը Աշոտ զուարճութեան համար Ուտէացուց կողմը գնացեր էր, լսելով անոնց իշխանին Յլիկ Ամրամին ապստամբութիւնը, Եգեբացուց Թագաւորէն քիչ մը զօրք օգնութիւն առաւ ու գնաց ամուր բերդի մը մէջ պահուլտեցաւ. Ամրամ եկաւ պաշարեց զինքը. Աշոտին քովի մարդիկը տեսնելով որ խաղտում չկայ, մէջերնին որոշեցին որ Աշոտը բռնեն Ամրամին մօտենէն ու իրենք ազատին. Աշոտ խմանալով անոնց ջարութիւնը՝ գիշերանց ձի հեծաւ ու թշնամեաց մէջէն քաջութեամբ անցնելով փախաւ Սևան կղզին գնաց ասոր նման շատ քաջութիւններ ըրաւ Աշոտ :

Հ. Երբոր Աշոտ Սևան կղզին քաշուեր էր, Հայաստան ինչ վիճակի մէջ էր.

Պ. Յուսուփ Նըսր անունով վերակացու մը խաւրեց որ շատ չարիք հասուց Հայոց, իրենց անմիաբանութեանը ցաւալի և արժանաւոր պատիժ:

Հ. Աշոտ Երկաթ ինչպէս յաղթեց Բըշը ոստիկանին.

Պ. Նըսրին տեղը Բըշը խրկուեցաւ. ասիկայ իմանալով որ Աշոտ Սևան կղզին քաշուեր է՝ ուզեց բռնել. բայց Աշոտ իրեն քիչուոր մարդիկը այլ և այլ նաւակներու մէջ բաժնելով նետաձգութեամբ շատ մարդ սպաննեց, որով Թշնամիները սկսան փախչիլ. ինքն ալ ետևից ինչալով հալածեց, ու դարձաւ իր տեղը:

Հ. Աշոտ ինչուան երբ Սևան կղզին քաշուած մնաց.

Պ. Տեսնելով որ կամաց կամաց խաղաղացաւ Հայաստան, ինքն եկաւ իր Թագաւորութիւնը ձեռք առաւ ու հաշտութիւն ըրաւ Աբաս եղբորը հետ. և քսանըջորս տարի ընդհատ ու անհանգիստ կերպով Թագաւորեւէն ետքը մեռաւ: Ասիկայ Շահընշահ (Թագաւորներու Թագաւոր) ալ ըսուեցաւ:

Հ. Աբաս եղբորը տեղը յաջորդելով ինչ կերպով կառավարեց ազգը.

Պ. Աթուր Կարս դրաւ. իր զգօնութեամբը Թշնամիներուն յաղթեց ու խաղաղութիւն ըրաւ, որով Հայաստան սկսաւ ծաղկիլ:

Հ. Աբաս ինչ երեւելի պատերազմ ըրած ունի.

Պ. Բեր Վրաց և Ախիսաղաց Թագաւորը պատերազմի ելաւ Աբասին դէմ, ու ծաղրելով պատգամ խաւրեց որ Կարսին մայր եկեղեցին ինքը պիտի

գայ օրհնէ վրաց ծխով. Աբաս դէմն ելաւ յաղ-
թեց ու բռնեց և Կարս բերելով ցրցուց ան եկե-
ղեցին որ կ'ուզէր օրհնել, ու վերջը աչքերը կուր-
ցուց :

Հ. Աբաս որչափ ատեն թագաւորեց .

Պ. Քսանըչորս տարի խելքով ու խաղաղու-
թեամբ (953) :

ԴԱՍ ԺԸ .

Արծրունեաց կամ վասպուրական աշխարհիև
քաղաւորոշիւնը : Աշոտ Ողորմած ոչ Սըմ-
բատ Բ :

Հ. Ո՞վ եղաւ Արծրունեաց առաջին թագաւորը .

Պ. Գագիկ, Սմբատ առաջինին քեռորդին, ինչ-
պէս որ վերը ըսինք :

Հ. Գագիկին որո՞նք յաջորդեցին .

Պ. Իր որդին Աշոտ Դերենիկ 16 տարի. ետքը
Դերենիկին պզտի եղբայրը Համազասպ Աբու-
սահլ, որուն յաջորդեցին իր իրեք տղաքը Աշոտ,
Գուրգէն, Սենեքերիմ. աս Սենեքերիմը Սկիւթա-
ցւոց բռնութիւններէն ազատելու համար՝ ինքը
Սեբաստիոյ դաւառը առաւ Յունացմէ ու վա-
սպուրականը անոնց տուաւ 1021ին : Հոն իրեն յա-
ջորդեց իր որդին Դաւիթ, անոր ալ յաջորդեցին
Ատովմ և Աբուսահլ որոնք երբոր մեռան 1080ին,
բոլորովին վերցուեցաւ ան թագաւորութիւնն ալ :

Հ. Աշոտ Դերենիկին թագաւորութեան ատե-
նը ի՞նչ յիշատակի արժանի գործ պատահեցաւ .

Պ. Ապլխարիսի հաւնունիին Դերենիկը մասնեւ
ը ու վերջէն ըրած քաջութիւնը :

Հ. Ապլխարիսի ինչո՞ւ համար Դերենիկը մատ-
նեց թշնամեաց ձեռքը .

Պ. Վասն զի Դերենիկ ուրիշներուն դրդու-
թեամբը Ապլխարիսը սպարապետութեան պաշ-
տօնէն ձգէր էր . Ապլխարիս ալ աս բանիս վրէժը
առնելու համար Հեր ու Զարեանդ դաւառներուն
իշխանները պատերազմի յորդորելով անոնց ձեռ-
քը մասնեց զինքը :

Հ. Ապլխարիս իր ըրածին վրայ ի՞նչպէս զղջաց .

Պ. Վանահայրները ու եպիսկոպոսները լսելով
աս բանս նզովեցին Ապլխարիսը . ինքն ալ զղջաց
իր յանցանացը վրայ . օր մը երբոր իշխանները
գաշտի մը մէջ Դերենիկը կը չարչարէին հետը խա-
ղալով, Ապլխարիս իմացաւ ու հոն տեղուանքը գա-
րան մտաւ և իշխաններէն ո՞րը սպաննեց ո՞րը փա-
խուց Հեր քաղաքը, որոնք մէկէն քաղքին դռնե-
րը գոցեցին . Ապլխարիս այնպէս կատաղութեամբ
զարկաւ որ սուրը երկըթէ դրան մէջը խրեցաւ մը-
նաց . և ասանկով ազատեց Դերենիկը (940) :

Հ. Աբասին մեռնելէն ետեւ Հայոց վիճակը ի՞նչ
պէս եղաւ .

Պ. Նախարարները չմիաբանեցնուն համար տա-
սը տարի առանց թագաւորի մնաց Հայաստան .
Թէպէտ և Աշոտ Աբասին որդին շատ զօրք ժող-
ված խելքով ազգը կը կառավարէր ու թշնամիներ
րուն սիրտը վախ ձգեց իրեն քաջութիւններովը
(952) :

Հ. Աշոտ Գ. ի՞նչպէս թագաւորեց .

Պ. Տեսնելով նախարարները Աշոտին կատարե-

լուծիւնները՝ թագաւոր օծեցին զինքը. ասիկայ իր ողորմածութեանը համար Աշոտ Ողորմած ըսուեցաւ :

Հ. Աշոտին ատենը ուրիշ ինչ թագաւոր ալ կար հայաստան .

Պ. Մուշեղ Աշոտին եղբայրը գլուխ քաշելով Կարսի մէջ թագաւորեց. Աշոտ խռովութիւն չըլլալով համար ձայն չհանեց. ուստի թագաւորական ան ճիւղն ալ քիչ մը ատեն գնաց ու վերջը Յունաց անցաւ :

Հ. Աշոտին յիշատակի արժանի գործողութիւնները որոնք են .

Պ. Իրեն խաղաղասէր խելացիութիւնն ու բարեպաշտութիւնը, որուն նմանը չեղաւ Բագրատունեաց մէջ : Ասիկայ Անին մայրաքաղաք ընելով զարդարեց :

Հ. Աշոտ ինչ արդիւնք ըրաւ որ ամիրապետէն պատիւներ ընդունեցաւ .

Պ. Համտուն Տաճիկներուն սպարապետը ապրտամբելով ամիրապետէն, հայաստանի վրայ վազեց. Աշոտ գէմը ելլելով զինքը սպաննեց :

Հ. Աշոտին ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Քասանդիկեց տարի սքանչելի կերպով կառավարելէն ետքը, սրբութեամբ մեռաւ. իրեն յաջորդեց Սմբատ իր անդրանիկը :

Հ. Սմբատ Բ. ինչ տեսակ կառավարութիւն ունեցաւ .

Պ. Իր հօրը պէս խաղաղասէր ու շինութեանց ետեւ եղաւ, ու Տրդատ ճարտարապետին ձեռքով շինեւ տուաւ Անիի մայր եկեղեցին և ուրիշ շատ շէնքեր :

Հ. Ինչուան ետքը իր բարեպաշտութեանը մէջ մնաց .

Պ. Չէ . սկսաւ վերջերը եկեղեցական օրինաց գէմ բաներ ընել որով ատելի եղաւ . տասուեր կու տարի թագաւորեւն ետքը մեռաւ (988) :

ԴԱՍ ԺԹ .

Գագիկ Ա. և Յովհաննէս Սմբատ :

Հ. Գագիկ Ա. ինչ կողմանէ անուանի եղաւ .

Պ. Թէ բարեպաշտութեամբ և թէ քաղաքաշինութեամբ Բագրատունեաց երևելի ու գովելի թագաւորներէն մէկը եղաւ . երեսուն տարի թագաւորեւն ետքը մեռաւ . ասիկայ լմնացուց Անիին շէնքերը :

Հ. Ո՞վ յաջորդեց Գագիկ Ա.ին .

Պ. Յովհաննէս Սմբատ որ թէպէտ և խելացի էր , բայց գործունեայ և աշխոյժ չըլլալուն շատ չարիքներ հետեւեցաւ Հայաստանի մէջ . նաեւ Աշոտ եղբայրն ալ աստամբեցաւ իրմէ որ քաջ ու տաք . զուլս երիտասարդ մըն էր :

Հ. Յովհաննէս՝ Աշոտին հետ ինչպէս հաշտուեցաւ .

Պ. Աշոտ Սենեքերիմ՝ Վասպուրականի թագաւորէն օգնութիւն առնելով եկաւ Անին պաշարեց . Պետրոս կաթուղիկոս ու Գորգի Վրաց թագաւորը մէջ մանելով հաշտեցուցին զիրենք :

Հ. Աշոտ իր խոստմանը մէջ հաստատուն մնաց .

Պ. Զղջալով ըրած խոստմանը վրայ, հիւանդ ձեացաւ. երբոր Սմբատ զինքը տեսնելու եկաւ, հոն սրողայթի մէջ բռնուեցաւ ու սկսաւ աղաչել Աշոտին որ իր կենացը խնայէ. Ապիրատ իշխանը բռնեց զՍմբատն ու ձեացուց թէ մեռցընելու կը տանի. բայց գնաց Անի՝ ու նորէն Սմբատը թափաւորեցուց և ինքը փախաւ գնաց:

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ Յովհաննէս Սմբատ Անին Յունաց Վասիլ կայսեր խոստացաւ տալ.

Պ. Վասն զի իր թագաւորութեանը չորրորդ տարին Սկիւթացիք հայաստանի վրայ վազելով շատ փրասներ հասուցին. ինքն ալ չկրնալով դէմ դնել՝ Վասիլ կայսեր թղթով խոստացաւ որ իր մեռնելէն ետքը Անին Յունաց անցնի, միայն թէ Վասիլ օգնէ իրեն Սկիւթացւոց դէմ (1024):

Հ. Սմբատին թղթով ըրած աս խոստմունքը ի՞նչ հետեանքներ ունեցաւ.

Պ. Կոստանդին՝ Վասիլ կայսեր եղբայրը՝ մեռնելու ատենը, Կիրակոս անուհով հայ քահանայ մը կանչեց ու ետ տուաւ Անիին համար եղած դաշինքի նամակը: Աս անգգամ քահանան ալ պահեց թուղթը քովը, ու երբոր 1034ին Միքայէլ կայսրը նստաւ, տարաւ նորէն անոր տուաւ թուղթը, ու ինքը անոր փոխարէն շատ ստակ առաւ. աս բանս պատճառ եղաւ որ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը կործանեցաւ:

Հ. Սմբատ որչափ ատեն թագաւորեց.

Պ. Քսան տարի ու անորդի մեռաւ: Ասոր թագաւորութեան վերջի տարիները Տուղթիլ Սկիւթացւոց իշխանը խիստ շատ փրաս ու աւերմունքներ ըրաւ հայաստանի մէջ, որուն դէմ դրաւ քաջութեամբ քիչ մը ատեն Վասակ Պահլաւունի:

Թէպէտ և վերջը ինքն ալ սպաննուեցաւ առանձնացած աղօթք ընելու ատենը :

Հ. Վաստուրահան գաւառին մէջ տա միջոցներս ինչ անողորմութեան դորձք եղաւ .

Պ. Խտրիկ անուշով Պարսիկը որ Բերկրիին քաղաքապետն էր , Հայերէն հալածուելով ռիս պահեց . ու քանի մը ամիրաներու օգնութեամբը յաղթելով Հայոց , մարդաջափ խորութեամբ փոս մը փորել տուաւ , ու ձեռքը ինկած մարդիկը մորթել տալով արիւնով լեցուց փոսը , ու ինքը արիւնաբոյծ գազանի պէս մէջը մտնելով լուացուեցաւ :

ԴԱՍ Ի .

Գագիկ Գ. և Բագրատոռնեաց քաղաշորոշրեան կործանիչը :

Հ. Յովհաննէս Սմբատին մեռնելէն ետքը ինչ վիճակ ունեցաւ Հայաստան .

Պ. Երկու տարի տնտէր մնալով՝ Վեստ Սարգիս Սիւնեաց իշխանը զօրացաւ ամենուն վրայ և կ'ուզէր Թադաւորել :

Հ. Ինչ հնարք բանեցուց Վեստ Սարգիս որ պէս զի իր խռովասէր ու ամբարտաւան խորհուրդը առաջ տանի .

Պ. Երբոր լսեց Միքայէլ կայսրը որ Սմբատ մեռեր է , իրէք անգամ զօրք խաւրեց Հայոց վրայ որ երթան Անին առնեն . Վեստ Սարգիս ամենայն կերպով անոնց օգնեց , որպէս զի Միքայէլ կայսեր առջևը արդիւնք մը ըրած ըլլայ :

Հ. Նախարարները Հայաստանի աւերմունքը տեսնելով ի՞նչ ըրին .

Պ. Վահրամ Պահլավունիին յորդորանքով միաբանեցան ու Գագիկ Բը. Թագաւոր օծեցին . որն որ Յովհաննէս Սմբատին Աշոտ եղբօրը տղան էր՝ իմաստուն և շատ ջնաշխարհիկ կատարելութիւններով զարդարուած (1042) :

Հ. Գագիկ Բ.ին առջի գործողութիւնը ո՞րն եղաւ .

Պ. Վեստ Սարգիսը բռնեց ու կապած Անի բերաւ . բայց վերջը ուրիշներու միջնորդելով ազատ թողուց զինքը :

Հ. Գագիկ Բ. ուրիշ ի՞նչ քաջութեան գործք ըրաւ .

Պ. Սկիւթացիք Հայաստանի վրայ վազեր էին . Գագիկ տասնըվեց հազար զօրքով անոնց դէմ ելաւ ու վարպետութեամբ և քաջութեամբ պատերազմելով զամէնքն ալ փախուց :

Հ. Ուրիշ որո՞ւ հետ պատերազմ ըրաւ .

Պ. Մոնոմախոս՝ Միքայէլ կայսեր յաջորդը նորէն սկսաւ Անին ուզել . երբոր Գագիկ յանձն առաւ, Մոնոմախոս երկու անգամ վրան պատերազմի ելաւ, բայց յաղթուեցաւ . աս ամէն չարութեանց պատճառն էր Վեստ Սարգիս :

Հ. Վեստ Սարգիս երբոր տեսաւ որ Մոնոմախոս յաղթուելով իր խորհուրդը փուճ ելաւ, ի՞նչ չարիք մտածեց .

Պ. Իրենն սէս քանի մը ազգատեաց փառամու ու չար նախարարներու հետ միացած, խորհուրդ տուաւ Մոնոմախոս կայսեր որ բարեկամութեամբ Ստամպուլ կանչէ Գագիկը, ու վերջը իրենք մատնեն Անին :

Հ. Գաղիկ յանձն առաւ կայսեր հրաւերքը .

Պ. Իմանալով կայսեր ու իր թշնամեաց չար միտքը ամենեւին յանձ չառաւ . բայց նախարարները սուտ երգում ընելով թէ իրենք Անին կը պաշտպանեն՝ յորդորեցին զինքը որ կայսեր երթայ . ինքն ալ ելաւ գնաց , աւելի ճարը հասնելով քան թէ համոզուելով :

Հ. Կայսրը ի՞նչ կերպով ընդունեցաւ զինքը .

Պ. Նախ մեծ պատիւ ու սէր ցցուց , բայց վերջը սկսաւ Անին ուզել . Գաղիկ ամենեւին կերպով մ'ալ յանձն չառաւ . ան առեն Վեստ Սարգիս ու իր կուսակիցները Անին բանալիները կայսեր խորկեցին :

Հ. Գաղիկ երբոր տեսաւ Անին բանալիները ի՞նչ ըրաւ .

Պ. Կրքէն ու յուսահատութենէն թագաւորութիւնն ալ ձգեց իրէք տարի իշխելէն ետքը . կայսրը աս բանիս վրայ ուրախացած՝ Գաղիկին քանի մը քաղաքներ տուաւ ու ինքը Հայաստանի տիրեց (1045) :

Հ. Բագրատունեաց թագաւորութեան կործանելէն ետքը , ի՞նչ խեղճութիւններու հասաւ Հայաստան .

Պ. Ամէն տեսակ թշնամի Հայաստանի վրայ վազելով մտքէ չանցած՝ չարիքը հասուցին Հայոց , որոնց մէջ նշանաւոր եղան Տուղրիլ , Ալփաւլան ու իր տղան Մելիք շահ :

Հ. Աս միջոցներուն մէջ ի՞նչ քաջութեան գործք կը պատմուի թաթուլ սպարապետին վրայ .

Պ. Ասիկայ Տուղրիլին զօրացը դէմ ելլելով , շատ չարիք հասցնելէն վերջը , անոր իշխաններէն մէ-

կուն տղան վերաւորեց : Երբոր Թաթուլը բռնուե-
լով Տուղբիլին դիմացը ելաւ, ըսաւ Տուղբիլ. « Թէ
որ ապրի տղան զքեզ ալ կը խալըսեմ » . պատաս-
խան տուաւ Թաթուլ. « Թէ որ զարնուածքը իմն
է չապրիր » . մեռաւ տղան, անոր համար զինքն
ալ սպաննեցին :

Հ. Ալփասլան Տուղբիլին յաջորդելով ի՞նչ չա-
րիք հասուց հայոց .

Պ. Երկար ատեն Անին պաշարեւէն ետքը առաւ
ու սոսկալի ջարդեր ըրաւ Անուոյ մէջ :

Հ. Գաղիկ Աբասեան ի՞նչ հնարքով ազատե-
ցաւ Ալփասլանին հարուածէն .

Պ. Սուգի լաթեր հագած Ալփասլանին դիմացը
ելաւ, ըսելով որ « Տուղբիլին մահուանը համար
սուգի մտեր եմ » . Ալփասլան վրան խղճալով սի-
րով պազտուեցաւ հետը ու չարիք մը չհասուց :

Հ. Գաղիկ Բ. ինչո՞ւ համար Թշնամացաւ Յու-
նաց հետ .

Պ. Կապադովկիոյ Յոյները չարաչար կը նախա-
տէին զհայերը . ու Կեսարիոյ մետրապօլիտն ալ
իր շանը անուռը Արմէն գրէր էր , ինչպէս նաեւ ու-
րիշ շատերը :

Հ. Գաղիկ Բ. աս նախատանաց վրէժը ի՞նչպէս
հանեց .

Պ. Երբոր մետրապօլիտին քովը Կերակուրի գա-
ցեր էր, խնդրեց Գաղիկ որ շունը կանչէ . մետրա-
պօլիտն ալ Արմէն ըսելով կանչեց . ան ատեն Գաղ-
իկ ծառաները բռնեցին շունն ու մետրապօլիտը
ու պարկի մը մէջ գնելով սկսան շունը չարաչար
ծեծել . ան ալ կատաղութեամբ այնչափ խածաւ
զմետրապօլիտը որ երկուքն ալ պարկին մէջ մեռան :

Հ. Յոյնք իրենց վրէժը ինչպէս հանեցին Գա-
ղիկէն .

Պ. Երբոր անգամ մը Կիզիստուա բերդը դացած՝
պարտեղին մէջ կը հանգչէր, բերդին տէրերը, ու
րոնք յոյն էին, դարան մտնելով բռնեցին զինքը
ու սոսկալի տանջանքներով սպաննեցին . վերջը
մարմինն ալ բերդին վրայ կախեցին : Թշուառու
Թեամբ Թագաւորեց ու ապրեցաւ, խեղճուԹեամբ
մեռաւ (1079) :

Հ. Յոյները որչափ ատեն տիրեցին Հայաստանի .

Պ. Քիչ միջոց . վաճն զի Մելքէ շահ Յոյները
վաճնտեց ու ինքը տիրեց Հայաստանի :

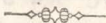
Հ. Բագրատունեաց տէրութիւնը կործանեւ
էտեւ, մէկալ ապստամբ կամ բռնաւոր Թագաւոր-
ները ինչպէ՞ղան .

Պ. Աս միջոցներուն վերցուեցան անոնք ալ, որ
էին Արծրունեաց ու Կարսի Թագաւորութիւնը
որն որ իրեք Թագաւոր ունեցաւ Մուշէղ, Աբաս
ու Գագիկ, որ իր տէրութիւնը Յունաց տուաւ և
ինքը Ծառնոցաւ բերդը քաշուեցաւ (1066) :

ԻՇԽԱՆ ՈՒԹԻԻՒՆ

Ռ Ո Ւ Բ Ի Ն Ե Ս Ն Ց

ԴԱՍ ԻՍ.

Ռոշրէն Ա. Կոստանդին Ա. Թորոս Ա. Լևոն Ա.
Թորոս Բ. Մշեհ և Ռոշրէն Բ.:

Հ. Ռուբինեանց Թագաւորութիւնը ինչպէս
սկսաւ.

Պ. Բագրատունեաց տէրութեան կործանելէն
երեսունըջորս տարի վերջը, Ռուբէն անունով իշ-
խան մը Գագկայ ազգականութենէն, Վիլիկիոյ
կողմերը երթալով հոն տեղի հայոց սիրտը վա-
սըկեցաւ, ու խել մը կտրիճ գլուխը ժողովելով քա-
նի մը պզտի քաղաքներու տիրեց ու սկսաւ կա-
ռավարել զանոնք (1080):

Հ. Ռուբէն իրջամի ատեն իշխեց.

Պ. Գող Վասիլ ըսուած իշխանին օգնութեամբ
բը ուրիշ քաջութիւններ ալ ընելէն վերջը Յու-
նաց դէմ, տասնութեց տարի իշխելէն ետքը մեռաւ:

Հ. Ո՞վ յաջորդեց իրեն.

Պ. Իբ որդին Կոստանդին Ա. որ խելքով հինգ
տարի կառավարեց տէրութիւնը, ու Լատինա-

ցւոյ՝ որ սուրբ երկիրը ազատելու կ'երթային օգնեց՝ որոնցմէ վերջը շատ ընծաներ ու պատիւներ առաւ :

Հ. Թորոս Ա. իր հօրը տեղը յաջորդելով ինչ քաջութիւններ ըրաւ .

Պ. Յոյներէն պատերազմով Անարզաբա քաղաքը առաւ . Սէկւթացիները ու Պարսիկները որ Հայաստանի վրայ կը վազէին ցրուեց ու փախուց . Կիզիստա բերդն ալ վարպետութեամբ առնելով Գազիկը մեռցնողները սպաննեց : Թորոս քսան ուիրէք տարի իշխեց ու մեռաւ :

Հ. Թորոս Ա.ին ով յաջորդեց .

Պ. Իր եղբայրը Լեոն Ա. որ Մամեստիա և ուրիշ շատ քաղաքներ առնելով ամենուն սիրտը վախճօղեց՝ ինչուան նաև Յոճնաց ալ :

Հ. Լեոն Ա. ինչպէս բռնուեցաւ Պետկին Անտիոքի կոմսէն .

Պ. Պետկին Լեոնին վրայ նախանձելով զինքը սեղանի կանչեց ու բռնելով բանտը դրաւ . Լեոն քանի մը քաղաքներ ու իր որդին պատանդ տալով ազատեցաւ :

Հ. Լեոն աս նախատանաց վրէժը ինչպէս հանեց .

Պ. Մէկէն զօրք ժողվեց ու տուած քաղաքները ետ առնելէն զատ, այնչափ նեղը խոթեց Պետկինը, որ ինքը Լեոնին պառանդներ տալով՝ հազիւ խալըսեցաւ ձեռքէն :

Հ. Լեոն ինչուան վերջը կրցաւ խաղաղութեամբ իշխել .

Պ. Չէ . վասն զի Յովհաննէս Պերփեռուժէն ան

Համար զօրքով վրան պատերազմի ելաւ՝ նախան-
ձելով ըրած քաջութիւններուն վրայ • Լեօն իշ-
խաններուն անմիաբանութեամբը անօգնական մը
նալով յաղթուեցաւ, ու բռնուելով Ստամպօլ
բանտ դրուեցաւ (1137) :

Հ • Լեօն որչափ ատեն բանտը կեցաւ •

Պ • Տարի մը բանտը մնալէն վերջը՝ կայսրը վրան
խղճալով բանտէն հանեց ու իր պալատը կը պա-
հէր : Քանի մը տարիէն նորէն բանտը դրուեցաւ
իր թորոս օրդւոյն հետ մէկ տեղ, ուր որ սրտին
ցաւէն մեռաւ :

Հ • Թորոս Բ • ինչ կերպով իշխանութիւնը ձեռք
ձգեց •

Պ • Երբոր Կիւ Մանուէլ կայսր եղաւ՝ Թորոս
որ արդէն բանտէն ելած էր, փախաւ ու Կիլիկիա
գալով յայտնեց իշխաններուն իրեն ո՛վ ըլլալը • ա-
նոնք ալ միաբանեցան ու զինքը իշխան դրին իրենց
վրայ, որ սկսաւ մէկէն քաջութիւններ ընել :

Հ • Կիւ Մանուէլ երբոր լսեց Թորոսին քաջու-
թիւնները ինչ ըրաւ •

Պ • Անգրոնիկոս զօրավարը խաւրեց շատ զօր-
քով որ երթայ Թորոսը շղթայի զարկած Ստամ-
պօլ բերէ :

Հ • Անգրոնիկոս կրցաւ կայսեր պատուէրքը կա-
տարել •

Պ • Չէ • վասն զի երբոր լսեց Թորոս աս բանս՝
սաստիկ բարկանալով, անանկ քաջութեամբ պա-
տերազմեցաւ, որ մեծ ջարդ տալէն ետքը Յունաց,
շատ իշխաններ ալ գերի բռնեց անոնցմէ :

Հ • Թորոս ինչ ըրաւ աս իշխանները •

Պ. Կայսրը խիստ շատ ստակով գնեց. Թորոս բոլոր առած ստակը զօրացը բաժնեց դեսպաններուն առջին. երբոր անոնք զարմացան. ըսաւ Թորոս. « Կամաւ ըրի որպէս զի նորէն բռնեն ձեր իշխանները » :

Հ. Ինչո՞ւ համար նորէն պատերազմ՝ բացուեցաւ հայոց և Յոճաաց մէջ.

Պ. Ստեփանէ Թորոսին եղբայրը ապստամբելով իրմէ՝ շատ չարիք հասուց Յոճաաց. անոնք ալ հնարքով մը զինքը բռնելով եռացեալ ջուրի մէջ սպաննեցին. Ասով պատերազմ՝ բացուեցաւ Յոճաաց ու Թորոսին մէջ:

Հ. Թորոս աս պատերազմներուն մէջն ալ յաղթեց Յոճաաց.

Պ. Աւելի բերանները միշտ յաղթեց. բայց երբոր տեսաւ որ Կիւ Մանուէլ մեծ պատրաստութեամբ վրան կուգայ, հաշտութիւն ըրաւ կայսեր հետ, ու քանի մը տարիէն մեռաւ քսանըջորս տարի իշխելէն ետքը:

Հ. Ինչո՞ւ համար Թորոսին մեռնելէն ետքը խռովութիւն ինկաւ հայոց մէջ.

Պ. Վասն զի Թորոսին տղան պզտիկ ըլլալով իրեն խնամակալ դրուեցաւ Թովմաս Պայլ որ ազգաւ Լատին էր: Մէհ Թորոսին եղբայրը որ արդէն ապստամբած էր՝ Բերիայի ամիրայէն օգնութիւն առնելով եկաւ ու ինքը սկսաւ իշխել, շատ խռովութիւններ ըլլալէն ետքը:

Հ. Մէհ որչափ ատեն իշխեց.

Պ. Հինգ տարի իշխելէն ետքը սպաննեցին զինքը՝ իրեն անկարգութիւններուն համար, ու Ռուբէն Բ. ը իշխան դրին (1174):

Հ. Ռուբէն Բ. Բնչպէս կառավարեց իր պզտի տէրութիւնը.

Պ. Շատ մեծ խնամք ունեցաւ իր երկրին բարեւաւութեանը վրայ. բայց ամիսոս որ Հեթում Լամբրոնի իշխանը հետը թշնամացաւ, պատճառաւ որ Ռուբէն Տարսոնը Յունաց ձեռքէն առեր էր :

Հ. Ինչ հետևանք ունեցաւ աս երկու իշխանաց թշնամութիւնը.

Պ. Պատերազմի ելան իրարու դէմ, ու Հեթում յաղթուելով օգնութիւն կանչեց Պեմունդ անունով Անտիոքայ լատին կոմսը. Պեմունդ ալ բարեկամութիւն ձևացընելով Ռուբենին հետ, բռնեց զինքը ու շղթայի զարկաւ :

Հ. Ինչ կերպով ազատեցաւ Ռուբէն բանտէն.

Պ. Լևոն Ռուբենին եղբայրը լսելով աս բանս՝ շատ զօրքով սաստիկ նեղը խոթեց Հեթումին ու Պեմունդը, ու իր եղբայրը ազատելով բերաւ աթոռը նստեցուց :

Հ. Ռուբէն Բ. որչափ ատեն իշխեց.

Պ. Տասնըմէկ տարի իշխելէն ետքը վանք մը քաշուելով կրօնաւոր եղաւ, ու Լևոնը իր տեղը իշխեցուց :

ԴԱՍ ԻԲ.

Լևոն Բ. փոխարկու ու Հերոսմ Ս. Լևոն Գ.:

Հ. Լևոն Բ. ի՞նչ բաներով երևելի եղաւ.

Պ. Իրեն խմաստով թեամբը, քաջութեամբը ու ան ամէն կատարելութիւններով որ թագաւորի մը հարկաւոր են. որով նաև իր տէրութիւնը ամենայն մասամբ ծաղկեցուց ու ընդարձակեց:

Հ. Ի՞նչպէս թագաւոր եղաւ Լևոն Բ.

Պ. Երուսաղէմի վրայ դացող խաչակիր զօրաց օգնելով անունը Եւրոպա հռչակուեցաւ, ու Փրեդերիկոս Գերմանացուց կայսրն ալ թագ խոստացաւ. բայց ինքը մեռնելով իրեն յաջորդը Հենրիկոս և Կեղեստիանոս Պապը կատարեցին Փրեդերիկոսի խոստմունքը թագ ու դրօշ խաւրելով. Լևոն ալ Ստյ մէջ թագաւոր օծուեցաւ Գրիգոր կաթողիկոսէն (1198):

Հ. Լևոն թագաւոր օծուելէն ետքը ի՞նչ պատերազմներ ըրաւ.

Պ. Քայքառուղ Իկոնիոյ ամիրային յաղթեց, թէպէտ և սկզբան յաղթուեցաւ իշխաններուն յանդրգնութեանը պատճառաւ. նոյնպէս նաև Բերիոյ ամիրային ալ յաղթեց, ուսկից շատ աւար առաւ ու անոր իրմէ պահանջած հարկը՝ ինքը անկէ առաւ:

Հ. Լևոն Բ. որչափ ատեն թագաւորեց.

Պ. Երեսունըջորս տարի. ու բարի անուամբ մեռաւ:

Հ. Լեոն Բ.ին տեղը ո՞վ անցաւ .

Պ. Մանչ տղայ չունենալով՝ Զապէլ անունով աղջիկը տեղը անցաւ : Իշխանները միացան ու Զապէլը Փիլիպպոս անունով լատինի մը հետ կարգեցին որ մօր կողմանէ միայն հայ էր . ասիկայ երկու տարի իշխեւէն ետքը սկսաւ Սոյ հարստութիւնները Անտիօք կրել . աս բանիւ բարկանալով իշխանները բանտը դրին զինքը՝ ուր որ մեռաւ քիչ ատենէն :

Հ. Փիլիպպոսին տեղը ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Հեթում Ա. որ Զապէլին հետ կարգուելով ինքը Թագաւոր եղաւ ու շատ զարգարեց Հայաստանը :

Հ. Ինչո՞ւ համար Հեթում Թաթարաց Մանգոյ խանին գնաց .

Պ. Տեսնելով որ Թաթարները շատ չարիք կը հասցընեն Հայաստանի, ու կրնան նաեւ իր երկրին վրայ ալ գալ, ելաւ Թաթարստան գնաց որպէս զի խանին աղաչէ որ փրկաւ չընեն Հայոց : Մանգոյ խանը սիրով ընդունեցաւ զինքը և խնդիրքը կատարեց :

Հ. Հեթում Թաթարստանէն դառնալէն ետքը ի՞նչ պատերազմներ ըրաւ .

Պ. Իկոնիոյ ամիրան վրան նախանձելով պատերազմի ելաւ, բայց յաղթուեցաւ : Նոյնպէս նաեւ Կոստանդին Լամբրոնի իշխանը ապստամբելով Իկոնիոյ ամիրային հետ միաբանած վրան պատերազմի ելաւ . բայց երկուքն ալ յաղթուեցան :

Հ. Հեթում վերի ըսած Թշնամիներէն զատ ուրիշ ի՞նչ նոր Թշնամի ունեցաւ .

Պ. Փնտուխտար Եգիպտոսի ամիրան, որ Սկիւ-

Թացւոց և ուրիշ շատերուն յաղթելէն ետքը, դեռ
սկսան խրկեց Հեթումին որ Եգիպտացւոցմէ առած
քաղաքները ետ տայ. Հեթում յանձ չառաւ սոս
բանս ու իր երկու որդիքը Ղևոնն և Թորոսը Թող-
ւով անոր դէմ, ինքը գնաց որ Թաթարներէն օգ-
նութիւն առնէ:

Հ. Թորոս և Ղևոն կրցան Փնտուխտարին յաղ-
թել.

Պ. Թորոս պատերազմի մէջ մեռաւ: Ղևոնն ալ
գերի ինկաւ. ասով բոլոր երկիրը Թշնամիներէն
կոխկռտուեցաւ:

Հ. Հեթումն ետ դառնալով ինչպէս գտաւ Կի-
լիկիան.

Պ. Ամէն բան տակն ու վրայ ու աւերակ դար-
ձած. և տեսնելով որ դարման չկայ ետ ճամբեց
վարձուոր զօրքերը, ու աղաչանքով և շատ ստակ
տալով Ղևոնը գերութենէ ազատեց:

Հ. Ղևոնին դառնալէն ետքը, դեռ ո՞րչափ ատեն
ալ Թագաւորեց Հեթում.

Պ. Քիչ մը ատենէն Ղևոն որդւոյն յանձնեց
Թագաւորութիւնը ու ինքը Դրաղարկ վանքը քա-
ջուելով բարի մահուամբ մեռաւ քառասունըհինգ
տարի Թագաւորելէն ետքը:

Հ. Ղևոն Գ. ինչպիսի՞ մարդ էր.

Պ. Խոհեմ, բարեպաշտ և ուսումնասէր, որով
մէկէն սկսաւ դպրոցներ բանալ ու գիտութիւնը
ծաղկեցընել, որպէս զի ագիտութեան, նախան-
ձու, ատելութեան և փառամոլութեան անիծեալ
շառաւիղները չորցնէ. բայց ամսո՞ս ինչպէս որ կ'ու-
ղէր վախճանին չհասաւ (1269):

Հ. Ի՞նչ արգելք եղաւ որ Լեոն միտքը դրածը չկրցաւ առաջ տանիլ.

Պ. Իշխաններէն ոմանք հետը թշնամանալով՝ գացին Փնտուխտարը Լեոնին դէմ՝ գրգռեցին . ան ալ անթիւ բազմութեամբ Կիլիկիոյ վրայ եկաւ . Լեոն անօգնական մնալով փախաւ պահուըտեցաւ, որով թշնամիք ամէն չարիք հասուցին:

Հ. Լեոն տեսնելով Կիլիկիոյ աւերմունքը ի՞նչ ըրաւ.

Պ. Ելաւ պահուըտած տեղէն ու քիչ մը զօրք ժողովելով Սմբատ եղբօրը հետ միացած վաճառեց Եգիպտացիները, ու յաղթեց նաեւ Իկոնիոյ ամիրային: Տասնըինը տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ:

ԴԱՍ ԻԳ.

Հերոսմ Բ.էն ինչոչաւ Ռոքրիկեանց թագաւորութեան կործանիչը:

Հ. Հեթում Բ. ինչո՞ւ թագաւոր չօծուեցաւ.

Պ. Վասն զի սաստիկ կրօնասէր ու բարեպաշտ ըլլալով, չէր ուզեր արտաքին բաներու խառնուիլ. անոր համար ալ չորս տարի իշխելէն ետքը վանք մը քաշուեցաւ ու թորոս եղբայրը թագաւորեցուց (1293):

Հ. Թորոս Գ. որչափ ատեն թագաւորեց.

Պ. Իրէք տարիէն թագաւորութիւնը ձգեց ու ինքն ալ վանք մը քաշուեցաւ, ստիպելով որ նորէն Հեթումը գայ թագաւորէ:

Հ. Աս միջոցներուն ի՞նչ խռովութիւն եղաւ Կիւ-
լիկիոյ մէջ.

Պ. Մարիամ կայսրուհիին աղաչանքովը (որ ի-
րենց քոյրն էր) Հեթում ու Թորոս Ստամպօլ
գացին. ան միջոցին Սմբատ մէկալ եղբայրնին՝ իշ-
խանները համոզելով ինքը Թադաւոր օծուեցաւ.
ու երբոր անոնք կը դառնային դէմերնին ելլելով
երկուքն ալ բռնեց, Հեթումը կուրցուց ու Թորո-
սը սպաննեց:

Հ. Սմբատ կըցա՞ւ հանգիստ Թադաւորեւ.

Պ. Չէ. վասն զի Կոստանդին մէկալ եղբայրնին
աս բանիս վրայ բարկանալով, շատ զօրքով Սմբա-
տին վրայ ելաւ ու յաղթելով անոր՝ բռնեց զանի-
կայ ու բանտ դրաւ, և ինքը անոր տեղը Թադաւո-
րեց: Հեթումն ալ բանտէն հանած հանգիստ կը
սպահէր:

Հ. Կոստանդին Բ. ո՞րչափ ատեն Թադաւորեց.

Պ. Երկու տարիի չափ. վասն զի երբոր հրաշ-
քով մը Հեթումին աչքերը բացուեցան, ամէնքը
սկսան ուզել որ նորէն Հեթում Թադաւորէ. բայց
երբոր Կոստանդին աս բանիս վրայ սկսաւ խռ-
վութիւն հանել, Հեթում ալ բռնեց զինքը և Սըմ-
բատն ալ մէկտեղ Ստամպօլ խաւրեց:

Հ. Հեթում Բ. երրորդ անգամ Թադաւորե-
լով ի՞նչ ըրաւ.

Պ. Այլ և այլ անգամ Եգիպտացոց ու Լի-
կայոնացոց յաղթելէն վերջը, իր Թորոս եղբօրը
տղան Լևոնը իր տեղը Թադաւորեցուց ու ինքը նո-
րէն առանձնացաւ վանքը. բայց միշտ խորհրդով
կ'օգնէր Լևոն Գ.ին, որն որ խեղացի ու բարե-
սպաշտ էր:

Հ. Լևոն Դ. ին ատենը ի՞նչ նոր խռովութիւն ինկաւ Կիլիկիոյ մէջ.

Պ. Լևոն Դ. Գրիգոր Անաւարդեցի կաթողիկոսին յորդորելովը Ստյ մէջ եկեղեցական ժողովք մը ընել տուաւ, որուն մէջը շատ բան փոխեցին ծէսերու վերաբերեալ. խել մը խռովարար ու անկարգ մարդիկ աս բանիս վրայ բարկացած մեծամեծ խռովութիւններ հանեցին Կիլիկիոյ մէջ ու ասոնք ալ բաւական չսեպելով, անդգամութեամբ գացին Թաթարաց Պիլղար իշխանը, որ Անարզաբա կը նստէր, Լևոնին դէմ գրգռեցին:

Հ. Պիլղար ի՞նչ չարիք հասուց Լևոնին.

Պ. Խարդախութեամբ Լևոնը իրեն կանչեց, իբրև թէ խորհուրդ հարցնելու համար. ան ալ շատ իշխաններով ու հեթումն ալ մէկտեղ առած ելագնաց. Պիլղար նախ սիրով ընդունեցաւ ու վերջը զամենքն ալ թրէ անցուց (1308):

Հ. Լևոն Դ. ին ո՞վ յաջորդեց.

Պ. Օշին հեթումնին եղբայրը շատ զօրք ժողոված՝ Պիլղարին զօրքերը ցրուեց փախուց ու ինքը թագաւոր եղաւ, ստիպելով որ Ստյ ժողովքին կանոնները պահուին: Օշին գրեթէ աստուածային հրաշքով մը Նսրը Եգիպտոսի ամիրային ալ յաղթեց որ շատ զօրքով վրան եկեր էր. տասուերկու տարի թագաւորեց ու լաւ մահուամբ մեռաւ:

Հ. Լևոն Ե. իր հօրը տեղը յաջորդելով ի՞նչ տեսակ կառավարութիւն ունեցաւ.

Պ. Ռուբինեանց թագաւորներուն մէջ գրեթէ ամենէն աւելի անդուծ և անկարգ կեանք անցնողը ինքը եղաւ, որով իր կիներ, եղբայրը ու Օշին Պալ փեսան սպաննել տուաւ անիրաւութեամբ:

Հ. Լևոն Ե. ին ատենը օտար թշնամիները ի՞նչ
չարիք հասուցին Կիլիկիոյ .

Պ. Եգիպտոսի Սուլդանը, Թաթարներն ու Թուր-
քերը շատ անգամ Կիլիկիոյ վրայ վազելով շատ
վնասներ հասուցին, միշտ պատճառ բերելով որ
հայերը Լատինացւոց հետ թղթակցութիւն ու վե-
րաբերութիւն ունին ու զանոնք կը գրգռեն Երու-
սաղեմի վրայ դալու :

Հ. Լևոն Ե. որչափ ատեն թագաւորեց .

Պ. Քսանրմէկ տարի . շատ անհանգիստ ու խեղճ
կերպով :

Հ. Ո՞վ յաջորդեց Լևոն Ե. ին .

Պ. Յովհաննէս Պայլ ազգաւ լատին . ասիկայ
տարիէ մը սպաննուեցաւ իշխաններէն իր հայա-
տեցութեանը համար :

Հ. Յովհաննէսին ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Եղբայրը Գուխտոն որ երկու տարիէն սպան-
նուեցաւ, Լատինի ծէս ազգին մէջ խոթել ուղե-
լուն համար :

Հ. Կոստանդին Գուխտոնին տեղը յաջորդելով,
ի՞նչ ճամբայ բռնեց .

Պ. Թէպէտ և ազգաւ լատին էր, բայց խելքով
կառավարեց ազգը տասնըութը տարի : Նոյնպէս
ասոր ատենն ալ Եգիպտոսի ամիրան շատ զօրքով
Կիլիկիոյ վրայ եկաւ . բայց չարաչար յաղթուեցաւ
Կոստանդինէն :

Հ. Լևոն Զ. ի՞նչ տեսակ կառավարութիւն ու-
նեցաւ .

Պ. Երկու տարի աթոռը առանց թագաւորի
մնալէն վերջը իշխաններուն փառամոլութեանը

Համար , ընտրուեցաւ Թագաւոր Լևոն Զ. որուն մայրը միայն Հայ էր . խելացի ու բարեպաշտ ըլլալով շատ լաւ պիտի կառավարէր ազգը , բայց ամսոս Ժամանակին սպարապաները չթողուցին (1365):

Հ. Ռուբինեանց Թագաւորութիւնը ինչպէս կործանեցաւ .

Պ. Լևոն տասնըմէկ տարուան Թագաւորութեանը մէջ շատ անգամ Եգիպտացիներէն յաղթուէն վերջը , Եգիպտոսի Սուլդանը Էջրէֆ Շապան անհամար զօրքով վրան եկաւ ու երկար ատեն պատերազմէլէն ետքը բռնեց Լևոնը ու շղթայի զարնելով Եգիպտոս տարաւ , որով վերջացաւ Հայոց Թագաւորութիւնը Քրիստոսի 1375 թուականին :

Հ. Լևոն Զ. ինչ եղաւ Եգիպտոս .

Պ. Եօթը տարի բանտը կեցաւ հաւատքը չունանալուն համար . վերջը Սպանիացոց Յովհաննէս Թագաւորին աղաչանքովը՝ գերութենէ ազատեցաւ ու Եւրոպա գնաց :

Հ. Լևոն գերութենէ ազատելէն ետքը ո՞ւր գնաց .

Պ. Նախ Երուսաղէմ , ուր իր ընտանիքը թողուց և ինքը անցաւ Հռոմ . վերջը Յովհաննէս Սպանիոյ Թագաւորը իրեն ընակութեան տեղ տուաւ :

Հ. Ո՞ւր մեռաւ .

Պ. Փարիզ . երբոր դացեր էր հոն Ճամբորդութեան համար՝ մեռաւ 1393ին , նոյեմբերի 19ին վաթսու չորս տարուան , ու թաղեցաւ Կեղեւոսիւնեանց վանքին մէջը , ուր որ ինչուան հիմա կայ իր գերեզմանը :

ԴԱՍ ԻԴ.

Ռուսքինեանց տերութեան կործանելէն ինչոռան
մեր ատենի եղած դիպուածները :

Հ. Լանկեթիմուր ի՞նչ չարիք հասուց հայաս-
տանի .

Պ. Ռուբինեանց Թագաւորութեան կործանե-
լէն տասուերկու տարիի չափ ետքը Լանկեթիմուր
Էօզսէք Թաթարաց Թագաւորը շատ տեղերու տի-
րելով հայաստանի վրայ եկաւ, շատ տեղ այրեց
աւրըշտկեց ու շատ ալ արիւնհեղութիւններ ը-
րաւ, մասնաւորապէս Սեբաստիոյ մէջ (1387) :

Հ. Ինչ մարդ էր Պելլինէ Ուուպէլեան .

Պ. Քաջ և խոհեմ մարդ մըն էր որ Սիւնեաց
գաւառին մէջ (Խափանի կողմերը) հինգ վեց հա-
զարի չափ հայերու վրայ կ'իշխէր հայրաքար , ու
զամէնքը կը խնամէր :

Հ. Ո՞րչափ տեւեց ասոր իշխանութիւնը .

Պ. Վրաց Թագաւորը վրան հախանձելով Ա-
մնադին անուշով անգգամ և շահասէր հայու մը
ձեռքով Թոյն խմցնել տուաւ ու մեռուց . Թէպէտ
և վերջը Ամնադինն ալ չարաչար մահուամբ սպան-
նուեցաւ (1438) :

Հ. Ի՞նչ չարիք հասուց հայոց Շահաբաս Պար-
սից Թագաւորը .

Պ. Սոսկալի արիւնհեղութիւններ ընելէն ետքը,
հազարաւոր ընտանիք Պարսկաստան տանելով հոր
Ջուղան շինել տուաւ ու հոն բնակեցուց . բայց

աս ճամբորդութեան մէջը խիստ շատ մարդիկ խել
ճաբար մեռան, ու մնացածները հասան տասուեր
կու հազար ատն (1604):

Հ. Ի՞նչ գիտեւիք կայ Դաւիթ Սիւնի իշխանին
վրայ.

Պ. Խելացի ու կտրիճ մարդ ըլլալով Սիւնեաց
աշխարհքին կողմերը շատ զօրացաւ ասկէ 130 տա-
րի մը առաջ՝ իր քանի մը կտրիճներովը, ու չորս
տարի Տաճկիւններուն դէմ պատերազմեցաւ քա-
ջութեամբ: Իրեն հետն էին Մխիթար, Տէր Աւե-
տիք և Մելիք Բարսաղան կտրիճ հայերը (1724):

Հ. Դաւիթ ո՞րչափ ատեն իշխեց.

Պ. Վեց տարի. շատ յաղթութիւններ ընէլէն
ետքը մեռաւ յիսունը չորս տարուան ու իրեն յա-
ջորդեց Մխիթար:

Հ. Մխիթարին իշխանութիւնը ո՞րչափ ատեն
տևեց.

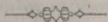
Պ. Խիստ քիչ. վասն զի քովի մարդիկը զինքը
անօգնական ձգելով փախան ցրուեցան, ու վերջը
զինքն ալ սպաննեցին: Ասոնցմէ վերջը հայոց վրայ
իրենց ազգէն իշխող մը չեղաւ, բաց ՚ի գեղերու վե-
րահացուներէն. հայաստան ալ Պարսից և Օսմա-
նեանց և վերջը Ռուսաց իշխանութեան տակն ան-
ցաւ: Շատ թշուառութիւններէ ու խեղճութիւն-
ներէ վերջը հիմայ կրթութեամբ, գիտութեամբ և
հայրենասէր անձանց ջանքով ազգերնիս յառա-
ջագիւմութեան մէջ է:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Կ Ա Զ Ա Ն Ց

ԳԼՈՒԽ Ա.

Մեր ազգին սկիզբը. Հայկայ ապառաւրոշ-
րիւնը, Բեկայ հետ ըրած պատերազմը, և
իրեն կատարելոշրիւններն ու մահը:

Մեր ազգը Նոյ նահապետին Յաբեթ որդիէն
կը սկսի ջրհեղեղէն քիչ վերջը: Երբոր Նոյայ որ-
դիքը ան աստիճան բազմացան Հայաստանի կող-
մերը որ տեղերնին քիչ գաղով սկսան ասդին ան-
դին երթալ, աս գնացողներուն հետ մէկտեղ գնաց
նաև Հայկ անուանով մէկը որ Յաբեթին երրորդ
սերունդն էր, այսինքն Յաբեթին տղուն Գամբրին,
Գամբրին տղուն Թորգոմին տղան էր: Աս գաղթա-
կանները երթալու ատեն մէկ մեծ դաշտի մը հան-
դիպեցան Սենաար ըսուած տեղը և հոն ամբարտա-
ւանութեամբ ուղեցին բարձր աշտարակ մը շինել,
ինչպէս որ սուրբ դիբքը կը պատմէ, բայց Աս-

տուած բարկանալով ընդունին խառնակեց ու զի-
րենք ալ ցիր ու ցան ըրաւ :

Մենատրայ դաշտին աշտարակը շինել ուզող հըս-
կաներուն մէջ Բէլ անուանով մէկը ուրիշներէն ա-
ւելի զօրաւոր դանուէրով, կէս մը բռնութեամբ
կէս մ'ալ խոստմունքով անոնցմէ շատը իրեն հա-
ղանդեցուց և կ'ուզէր Աստուծոյ պէս պաշտուիլ
ամենէն և անոնց թագաւոր եղաւ : Աս բանս եր-
բար իմացաւ Հայկ՝ չուզէց Բելայ հնազանդիլ¹.
ուստի ժողովեց սղաքն ու թողնէրը, որ իրենք հա-
րիւրի չափ կային, և իրեն ուրիշ ծառաները ու-
ելաւ նորէն Հայաստան դարձաւ. հոն իրեն առջի
բնակութեան տեղին անուանը հարք գրաւ և շինած
քաղքին անունն ալ Հայկաշէն. և բոլոր ան կողմի
բնակիչները սիրով հնազանդեցան աս կարիճ և
վհանձն հսկային (2107) :

Բէլ երբոր լսեց Հայկայ ապստամբութիւնը իս-
կոյն պատգամաւոր խաւրեց ետեւէն որ գայ նորէն
իրեն հնազանդի, թէ չէ՝ տնով տեղով կը ջնջէ զին-
քը. բայց Հայկ աներկիւղ վստահութեամբ մեր-
ժեց Բելայ անիրաւ սպառնալիքը ու խաւրած պատ-
գամաւորները ետ դարձուց. ասով Բէլ մեծ ու ա-
հեղ պատրաստութեամբ Հայկայ վրայ պատերազ-
մի ելաւ :

Հայկ փոխանակ վախնալու ժողովեց իրեն թու-
ներն ու սղաքը և ուրիշ հաւատարիմ մարդիկը,
ու զանոնք յորդորելով Վանայ ծովուն քովերը
պատերազմի պատրաստուեցաւ : Բէլ իրեն ուժին
վրայ վստահացած ու ամբարտաւանութեամբ լը-
ցուած, առանձին խումբով մը զատուած եկաւ
Հայկայ բանակը դիտելու : Քաջաղեղն Հայկ ասի-

¹ Մեր Վարդան պատմիչը կը զրուցէ թէ Հայկ ճշմարիտ
աստուածապաշտութեամբ Բելայ արձանը չպաշտելու հա-
մար ապստամբեցաւ Բելէն :

կայ յարմար առեն սեպելով՝ զօրքերը շարեց ու պատերազմիլ սկսաւ, և այնպէս քաջութեամբ պատերազմեցաւ իրեններովը՝ որ Բէլ զարհուրած ուղեց ետ դառնալ, ինչուան որ իրեն մէկալ զօրքերը օգնութիւն հասնին, բայց հայկ Բելայ յանդերձութենէն իրեն օգուտ քաղելով, քաջեց աղելը ու այնպէս թափ անցուց նետը Բելայ կուրծքին, որ երկաթը շերտաշերտ զրահներուն մէջէն անցնելով կռնրկէն դուրս ելաւ ու ան ահագին և վիթխարի հսկան գետին պառկեցուց: Հայկ վսեմ խորհրդով Բելայ մարմինը առաւ ու զմռսել տալով բարձր տեղ մը թաղեց. որպէս զի ամենուն ցուցնէ Աստուծոյ դէմ ապստամբողին ու հպարտութեամբ լցուած մարդուն վիճակը. և յաւիտեանական յիշատակ թողու ապագայից որ զիրենք այսպիսի բռնաւորէ մը խալսեց. իսկ պատերազմին տեղոյն անունը Գերեզմանք դրաւ:

Աս բաներուս մէջ աղէկ կը տեսնուի Հայկայ հոգւոյն կատարելութիւնները: Վեհանձնութիւնը կը տեսնուի, որ երբոր Բէլ անհամար բազմութեամբ վրան պատերազմի ելաւ, Հայկ ազատութեան և իր որդւոցը սիրոյն համար լաւ համարեցաւ պատերազմով մեռնիլ քան թէ բռնաւորի մը տակ գերի ըլլալ: Խոհեմութիւնն ու խելացիութիւնը կը տեսնուի անով որ այնչափ քիչ մարդով անթիւ բազմութեան յաղթեց յարմար ժամանակը, զիրքը և տեղը գիտելով: Քաջութիւնը նոյն իսկ իրեն ըրած պատերազմը կը քարոզէ. իսկ անհպարտ կամ անաշխարհակալ հոգին անկէ կ'իմացուի, որ եթէ ինքն ալ ուղենար՝ կրնար Բելայ պէս բռնութեամբ ուրիշներուն վրայ տիրել, որուն ամենեւին բան մը չէր պակսեր, մանաւանդ ան առեն որ Բելայ յաղթեց, կրնար զանոնք հալածել ու իրեն թագաւորութիւնը մեծցնել, ինչպէս ըրած են բոլոր աշխարհականները. իսկ ընդհակա-

եակն ինքը թշնամին վնասելէն վերջը դարձաւ իրեն տունը աս բանիս վրայ ուրախացած, որ աշխարհքիս վրայէն ջնջեց Աստուծոյ, և մարդկան և իրեն անձին թշնամին :

Տարակոյս չկայ որ Հայկայ արտաքին տեսքն ու գեղեցկութիւնն ալ համեմատ էր հոգւոյն կատարելութիւններուն, որով և մեր Մովսէս խորենացին Մարիբասայ գրուածքէն հանելով կ'ըսէ. « Այս Հայկ գեղապատշաճ և անձնեայ, քաջագանգուր, խայտալէն և հաստաբազուկ » . աս բռնելովս յայտնի կը ցուցնէ Հայկայ մարմնոյն արտաքին գեղեցկութիւնը ու պատշաճ հասակը . և ինչպէս որ խորենացին կը զրուցէ, նոյն ատենուան հսկայից և դիւցազանց մէջը քան զամէնը աւելի երևելի էր . ուրեմն պէտք է աղէկ ճանչնանք այսպիսի նահապետի մը յարգը ու մեզի պարծանք սեպենք իրեն անունը մեր վրայ կրելը :

Հայկ հայրաբար կառավարեց իր տէրութիւնը ու շատ կարգեր կանոններ դրաւ և շինութիւններ բրաւ : Պատմութիւնը որոշ բան չգուրցեր Հայկայ մահուանը վրայ . բայց հաւանական է որ չորսհարիւր տարիի չափ ապրած ըլլայ . որովհետեւ սուրբ գրոց խօսքերուն նայելով նոյն միջոցներուն մարդիկ ինչուան 400 տարի կ'ապրէին . խաղաղութեամբ մեռաւ Հայկ իր ազգին իշխանութիւնը յանձնելով Արմենակ որդւոյն (2027) :

Հայկայ իշխանութեան ատենները Նոյ և իրեն Նեմզար կամ Նոյեմզարա կինը մեռան . Նոյ Նեպատ լեռան վրայ թաղուեցաւ կ'ըսեն, ու Նոյեմզարա ան լեռան մօտիկները Մարանդ ըսուած տեղը :

ԳԼՈՒԽ Բ .

Հայկայ յաջորդները ինչո՞ւսն Արամ :

Արմենակայ վրայ պատմութիւնը երկայն յիշատակութիւն չընէր : Միայն կ'աւանդէ թէ որովհետեւ կ'ուզէր որ Հայաստանի ամէն կողմը մարդաբնակ ըլլայ, ուստի իր Մանաւազ ու Խոռ եղբայրները Հարք գաւառը թողուց ու ինքը Հայաստանի հիւսիսային կողմը գնաց, ուր որ իր բնակութեան տեղին անունը Արագած դրաւ : Իսկ Խոռ, Մանաւազ և Բազ եղբայրքը իրենց բնակութեան տեղերնին բազմանալով, ցեղերնին ալ իրենց անուամբը Խոռխոռունիք, Մանաւազեանք ու Բրզնունիք ըսուեցան :

Արմենակ քառասունըվեց տարի իշխելէն վերջը խաղաղութեամբ մեռաւ՝ իր Արամայիս որդւոյն յանձնելով աղգին իշխանութիւնը : Կոյնպէս ասոր վրայ ալ մասնաւոր բան մը չպատմուիր, բայց միայն թէ իր անունովը Արմաւիր քաղաքը շինեց (1975), որ վերջէն Թագաւորանիստ քաղաք եղաւ, և քառասուն տարի իշխելէն վերջը մեռաւ հանգրստեամբ : Կ'ըսեն թէ Արամայիս շատ տղաք ունի եղեր՝ որոնց մէջէն Շարա անունով մէկը սաստիկ շատակեր ըլլալով՝ Արամայիս Երասխ գետին քովի դաշտերը կը խաւրէ զինքն որ բերրի ըլլալով հանգստեամբ ասլորի հոն, ուստի իրեն անունովը ան տեղերն ալ Շիրակ ըսուեցան : Ասկէ եւած է ան առածը որ ինչուան Խորենացոյն ատենը կ'ըսեն եղեր շատակեր մարդկանց . « Թէ քո Շարայի որկորն է, մեր Շիրակայ ամբարբն չեն » :

Ամասիա Արամայիսին որդին իշխեց անոր տեղը

ազգին վրայ երեսունուերկու տարի • ետքը Գեղամ
Ամասիային անդրանիկ որդին՝ որ յիսուն տարի
իշխեց ու իրեն անուամբը կոչուեցաւ Գեղարքունի
գաւառը ու Գեղամայ ծովը : Ետքը Հարմա Գեղա-
մայ որդին երեսունըմէկ տարի իշխանութիւն քը-
շեց, իր Արամ որդւոյն յանձնելով ազգին կառա-
վարութիւնը (1827) :

ԳԼՈՒԽ Գ .

Արամ և իրեն քաջոչքիւնները :

Որովհետեւ ատեն անցնելով Հայկայ քաջութիւն
ները մոռցուեր էին, ուստի Հարմային վերջի տա-
րիները այլ և այլ թշնամիներ Հայաստանի վրայ
վազել սկսան ու զանազան մասերուն տիրեր էին,
ասով պէտք էր որ մէկ ուրիշ Հայկայ պէս քաջ
ո՞ւ ալ ելլելով նորէն թշնամիները վախցնէր • և ա-
հա ասիկայ եղաւ Արամ որ հօրը տեղ նստելուն
պէս հարկ եղաւ որ աս թշնամիները Հայաստանէն
դուրս հանէ • շուտ մը զօրք ժողվեց, քաջութիւնը
ու իրեն բնական խելացիութիւնը և պատերազմի
յարմարութիւնը սկսաւ բանի բերել • որով չէ թէ
միայն թշնամիները իր երկրէն հանեց, հապա նաև
հեռաւոր աշխարհքներ հալածեց, և կամ բռն-
նելով սպաննեց : Աս թշնամիներուն առջինն ու
աւելի զօրաւորն էր Նիւքար անունով Մարաց իշ-
խանը որն որ հպարտ մարդ մըն էր, ու Հարմային
վերջի տարիները Հայաստանի մէկ կտորին վրայ
վազելով հարկատու ըրեր էր • և որովհետեւ Հար-
մա նոյն տարիները մեռաւ, ուստի ասիկայ երկու
տարիի չափ տիրեց ան մասին : Արամ հօրը տեղն
անցնելուն պէս յիսուն հազար զօրք ժողվեց կայ-

ծաղի պէս վրայ հասաւ . ջարդեց անոր զօրաց բազմութիւնը, զինքն ալ բռնեց Արմաւիր բերաւ, և նոյն ժամանակի քաղաքականութեանը համեմատ, հրաման տուաւ որ բարձր աշտարակի մը ծայրը հանելով երկաթէ ցիցով ճակտէն գամեն ազգին անիրաւ թշնամին . և Նիւքարին ըրած առջի անիրաւութեանը փոխարէն՝ անոր երկրին մէկ մասը հարկատու ըրաւ :

Արամայ երկրորդ թշնամին էր Բարշամ Բաբեւացւոց իշխանը որն որ քառասուն հազար հետեակով և հինգ հազար ձիաւոր զօրքով հայաստանի վրայ վազեց, Նիւքարին պէս ուզելով որս մը ձեռք ձգել . բայց Արամ աս բանս իմանալուն պէս մէկէն զօրքերը ժողվեց և շուտով մը վրան հասաւ, թշնամւոյն զօրքերուն կէսը կոտրեց, կէսն ալ ցրուեց ու զինքն ալ բռնելով տպաննեց . աս եղաւ Արամին երկրորդ յաղթութիւնը :

Արամայ քաջութիւններուն համբաւը մերձակայ ազգերուն սիրտը վախ ձգած ըլլալով, երբոր Կապադովկացւոց Պայապիս անունով իշխանը լսեց որ Արամ քառասուն հազար զօրքով իր երկրին մօտերը եկեր է, վախնալով որ չըլլայ թէ Կապադովկիոյ ալ տիրէ, բոլոր ուժովը Արամայ դէմ պատերազմի ելաւ . բայց Արամ վրան հասաւ սաստիկ կոտորածով քշեց հալածեց զինքը ու Միջերկրական ծովուն կղզիներուն մէկուն մէջը փախուց : Իսկ Պայապիսին երկրին տիրելով Մշակ անունով հայ մարզպան մը դրաւ ան տեղերուն՝ տասը հազար զօրք տալով իրեն . բայց ասկէ հրաման հանեց որ ամէնքն ալ հայերէն խօսին :

Իսկ Մշակ մարզպանը Կապադովկիայի մէջ քաղաք մը շինեց ու իրեն անունովը Մշակ անուանեց¹ .

¹ Աս պատճառաւ Յոյները Փոքր Ասիային աս մասը Արմենիա անուանեցին . իսկ Հայերը Առաջին Հայք դրին

բայց բնակիչները չկրնալով աղէկ հնչել Մաժախ
կը զըռցէին. վերջէն աս քաղաքը հռովմայեցւոյ
Յուլիոս Կեսար ինքնակալէն նորոգուելով՝ Կեսար
իւրաքանչեւ, որ է հիմակուան Ղայսերի ըսուածը:

Արամ բոլոր Թշնամիները Հայաստանէն վանե-
լէն վերջը՝ երբոր տեսաւ որ ամէն կողմանէ ապա-
հով է, սկսաւ բարեկարգել Հայաստանը կարգեր
կանոններ դնելով, և այնչափ երևելի եղաւ ու ա-
նուանը օտարաց մէջ տարածեցաւ որ բոլոր ուրիշ
ազգերը մեր ազգը իրեն անուամբը սկսան Արա-
մեան կամ Արմէն կոչել, ինչպէս նաև ինչուան
հիմա նոյն անունը կուտան մեզի իրենց:

Աս միջոցին Ասորեստանեայց Նինոս Թագաւո-
րը կարգաւով իրմէ առաջ եղած քաջերուն պատ-
մուծիւնը, կ'ուզէր որ անոնց նմանի ու միայն ի-
րեն անունը յիշուի աշխարհքիս վրայ. աս խոր-
հրդով բոլոր իրմէ առաջ եղած քաջերուն պատ-
մուծիւնները այրել տուաւ. ու ինքն ալ շատ զօրք
ժողովելով այլ և այլ տեղերու տիրեց, առաւ Ե-
գիպտոսը ու անոր շրջակայ սահմանները: Անցաւ
անկէ Հնդկաստան, բայց հոն չարաչար յաղթուե-
լով ետ դարձաւ: Նոյնպէս պատմութիւններուն
մէջ կարգաւով որ Հայկ զԲէլը սպաններ է, ուղեց
Արամէն վրէժը առնել. բայց Արամայ քաջու-
թիւններէն վախնալով ետ կեցաւ իր խորհուրդէն.
հաշտութիւն խօսեցաւ Արամայ հետ և Թող տը-
լաւ որ մարգարտէ պսակ գործածէ:

Խորենացին Արամայ վրայ խօսելու ատեն ա-

ան մասին անունը, ու անկէ վերջը Հայոց տիրած տեղե-
րուն անունը երկրորդ Հայք, երրորդ Հայք. ու ամէնը
մէկտեղ Փոքր Հայք. իսկ Չորրորդ Հայքը ասոնց մասը
չէ, հապա բուն Հայաստանին հնդկտասան նահանգնե-
րէն մէկն է որ ասոնց սահմանակից ըլլալով, Չորրորդ
Հայք ըսուեր է:

սանկ կը զուրցէ Մարիբասայ խօսքերէն հանելով։
« Սա այր աշխատասէր և հայրենասէր եղեալ, որ
պէս ցուցանէ նոյն պատմագիր, (այսինքն Մարի-
բաս Վատինա) լաւ համարէր զմեռանէն 'ի վերայ
հայրենեացն, քան թէ տեսանել զորդիս օտա-
րածնաց կոխելով զսահմանս հայրենիս, և հարա-
զատից արեան նորա տիրել արանց օտարածնաց»։
Յիրաւի կարճ և քիչ բան կը գնէ, բայց աս կա-
տարելու թիւններն ու առաքինու թիւններն են ու-
րով ազգին թշնամիներուն յաղթեց և իրեն անու-
նը անմահացուց, ազգին սիրելի ու միանգամայն
պատկառելի ըրաւ զինքը, և կարգաւորեց տէրու-
թիւնը՝ կարգեր կանոններ գնելով։ Աս գլխաւոր
առաքինու թիւններէն զատ կը տեսնուի Արամայ
վրայ աս կատարելու թիւններն ալ. բարեխառն
կեանք, հմտութիւն պատերազմական բաներու
մէջ, աշխարհակալութեան անյադ սիրոյն չափ
գնել, արագութիւն 'ի դործս և ուրիշ կատարե-
լու թիւններ։ Պատերազմական հմտութիւնը կ'ի-
մացուի իրեն պատերազմներու մէջ յաղթելէն, և
այնպիսի թշնամեաց, որոնք նոյն ատենը շատ ե-
րևելի էին, մանաւանդ Բարշամը որ խորենացոյն
ըսածին նայելով, Ասորիք երկար ատեն պաշտե-
ցին զինքը իրեն քաջութիւններուն համար։

Արամայ աշխարհակալութեան սէրը ամենևին
անոնց պէս չէր որոնք շատ անգամ օտար աղգե-
րուն վրայ կը յարձակէին առանց իրաւանց, միայն
իրենց անյադ փափաքը լեցնելու համար։ Արամ
անոնց երկրին միայն տիրեց որոնք որ ուղեցին
իրեն և կամ իր հայրենեացը մնաս մը հասցնել.
որ ամենայն կերպով արգարացի է։ Դարձեալ եր-
բոր իր թշնամիներուն յաղթեց՝ ալ անկէց վերջը
փոյթ չըրաւ աշխարհակալութեան։ Ահա այսպիսի
գեղեցիկ կատարելութիւններով զարգարուած էր
աս մեծ մարդը, որ յիսուհը ու թը տարիի չափ իշ-

խելէն վերջը՝ խաղաղութեամբ մեռաւ, յանձնելով կառավարութիւնը իր Արայ որդւոյն :

ԳԼՈՒԽ Դ.

Արային Շամիրամայ հետ ըրած պատերազմը,
ու Շամիրամայ գործքերը :

Արայ Նինոսի վերջի տարիները իր հօրը յաջորդելով նոյն պատիւը ունեցաւ Նինոսէն, ինչ որ ունեցեր էր Արամ իր հայրը. ասիկայ գեղեցկութեանը համար Արայ Գեղեցիկ ըսուեցաւ : Իշխան նստելուն պէս մէկէն շինութիւններու ետեւ սկըսաւ ըլլալ և ան պատճառաւ Արմաւիր քաղաքը իրեն շրջակայ տեղերովը Արարատ կամ Այրարատ ըսուեցաւ :

Երբոր Նինոս Ասորեստանցոյ Թագաւորը մեռաւ, Շամիրամ¹ իր կինը տեղը յաջորդեց. ու ըսելով Արային գեղեցկութիւնը ուղեց կարգուիլ հետը, խոստանալով Արային որ իրեն հետ մէկ տեղ Ասորեստանի վրայ ալ Թագաւորէ : Բայց Արայ իմանալով Շամիրամայ անկարգ ու չար միտքը, մերժեց իրեն խնդիրքը, և աւելի յանձն առաւ պատերազմով մեռնիլ քան թէ իրեն առաքինութիւնը ու բարեխառնութիւնը ոտքի տակ առնել : Փոռճ տեղը շատ աշխատեցաւ Շամիրամ համոզելու զինքը այլ և այլ անգամ պատգամաւորներ խաւրելով, և ամէն անգամ իրեն աներեսութիւնը խաղք եղաւ, բայց գիմացիներն համեստութենէն չամչցաւ. վերջապէս յուսահատութեամբ

¹ Ասիկայ եղաւ աշխարհքիս մէջ առջի Թագուհին որ Թագաւորեց, և միանգամայն էն կտրիճը ու էն երեւելին :

ու բարկութեամբ լցուած պատերազմով Արայի վրայ եկաւ ու Այրարատայ դաշտին մէջ պատերազմի պատրաստութեան երկու կողմէն: Շամիրամ իրեն զօրացը և զօրավարներուն խստիւ արգիլեց որ զԱրան չսպաննեն, հապա ողջ բռնեն. բայց պատերազմին տաք միջոցները Արան զարհուկելով մեռաւ, որ շատ աւելի մեծ յաղթութիւն էր քան թէ Շամիրամայ անկարգ հաճոյքը կատարեր ու հարիւրաւոր տարի ալ թագաւորութիւն ըներ:

Շամիրամ երբոր իմացաւ Արայի մեռնիլը շատ ցաւեցաւ որ իր գէշ կամքը չիրցաւ կատարել, ու իրեն ամպարիշտ աստուիւր կուրցած, կ'ուզէր դիւթութեամբ ողջընցընել. բայց որովհետեւ զին սկըսաւ հոտիլ և հայոց զօրքն ալ Արային մահուանը վրայ բարկացած կ'ուզէին նորէն պատերազմ բանալ, Շամիրամ իրեն մարդիկներէն մէկը, որ քիչ մը Արայի կը նմանէր, զարդարելով ձայն հանեց հայոց զօրաց մէջ որ աստուածները Արան լռելով ողջացուցին: Իսկ Արայի մարմինը խորունկ վնաս մը նետել տուաւ, որպէս զի հայերը չգտնան. ասով թէպէտ և բոլոր հայերը չխաբուեցան, բայց զօրաց մէջ շփոթութիւն խնայով Շամիրամայ գէմ գորին, ու անով Շամիրամ հայաստան մտաւ (1743):

Արայի վրայ ունեցած գլխաւոր տեղեկութիւնն իսա առ է, և խորենացին ուրիշ բան չպատմէր վերան. բայց աարակոյս չկայ որ բոլոր աշխարհքի տիրեւէն շատ աւելի վեր է իրեն համեստութեան առաքինութիւնը. մանաւանդ այնպիսի դարու և կռապաշտութեան խաւարին մէջ: Արայ ընդ ամէնը 26 տարի իշխեց ազգին վրայ իրեն յաջորդ թողլով իր Կարգոս որդին:

Ինչպէս որ խորենացին կը զուրցէ, ամառ ատեն ըլլալով Շամիրամայ հայաստան մտնելը, Շամիր

րամ՝ տեսնելով օդին մաքրութիւնն ու զովութիւնը, գիրքին աղուորութիւնը, աղբիւրներուն ու գետերուն շատութիւնն ու յստակութիւնը, ուղեց իրեն ամառուան բնակութեան տեղ մը շինել Հայաստանի մէջ. ուստի աս բանիս համար ընտրեց Աղթամարայ ծովուն եզերքը ու հոն քաղաք մը շինեց որ իրեն անուամբը Համիրամակերտ ըսուեցաւ ու վերջէն Վան. աս շէնքիս համար քսան ուերկու հազար դործաւոր ու վեց հարիւր ճարտարապետ կ'աշխատին եղեր: Համիրամ Արային սիրոյն համար անոր տասուերկու տարուան Կարդոս որդին յաջորդ նստեցուց անունն ալ Արայ դրաւ, և ինքը ամառը կուգար Հայաստան կը բնակէր, իրեն տեղը փոխանորդ գնելով Զրադաշտ անունով մոզը որ Մարաց իշխան էր: Բայց Համիրամայ որդիքը չկրնալով իրենց մօրը անկարգութիւններուն զիմանալ, զինքը այլ և այլ անգամ խրատեցին. երբոր իմացաւ Համիրամ՝ որ զինքը կ'ուզէն սպաննել, ինքը փութաց ու բոլոր որդիքը թրէ անցուց, բաց 'ի պղտի տղէն որ Նինուաս կ'ըսուէր: Ատեն անցնելով Զրադաշտ Նինուասին հետ միացած պատերազմի ելաւ Համիրամայ գէմ. պատերազմը երբոր սաստկացաւ՝ Համիրամ Հայաստան փախաւ ու Կարդոսին հետ միանալով անոնց գէմ՝ պատերազմի ելաւ. բայց յաղթուեցան ու երկուքն ալ պատերազմի մէջ ընկան մեռան, Համիրամ՝ վաթսուուերկու տարուան ու Կարդոս երեսուն տարուան, տասնրութը տարի իշխեւէն վերջը: Նոյն պատերազմին մէջը գերի ընկաւ նաեւ Կարդոսին Անուշաւան որդին որ տասնըջորս տարուան էր, ու աս պատճառաւ քիչ մը տտեն Հայաստան Նինուասայ իշխանութեան տակը մտաւ. ուստի քիչ մը ատեն Հայերը առանց իշխանի մնացին, ինչուան որ Անուշաւան մեծցաւ ու պաշտօնին մէջի եղած մեծերուն շատին սիրելի ըլլալով:

անոնց միջնորդութեամբը ու աղաչանքովը Հայաստանին մէկ մասին տիրեց խոստանալով որ տարուէ տարի տուրք տայ. բայց վերջէն իրեն խոհեմութեամբը մէկալ մասերուն ալ տիրելով, բոլոր Հայաստանի բացարձակ տէր եղաւ. շատ բարեկարգութիւններ ըրաւ ու վաթսուհուիրէք տարի իշխելէն վերջը խաղաղութեամբ մեռաւ: Աս փառաւոր իշխանին վրայ թէպէտ և քիչ սլատմութիւն ունինք, բայց Խորենացին աղէկ կը համառօտէ իր արժանաւոր գովեստը և կատարելութիւնները ասերկու տողովս. «Արայեսմնն Արա մեռանի ընդ Համիրամայ, թողլովարու զաւակ ամենահարուստ և շատահանճար յիր և իբան զԱնուշաւանն»: Բայ ի Խորենացւոյն աս մեծ գովեստէն, իրեն խելացիութիւնը յայտնի կը տեսնուի իր գործողութեանը մէջ ալ որ այնպիսի մեծ տէրութեան մը ձեռքէն հայրենական ժառանգութիւնը առաւ առանց արիւնհեղութեան, և ինչպէս որ Խորենացւոյն վերի դրած խօսքէն կ'իմացուի, բոլոր իրեն քաղցրաբանութեամբը: Կ'ըսէ Խորենացին որ երբոր ծնաւ Անուշաւան՝ Կարգոս իր հայրը նուիրեց զինքը ան Սօսեաց անտառին որն որ անկած էր Արմենակ. ասկէ Անուշաւանը Սօս կամ Սօսանուէր կոչուեցաւ: Կը կարծէին հայերը որ աստուածներ կը բնակին ան անտառին մէջ, որով անոր նըւիրուողը անարատ, կտրիճ ու սուրբ կը համարուէր (1685):

ԳԼՈՒԽ Ե .

Պարետեկն սկսեալ ինչոչսն մեծն Տիգրան :

Որովհետեւ Անուշաւանին ցեղէն իշխանութեան օրինաւոր յաջորդ չէր մնացած , ուստի հարկ եղաւ որ հայկայ մէկալ որդւոցը ցեղէն Պարետ անու հով իշխանը տիրէ հայոց վրայ . որուն վրայ երկայն ծանօթութիւն չունինք , բայց միայն գիտենք որ շատ պատերազմներ ըրեր է յիսուն տարի իշխելով հայոց վրայ : Ասկէց սկսեալ ինչուան Պարոյր առաջինին միջոցները , խորենացին բան չպատմեր առ իշխաններուն վրայ , հասպա ազգին թագաւոր ունենալուն վրայ ուրախութեամբ լցուած մէկէն թագաւորութեան սկսելուն վրայ կը խօսի , մէկալնոնք զանց առնելով¹ : Միայն ասոնցմէ մէկ քանին վրայ համառօտ տեղեկութիւններ ունինք :

Կը զուրցեն մեր պատմիչները որ Զարմայր նահապետը Տրոյիոյ մեծ պատերազմին ատենը Տրոյացւոց Պրիամոս թագաւորին օգնութիւն գնացեր է ու հոն շատ քաջութիւններ ընելէն վերջը պատերազմին մէջը մեռեր է . խորենացին կը զուրցէ ասոր համար : « Մեռանի 'ի քաջացն ելլենացւոց » :

1 Անուշաւանէն վերջը կարգաւ ետեւէ ետեւ նստած իշխաններուն անունները ասոնք են . Պարետ , Արբակ , Զաւան , Փառնակ Ա , Սուր , Հաւանակ , Վաչտակ , Հայկակ , Ամբակ Ա , Առնակ , Շաւարշ Ա , Նորայր , Վստամ , Կար , Գոռակ , Հրանտ , Ընձակ , Գղակ , Հօրոյ , Զարմայր , Շաւարշ Բ , Պերճ Ա , Արբուն , Պերճ Բ , Բազուկ երկայնակեաց , Հոյ հրաշակերտ , Յուսակ , Ամբակ Բ , Կայպակ , Փառնաւաղ , Փառնակ Բ , Սկայորդի ու իրեն տղան Պարոյր :

Նոյնպէս նաև կը տեսնուի որ Սկայորդին ալ քաջ մարդ եղած պիտի ըլլայ ինչպէս որ Խորենացւոյն խօսքէն ալ կ'իմացուի որ զինքը « Քաջ նախնին մեր » կ'անուանէ. բայց վրան ամենեւին բան չպատմեր (749) :

Բաց 'ի գլխաւոր աս երկուքէն մէկաւնոնց վրայ որոշ տեղեկութիւն մը չունինք. բայց յայտնի կը տեսնուի որ անոնց մէջն ալ շատ քաջ մարդիկներ եղած պիտի ըլլան, ինչպէս որ իրենց անուններէն կամ քովն դրած մակդիրէն կ'իմացուի, ինչպէս Սուր, Վաշտակ, Առնակ, Վար, Հրանտ, Պերճ, Բազուկ, Հոյ հրաշակերտ և այլն : Աս անունները որոնք նշանակութիւն ունին, կը տեսնուի որ իւրաքանչիւր մարդուն կատարելութեանը համեմատ դրուած են, և ոչ եթէ ըստ դիպաց. դարձեալ՝ գրեթէ հազար տարուան միջոց է այսչափ իշխանաց ետեւէ ետեւ յաջորդելը, որոնց ատենը Հայաստան ամենեւին գերութեան տակ չմտաւ՝ թէպէտ և հարկատու եղաւ այլ և այլ անգամ. այս բանս յայտնի կը տեսնուի պայառատներուն շարունակութենէն որոնց անունները վարը գրինք :

Պարոյր իր հօրը Սկայորդւոյն տեղը յաջորդելով հինգ տարի ազգը կառավարեց ամէն տեսակ բարեկարգութիւն ընելով : Նոյն միջոցին Ասորեստանի վրայ կը թագաւորէր Սարգանաբաղ որ զեղծ ու անխելք մարդ մը ըլլալուն համար, իշխանները իրմէ ապստամբեցան Վարբակէս անունով իշխանին առաջնորդութեամբը : Վարբակէս իրեն կողմը զօրացնելու համար Պարոյր մեր նահապետը որսաց, խոստանալով որ եթէ Սարգանաբաղին յաղթեն, զինքը թագաւոր ընէ Հայաստանի : Աս պատճառաւ ժողովեց Պարոյր իրեն քաջ ու աղեղնաւոր զօրքերը ու Վարբակէսին օգնութեան գնաց. հոն Սարգանաբաղին յաղթելով Վարբակէս բոլոր Ասորեստանի թագաւոր եղաւ, ու ինչպէս որ խոս-

տացեր էր, Պարոյրին ալ թագ կապէց ու թագաւորական դաւադան տուաւ: Պարոյր ուրախութեամբ Հայաստան դառնալով քառասունը ութ տարի խաղաղութեամբ թագաւորելէն վերջը մեռաւ:

Պարոյրի ատեն Սենեքերիմին երկու տղաքը Ադրամելէք և Սանասար Հայերնին սպաննելով Հայաստան փախան, զորոնք ընդունեցաւ Պարոյր մեծ հիւրասիրութեամբ: Ասոնցմէ սերեցան Սանասունք կամ Սասուն ըսուածները և Արծրունիք ու Գնունիք: Հոս պատմութիւնը նորէն կ'ընդհատի, որովհետեւ որ Պարոյրէն սկսեալ ինչուան մեծին Տիգրանայ թագաւորութիւնը գրեթէ ամենեւին պատմութիւն չունինք. վասն զի Խորենացին համառօտութեան համար բոլոր ան թագաւորներուն ըրած գործքերը ձգելով միայն անունին կը յիշէ ու մէկէն մեծին Տիգրանայ քաջութիւնները կ'սկսի պատմել: Բայց այսու ամենայնիւ իրեն մեծ համարմունքը կը ցուցնէ Հայոց թագաւորութեան աս մասին վրայ աս խօսքովը. « Սիրելի էր ինձ յայնժամ գալ Փրկչին և զիս գնել, և առնօք յաշխարհ զմուտն իմ առնել, և նոցա տեսութեամբն խրախճանալ »: Բազմիմաստ ու շատ նշանաւոր է Խորենացւոյն այս խօսքը, որն որ ազգին այլ և այլ ատենուան վիճակները աղէկ ըմբռնելէն վերջը, աս միջոցս ուզեր է աշխարհք գալ: Իսկ թագաւորները ասոնք են. Պարոյր, Հրաչեայ, Փառնաւազ, Պաճոյճ, Կոռնակ, Փաւոս, Հայկակ, Երուանդ ու Երուանդայ տղան Մեծն Տիգրան: Ասոնց մէջ միայն Հայկակին վրայ գիտելիք մը կայ թէ Նաբուգոդոնոսորայ հետ մէկտեղ պատերազմի գնաց Երուսաղէմի վրայ. երբոր յաղթեցին ու ետ սկսի գառնար Հայկակ՝ խնդրեց Նաբուգոդոնոսորէն որ Հրէից գերիներէն ուզածը առնէ. ուստի Շամբատ անուանով իշխանը առաւ ու իրեն ըն-

տանիքովը Հայաստան բերաւ. վերջը Վաղարշա-
կայ ատեն Բագարատ երևելի նախարարին անու-
նովը բոլոր ցեղն ալ Բագրատունիք ըսուեցաւ
(580) :

ԳԼՈՒԽ Զ.

Մեծն Տիգրան ու իրեն քաջոքիւնները :

Մեծն Տիգրան Երուանդայ որդին պարծանք մեր
Թագաւորութեանը և պայծառացուցիչ ազգին ,
մեր ամէն Թագաւորներէն աւելի երևելի ու ա-
նուանի եղաւ՝ չէ թէ միայն իրեն արտաքին քա-
ջութիւններովը , հապանակ իրեն հոգւոյն կատա-
րելութիւններովը : Խորենացին ալ բոլոր Հայկա-
ղանց պատմութեան մէջ , մեծին Տիգրանայ մասը
ամենէն ընդարձակ կը պատմէ . անոր համար կ'ար-
ժէ որ մենք ալ քիչ մը ընդարձակ խօսինք ասոր
վրայ :

Խորենացին միայն ճաշակ մը կուտայ Տիգրա-
նայ առաջին քաջութիւններուն վրայ , առանց
պատմելու թէ որոնց յաղթեց և թէ ան պատե-
րազմներուն մէջը ի՞նչ կերպ բռնեց . ուստի ասանկ
կը զուրցէ . « Արանց կացեալ գլուխ , և արութիւն
ցուցեալ , զազգս մեր բարձրացոյց . և զընդ լծով
կացեալսս՝ լծադիրս և հարկապահանջս կացոյց
բազմաց » : Ասկէց բնականապէս կրնանք մակա-
բերել թէ շատ քաջութիւններ ըրած պիտի ըլ-
լայ , և աս բանս յայտնի կը զըրուցէ որ Յոյները
նուաճեց և Հայաստանի առաջին սահմանները նո-
րոգեց :

Կիւրոս Պարսից Թագաւորը լսելով Տիգրանայ
քաջութիւնները՝ ուզեց անոր հետ բարեկամու-

Թիւն հաստատել. արդէն Տիգրան ալ կ'ուզէր
 Կիւրոսին բարեկամութիւնն ու օգնութիւնը, ա-
 նով մէջերնին բարեկամութիւն հաստատեցին: Աս-
 բանս երբոր իմացաւ Աթահակ Մարաց Թագա-
 ւորը, որ նոյն օրերը Կիւրոսի հետ թշնամացեր
 էր, կասկածի գնաց որ չըլլայ թէ աս երկուքը միա-
 բանելով իրեն դէմ պատերազմի ելլեն: Քանի որ
 աս վախովս կը ծփէր, գիշեր մը սաստիկ խռոված
 երազ մը տեսաւ որ ձիւնով ծածկած բարձր լե-
 րան մը ծայրը, կին մը նստած իրեք դիւցազն ծը-
 նաւ. առաջինը առիւծի վրայ նըստելով դէպ 'ի
 արեւմտեան կողմը կը վազէր. երկրորդը ընձու վը-
 րայ նստած հիւսկապին կողմը կը նայէր, իսկ եր-
 րորդը վիշապի վրայ հեծած իր Թագաւորութեան
 վրայ կը վազէր: Երբոր իր խորհրդականներն ու
 պաշտօնեաները լսեցին աս բանս՝ խորհուրդ տուին
 իրեն որ այլ և այլ ազգերէ զօրք ժողվելով անոնց
 դէմ պատերազմի ելլայ. բայց Աթահակ գիտնա-
 լով Տիգրանայ քաջութիւնները, վախցաւ անոր
 դէմ պատերազմի ելլելու. հապա վարպետու-
 թեամբ մտածեց որ նախ զՏիգրանը սպաննէ ու
 վերջը Կիւրոսին դէմ պատերազմի ելլէ. աս պատ-
 ճառաւ խաբէութեամբ՝ Տիգրանայ Տիգրանուհի
 քոյրը իրեն կին առաւ, որպէս զի անոր ձեռքովը
 սպաննել տայ զՏիգրանը: Աս ամէն բաներս ընե-
 լէն վերջը սկսաւ Տիգրանուհիին յայտնել իրեն
 սրտին չարութիւնները, ըսելով որ Տիգրան նա-
 խանձելով իր մեծնալուն վրայ, միացեր է Կիւրո-
 սին հետ ու կ'ուզէ նախ Թագաւորութիւնը ձեռ-
 քէն առնել մեռցնել զինքը ու վերջը զՏիգրանու-
 հին. ուստի պէտք է որ եղբայրդ մէջ տեղէն վեր-
 ցուի որպէս զի մեր կեանքը ապահովնայ ըսաւ, ա-
 պա թէ ոչ զքեզ տիկնութենէ կը ձգեմ: Աս բա-
 ներս փոխանակ վախցնելու զվսեմախոհ Թագու-
 հին, աւելի քաջալերեցին զինքը որ ինքն ալ ուրիշ
 որոգայթներ լարէ Աթահակայ դէմ:

Աւստի իմանալով որ եթէ չհաւանելու կերպ
ցուցնէ աս բանին մէջ՝ դէշ բաներ կրնան հե-
տեկիլ, անոր համար առջի բերան չէ թէ միայն հա-
մոզուիլ ցըցուց, հասարակ հաս ինքն ալ վրայ տուաւ .
բայց վերջը վարպետութեամբ մը իմացուց իր եղ-
բօրը՝ Աժգահակայ սրտին չարութիւնը : Նոյն մի-
ջոցին Աժգահակ ալ խարդախութեամբ Տիգրա-
նայ պատգամաւոր խաւրեց որ իրեն տեսութեան
դայ Մարաց երկրին սահմաններուն մօտիկ . բայց
Տիգրան գիտնալով Աժգահակայ դաւաճանութիւ-
նը, ետ խաւրեց պատգամաւորները ըսելով որ ի-
րաւցնէ կուգայ, բայց չէ թէ տեսութեան՝ հասար-
պատեցողութեամբ, ու մէկէն Կիւրոսին իմացուց . և
դեռ ան չեկած՝ Տիգրան ժողովեց հայոց, Կապա-
դովկացուց, Աղուանից ու Վրաց աշխարհքին զօր-
քերը ու Մարաց կողմերը գնաց : Հոն հինգ ամիսի
չափ պատերազմը ուշացուց որպէս զի Կիւրոս օգ-
նութեան դայ, ու Տիգրանուհին ալ խալըսի ա-
ռանց միատուելու : Խոհեմ ու քաջ թագաւորին
վարպետութեամբը երկուքն ալ եղաւ . Տիգրանու-
հին խալըսեցաւ, ու հինգ ամիսէն վերջը Կիւրոս
ալ օգնութեան եկաւ հասաւ : Մէկէն Տիգրան
պատերազմը սկսաւ, ու պատերազմին ստատու-
թեան ատենը Տիգրան և Աժգահակ իրարու հան-
դիպելով, Տիգրան այնպէս ուժով խոթեց իրեն
տէգը Աժգահակայ սիրտը, որ դուրս հանելու ա-
տեն թոքն ալ հետը դուրս հանեց : Ընկաւ Աժգա-
հակ ու հոգին փչեց . բայց Տիգրան պատերազմը
առաջ տանելով վանեց թշնամիները, ու տասը
հազար հոգիի չափ դերի բռնելով՝ յաղթութեամբ
հայաստան դարձաւ : Աս պատերազմիս մէջ գրե-
թէ բոլոր յաղթութիւնը Տիգրան ըրաւ . վասն զի,
ինչպէս որ Խորենացին կը զըռուցէ, քաջ քաջի հան-
դիպելով՝ պատերազմը անդարտելի կը մնար, ին-
չուան որ Տիգրան զարկաւ մեռցուց Աժգահակը :

Նորէն աս գործողութեանս մէջն ալ հոգոյց դու-
ցազին պահուած էր ջնջելու աշխարհքիս՝ վրայէն
Աստուծոյ օծելոյն և աշխարհքիս թշնամին, որն
որ թէպէտ Կիւրոսին բազումն ալ կարող էր աս
բանս ընելու, բայց տարակոյս չկայ որ քաջագու-
նին պահուած էր աս պարծանքս՝ երկնաւոր կան-
խաղիտութեամբ: Ասկէ վերջը երբոր Կիւրոս Բա-
բելոնացոյ վրայ պատերազմի ելաւ, իրեն օգնու-
թեան գնաց մեր Տիգրան թագաւորն ալ, որոնք
երկուքը մէկտեղ Բաբելոնը առին ու յաղթու-
թեամբ իրենց տեղը դարձան: Տիգրան այսպիսի
փառաւոր յաղթութիւններով քառասունըհինգ
տարի թագաւորելէն վերջը խաղաղութեամբ մե-
ռաւ, իրէք որդի թողլով որ են Բաբ, Տիրան ու
Վահագն:

Խորենացին Տիգրանայ համար կը զուրցէ ճշմա-
րիտ և իրաւացի կերպով գովելով: Առաջին գովես-
տը աս է. « Ամենեցուն որ առ իւրովքն էին ժա-
մանակօք նախանձելի, և յետնոցս ըզձալի՝ ինքն և
ժամանակ իւր »: Աս խօսքերէս վերջը կը դնէ հայ-
աստանի երջանիկ վիճակը, թէ ազգը ինչ հարըս-
տութեան մէջ էր, զինուորութիւնը ինչ աստի-
ճան առաջ գացած էր, արդարութիւնն ու խա-
ղաղութիւնը որչափ ծաղկած էին, որոնք աղէկ
բացատրելու համար այսպէս կը զրուցէ. « Խաղա-
ղութեան և շինութեան բերող, իւզով և մեղու ըզ-
հասակս ամենայն պարարեալ »: Ասոնցմէ զատ կը
դնէ նաև այնպիսի գովեստներ ալ որ ամենայն կա-
տարելութեամբ զարդարեալ մարդու մը հարկա-
ւոր են. « Զորմէ ասէին ի հինան մեր որք բամ-
բոսմբն երգէին՝ լինել սմա և ի ցանկութիւնս մար-
մնոյն չափաւոր, մեծիմաստ և պերճաբան, և յա-
մենայն որ ինչ մարդկութեանս պիտանի »: Խո-
րենացոյն այսպիսի նշանաւոր և գեղեցիկ գովեստ-
ներուն ճշմարտութեանը վրայ չենք տարակուսիր.

միայն առ բանիս իրաւունք ունի ցաւելլու մարդ, որ այսպիսի ընտիր, խեղացի, ազատամիտ, վեհանձն ու ազգասէր Թագաւորի մը բարեխնամ հովանաւորութիւնը քառասունհինգ տարի վայելէ հայաստան, որն որ հազարաւոր տարի ալ վայելէլով միշտ գոհ, միշտ ուրախ և միշտ շնորհակալ սիտի ըլլար զինքը պարգեւողին:

ԳԼՈՒԽ Է.

Վահագն ու անոր յաջորդները: — Հայկազանց քաղաւորութեան վերջանալը:

Տիգրանայ իրէք որդւոցը մէջ Վահագն Թէպէտ ամենէն պզտիկն էր, բայց ուրիշներէն աւելի զօրաւոր գանուկելով հայոց վրայ իշխեց: Ասիկայ խիստ քաջ մարդ էր, որուն վրայ հայերն ու Վրացիք այլ և այլ երգեր շինելով կ'երգէն եղեր, ինչուան նաև խորենացւոյն ատեններն ալ, որ կ'ըսէ նաև ասոր համար Թէ Վրացիք արձանը կանգնելով երկար ատեն պաշտեցին զինքը: Ասոր ցեղը Վահունիք ըսուեցան, որ քրմութեամբ իրեն պաշտամանը նուիրուած էին:

Վահագնէն վերջը ետեւ ետեւ յաջորդեցին հինգ վեց Թագաւոր ալ, որոնց վրայ պատմութիւն չունենալով կը ստիպուինք միայն անուննին յիշելով անցնելու, որ են ասոնք. Առաւան, Ներսէհ, Զարէհ, Արմոգ, Բայգամ ու Վան՝ որ Շամիրամակերտ քաղաքը նորոգելով իր անունովը Վան կոչեց (352):

Ասոր որդին Վահէ հօրը տեղը անցնելով շատ քաջութիւններ ըրաւ իրեն Թշնամիներուն դէմ՝ որոնք կ'ուզէին հայաստանի տիրել: Նոյն միջոց

ներուն Աղէքսանդր Մակեդոնացւոյ թագաւորը սաստիկ զօրացած ըլլալով Պարսից վրայ սլափեալ զամբի ելաւ . Վահէ օգնութիւն խաւրեց անոնց . բայց տեսնելով որ Պարսիկք չարաչար յաղթուցան իւր Աղէքսանդր իր վրայ սլափ գայ, ասդիկն անդիկն զօրք ժողովեց ու Աղէքսանդրի դէմ ելաւ, և սլափեալ զամբի մէջ մեռնելով բոլոր զօրքերը ցրուցան իւր Աղէքսանդր Հայաստանի տիրեց (327) :

Ահա այսպիսով վերջացաւ Հայկազանց թագաւորութիւնը որ 1800 տարի դիմացեր էր : Անկէց ետքը 300 տարիի չափ Հայերը երբեմն Սելեւկիացւոյ կողմանէ խրկուած կուսակալներու, երբեմն ալ Հայ իշխաններու կը հնազանդէին . այս Հայ իշխաններուն մէջ երկելի եղան քանի մը հոգի, և ամենէն երկելին Ագուարդ Սիւնեաց նախարարը, որ Կապադովկացւոյ թագաւորին Արթիւթէոս տղուն խորհրդովը ապստամբեցաւ Մակեդոնացւոյ տէրութենէն : Աս բանս երբոր լսեց Պերդիկաս, Եւմենէս անունով իշխանը Ագուարդին վրան խաւրեց, որ Ագուարդին հետ դաշինք դրաւ ու հաշտութիւն ըրաւ : Ագուարդ խաղաղութեամբ երեսունութիւնք տարի իշխեց ու մեռաւ : Երկրորդ անուանի եղաւ Արտաւազ Հայոց մեծ իշխանը, որ Սելեւկիացւոյմէ ապստամբելով ինքնագլուխ սկսաւ Հայաստանի տիրել . բայց երբոր Անտիոքոս շատ զօրքով վրան վազեց, Արտաւազ վախնալով դէմը ելլելու՝ ընծաներ խաւրեց Անտիոքոսին ու սիրաւ առաւ խոստանալով որ բոլոր հարկը վճարէ . ասիկայ յիսուն տարի իշխելէն վերջը մեռաւ (212) :

Արտաւազին տեղը մեծ Հայոց վրայ կուսակալ դրաւ Անտիոքոս՝ Արտաշիաս անունով իշխանը, որուն ատենը Աննիբալ Հայաստան փախաւ : Արտաշիաս անոր խորհրդովը Արտաշատ քաղաքը շինեց, ու ինքնագլուխ սկսաւ թագաւորել : Երբոր

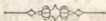
լսեց աս բանս Անտիոքոս Եպիփան, վրան պատե-
րազմի ելաւ, ու յաղթելով անոր՝ բռնադատեց որ
սովորական հարկը տայ :

Արտաշէսս կ'ուզէր փոքր հայոց վրայ ալ իշ-
խել, որուն կուսակալն էր Զահրատ անունով մէ-
կը . բայց մահը վրայ փալով չկրցաւ առաջ տանիլ
իր խորհուրդը, և իր տեղը յաջորդեց Արտաւազդ
որդին, որ տասը տարի իշխելէն վերջը՝ Արշակ
Պարթևաց Թագաւորը վրան պատերազմի ելլելով
զինքը վաւրնտեց, ու իր Վաղարշակ եղբայրը հայոց
Թագաւոր դրաւ, ուսկից սկսաւ Արշակունեաց
Թագաւորութիւնը (149) :

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ա Ր Շ Ա Կ Ո Ւ Ն Ե Ա Ց

ԳԼՈՒԽ Ա.

Արշակունեակաց քաղաքորոշքեան սկիզբը : —
Վաղարշակ , Արշակ Ա :

Երբոր Սելևկիացիք Մակեդոնացւոց ձեռքովը արևելեան ազգերուն մեծ մասին տիրեցին , այսինքն Պարսից , Մարաց , Հայոց և Պարթևաց վրայ , երկար ատեն կուսակալներու ձեռքով ատ ազգերը կառավարեցին : Բայց Քրիստոսէ 247 տարի առաջ Պարթևաց մէջէն Արշակ անուանով քաջ իշխանը սաստիկ զօրանալով՝ ապստամբեցաւ Սելևկիացւոց մէ ու շատ երկիրներու տիրեց : Ուրիշ շատ մեծա-մեծ յաղթութիւններ ալ ընելով այլ և այլ զօրաւոր ազգերու դէմ , շատ երևելի եղաւ ու ամէն տեղ անուանը հռչակուեցաւ : Ասոր թողը Արշակ Բ . նոյնպէս քաջութեամբ շատ տեղերու տիրելէն վերջը , եկաւ Հայաստանի վրայ ալ՝ երբոր Հայոց վրայ կուսակալ էր Արտաւազդ իշխանը , հալածեց զինքը հոնկէ , ու Հայոց վրայ իր Վաղարշակ եղբայրը թագաւոր դրաւ : Ասիկայ ազգին վրայ սաստիկ սէր կտպելէն վերջը՝ մասնաւոր ջանքով ու-

սուսնասիրութեան ետեւ եղաւ . ազգին պատմութիւնը գտնելու առանձին փոյթ ունեցաւ , քաղաքական կարգերն ու կառավարութիւնը շատ ծաղկեցուց , և ազգին ամէն տեսակ յառաջագիմութեանը վրայ հոգ ունեցաւ : Աս ամէն բաներս ըրաւ առանց քաջութիւնը ձեռքէ ձգելու : Եւ տարակոյս չկայ որ այսպիսի կերպով սկսած Թադաւորութիւն մը շուտով պիտի զօրանար ու շուտով ալ պիտի ծաղկէր , ինչպէս եղաւ Արշակունեաց Թագաւորութիւնը :

Ազաղարշակ ամթոռը Մծբին դրաւ ինչպէս որ իրեն եղբայրը ապսպրեր էր . բայց խմանալով որ Մորփիւղիկէս անունով իշխան մը փոքր հայոց տիրեր է , շատ մը զօրք ժողկեց ու անոր վրայ գնաց , երբոր անիկայ բոլոր Պոնտոսի ազգերուն առաջնորդ եղած առաջ կուգար : Պատերազմի ատեն , որովհետեւ Մորփիւղիկէս քաջ մարդ էր , շատ ջարդ ընելով Ազաղարշակայ վրայ կատաղաբար վազեց , բայց Ազաղարշակայ քովի կտրիճ հայերը անոր վրայ վազեցին զարկին ու գետինը պառկեցուցին զինքը . ասով մէկալ զօրքերն ալ սիրաւունքով յարձակեցան Մորփիւղիկէսին մնացած զօրացը վրայ ու այնպէս չարաչար կոտորեցին , որ անձրևի հեղեղի պէս արիւնը կը վազէր , ինչպէս կ'ըսէ Խորենացին : Աս պատերազմէն վերջը տիրեց Ազաղարշակ ան կողմի ազգերուն , ու անոնց առջևը ահաւոր եղաւ :

Տեսնելով Ազաղարշակ հայոց աս աստիճան տիրասիրութիւնը և ուրիշ կատարելութիւնները և հայաստանի ծաղկած վիճակը , իրեն աղիւս բարքովը բնական հետաքրքրութիւն մը ունեցաւ Թէ արդեօք ո՞վ եղեր է աս ազգին գլխաւորը , որո՞նք իր մէն առաջ Թագաւորեր են , և արդեօք ինքը քաջերո՞ւ տեղ կը Թագաւորէ՞ չէ նէ վատերու . ուստի աս բանիս համար Մար Աբաս պատինա տ

նունով Ասորի մը գտաւ, և անոր ասպարեց որ
Հայոց պատմութիւնը գրէ: Մար Աբաս Կատի-
նա երբոր Հայաստանի մէջ ամբողջ պատմութիւ-
նը չգտաւ, Վաղարշակայ հրամանովը Նինուէ գը-
նաց, ու հոն թագաւորական գրատան մէջ գիրք
մը գտաւ որ բոլոր ազգերուն պատմութիւնը կը
գրէր, ու Մեծին Աղէքսանդրի հրամանովը յու-
նարէն թարգմանուած էր. անոր մէջէն հանեց բո-
լոր Հայոց պատմութիւնը՝ Հայկէն ինչուան Վա-
հէ: Վաղարշակ տեսնելով աս բանս՝ սաստիկ ու-
րախացաւ որ քաջ մարդկանց տեղ ու քաջերու
վրայ կը թագաւորէ. և իբրեւ իրեն ամենէն աւելի
մեծ հարստութիւնը ըլլար այն մատեանը՝ իր գան-
ձատան մէջ պահեց: Աս պատմութեան վրայ ա-
ւելցուց Մար Աբաս Վաղարշակայ և անոր որ-
դոյն Արշակայ գործքերը:

Ամէն կողմանէ եղած յաջողութիւնները տես-
նելով Վաղարշակ, սկսաւ ուրիշ բարեկարգու-
թիւններու ալ ձեռք զարնել. քանի մը հարկաւոր
օրէնքներ գրաւ. նախարարութիւններ բաժնեց,
վինուորութեան կարգ գրաւ, ամէն բանի պաշտօ-
նատէրներ որոշեց, և արհեստաւորներու կարգ
կանոն գրաւ: Բայց ամենէն աւելի Վաղարշակայ
խելացի գործքը և իրեն հոգին յայտնողը աս եր-
կու օրէնքն է որ գրաւ. մէկու մը իշխանութիւն
տուաւ՝ որ երբոր թագաւորը անիրաւ դատաստան
մը կամ հրաման մը հանէ, իրեն իմացընէ տուած
հրամանին անիրաւութիւնը. իսկ ուրիշի մը իշխա-
նութիւն տուաւ որ եթէ թագաւորը անհոգ ըլլայ
չարագործները պատժելու՝ միտքը ձգէ: Բագա-
րատ անունով իշխանին ալ Արշակունեաց թա-
գաւորներուն թագադիր ըլլալու պատիւը տուաւ:
Որդւոցը մէջէն միայն անդրանիկը քովը պահեց,
ու մէկալնոնք բոլոր թագաւորական ընտանիքով
Հաշտենից գաւառը խաւրեց: Աս կարգը պահե-

ցին ինչուան վերջը Արշակունեաց թագաւորները :
Վաղարշակ ասանկ խելքով քսանուերկու տարի
թագաւորելէն վերջը խաղաղութեամբ մեռաւ :

Մեր ազգին երևելի մարդկանց մէջ առաջին աս-
տիճանի յիշատակի արժանի մարդիկներէն մէկն է
Վաղարշակ, որ հաստատուն հիմ մը դրաւ կոր-
ծանեալ տէրութեան մը, որ մէկէն զօրացաւ և ա-
մէն բանի մէջ, ժամանակին համեմատ, չափէն
դուրս աւելի առաջ դնաց : Վաղարշակայ գործքե-
րէն յայտնի կ'իմացուի իրեն բնութիւնը, մանա-
ւանդ պարզ կը տեսնուի ուսումնասիրութիւնը,
խաղաղասէր և աշխարհաշէն հոգին, դարձեալ կը
տեսնուի այնպիսի վեհանձնութիւն մը որուն նմա-
նը պատմութիւններու մէջ քիչ կայ. աւելի դուրս
կը ցատքէ ան կարգադրութեան մէջ որ մասնաւոր
պաշտօնատէր կարգեց իրեն տուած անիրաւ հրա-
մանները միայք ձգելու համար : Աս բանիս մեծու-
թիւնը ամէն մարդ կրնայ իմանալ մտածելով թէ
որչափ ծանր բան է թագաւորի մը լսել իրեն ը-
սած խօսքին ծուռութիւնը, տուած հրամանին անի-
րաւութիւնը՝ մանաւանդ որ հին ատենը թագա-
ւորին խօսքերը պատգամի տեղ կ'ընդունէին հպա-
տակները : Արգարութիւնն ալ նոյնպէս կը փայլի
աս երկու մարդկանց իշխանութիւն տալուն վրայ,
որոնց վախճանն է անիրաւ գործողութիւն մը չը-
նել :

Վաղարշակայ տեղը յաջորդեց իր անդրանիկ որ-
դին Արշակ Ա. որ հօրը առաքինութեանցը նմա-
նելով անոր պէս քաջ ու խելացի, և ինչպէս որ խո-
րենացին կը զրուցէ, շատ բարեկարգութիւններ
ըրաւ :

Ասոր ատենը Պոնտոսիք ապստամբելով հայե-
րէն՝ պատերազմ բացին. բայց Արշակ իրենց չա-
րաչար յաղթեց, և ծովեզերքը իրեն ըրած յաղ-
թութեանը նշան՝ կոթող մը տնկեց : Կ'ըսեն թէ

Արշակ նիզակ մը ունի եղեր օձի արիւնով ջուր տուած . անգամ մը աս նիզակը անանկ ուժով նետեց կոթողին վրայ որ մէջը գնաց խրեցաւ : Աս կոթողը երկար ատեն պաշտեցին Պոնտացիք իբրեւ Աստուծոյ գործք . բայց երբոր իր տղուն Արտաշէսին հետ նորէն պատերազմ բացուեցաւ՝ բարկանալով ծովը նետեցին :

Արշակ կռոյ սաստիկ պաշտօնասէր ըլլալով Բագրատունեաց մէջէն երկու հոգի նահատակեց կռուք չորաշտենուն համար . մէկալնոնք ալ ստիպեց որ թլփատութիւնը ձգեն , շաբաթ օր որսի և պատերազմի երթան և ուրիշ խորական օրէնքները թողուն . անոնք ալ յանձն առին աս բաներս՝ բաց ի կռուք պաշտելէն : Արշակ տասուիրեք տարի թագաւորելէն վերջը մեռաւ , ու իրեն տեղը անցաւ Արտաշէս (114) :

ԳԼՈՒԽ Բ .

Արտաշէս Ա. :

Արտաշէս Ա. բնութեամբ կտրիճ , պատերազմով ու աշխարհակալութիւն սիրող ըլլալով մեծամեծ յաղթութիւններ ըրաւ , շատ երկիրներու տիրեց ու հայաստանը ընդարձակեց , և գրեթէ բոլոր աշխարհք գողացուց : Ինչուան իր ատենը Պարսից թագաւորը աթոռով պատուով ու մեծութեամբ առաջին կը սեպուէր , ու հայոցը երկրորդ . բայց Արտաշէս Պարսիցը երկրորդ ըրաւ ու հայոցը առաջին : Պարսկաստանի տիրեց , իր անունովը ստակ կոխել առկաւ ու հոն ալ իրեն արքունիք շինեց : Իր Տիգրան անունով որդին՝ Վարաժ ըսուած իշխանին յանձնեց , որ զինուորական ար-

հետ ստիպեցին, որով ան իշխանին ցեղին անունն ալ Վարաժնունիք ըսուեցաւ: Իսկ Արտաշատն աղջիկն ալ Միհրդատայ տուաւ, որ Պարսից Դարեհ թագաւորին նախարարներուն ցեղէն էր ու Վրաց բռնաշէն, և զինքը բոլոր Պոնտոսի կողմերուն կուսակալ դրաւ իրեն քաջութեանը համար:

Թէպէտ և մանրամասնաբար չենք գիտեր Արտաշեսին ըրած պատերազմները, բայց Խորենացին կ'ըսէ թէ արեւելքէն ու արեւմուտքէն այնչափ զօրք ժողովեց՝ որոնց և ոչ թիւը գիտէր: Ասանկ բազմութեամբ բոլոր Յունաստանի տիրեց և զամէնքը վախցուց: Միջերկրական ծովուն մէջ շատ նաւերով կողմներու տիրեց, և ուրիշ շատ աշխարհ հակալութիւններ ըրաւ: Կ'ըսէ Խորենացին թէ երբոր բազմութեամբ զօրաց քարոտ տեղէ մը կ'անցնէին, հրաման կուտար Արտաշէս որ ամէնքը մէյմէկ քար նետեն, և անոնցմով բոլոր մը կը ձկանար: Նոյնպէս նաև արեւու տակն եթէ ամէնը մէկէն նետ նետէին՝ բոլոր գետինը շուք կ'ըլլար կ'ըսէ: Այսչափ անթիւ բազմութեամբ շատ յաղթութիւններ ընելէն ետքը մեծ փառքով ու յաղթանակով հայաստան դարձաւ: Բայց որովհետեւ կ'ուզէր Պարսկաստանի բոլորովին տիրել, ինքը հոն գնաց թագաւորելու, և իր Տիգրան որդին թագաւոր դրաւ հայաստանի վրայ: Բայց անկէջ ալ նորէն զօրք ժողովեց ու դէպ 'ի արեւմտեան կողմերը սկսաւ արշաւել: Արտաշէս Յունաստանէն դուրս ելաւ և տակնը Արտեմիտի, հերակլի ու Ապոլոնի պղնձե արձանները գտաւ ու իրենց քուրմերովը Արմաւիր խաւրեց: Չգիտցուիր ինչ պատճառաւ զօրացը մէջ խռովութիւն ինկալով զօրքերէն սպաննուեցաւ, քսանհինգ տարի թագաւորելէն վերջը:

Ալէկ գիտնալով Խորենացին որ օտարազգիի մը բերնէն ելած գովեստը աւելի զօրաւոր և աւելի յարգի է, քան թէ համադգիի մը բերնէն, թէ

պէտ և ճշմարտախօս ըլլայ, անոր համար Յունաց մատենագիրներուն տուած գովեստը առաջ կը բերէ, որոնց մէջէն մէկ երկուքը դնենք հոս. « Վէհինձ Արտաշէս պարթև քան զմակեդոնացին Աղէքսանդր. զի կալով յիւրում աշխարհին, իշխեաց թեբայ և Բաբելոնի Աւաղ բաղդին. միայն թէ 'ի տէրութեանն և ոչ 'ի փախստեան էր վախճանեալ » : Աս խօսքս կը զրուցէ Պողիկրատէս յոյն պատմագիրը : Նոյնպէս նաև Փլեդոնիոս պատմագիրը կ'ըսէ. « Ամենայն թագաւորաց հուժկու եղեալ պարթևն Արտաշէս . . . յԵլլեսպոնտոս և 'ի Թրակէ զտարերացն փոխեաց զքնութիւն. ծովագնաց ընդ երկիր բերեալ լինէր, և ընդ ծով հետեակելով . . . առ հասարակ նմա Ելլադա մատուցանէր զահն » :

Անաչառ խօսիլ ուզելով չենք կրնար չարարսուել Արտաշէսի աշխարհակալութեան հոգին, որ ըստ ինքեան անիրաւութիւն ու բռնաւորութիւն է, և կրթեալ ու քաղաքականացեալ թագաւորի մը չվայելեր. բայց աս ալ խոստովանելի է որ հին ատենը իրաւունք ազգաց ըսածը և արդարութեան սահմանները ինչպէս որ պէտք է չէին հասկըցած, աս պատճառաւ է որ Արտաշէսներ, Վիւրոսներ ու Աղէքսանդրներ ամէն հին ազգի մէջ աւելի դուռնուած են, քան թէ աս վերջի ատեններս. և ըսածներնուս մեծ ապացոյց մը կրնայ ըլլալ հռովմէական հզօր պետութիւնն որ անիրաւ աշխարհակալութեամբ, այսինքն ըստ արդի իրաւանց ազգաց բռնաւորութեամբ, այնչափ մեծցաւ, գիրացաւ ու պարարտացաւ : Իսկ Արտաշէսի իր զօրբերէն սպաննուելուն վրայ որոշ բան մը չենք կրնար ըսել, որովհետև որչափ որ իր բռնաւորութեանը համար կրնան սպաննած ըլլալ զինքը, նոյնչափ ալ կրնան ըրած ըլլալ զօրքերը աս բանս՝ իրենց անկրթութենէն, և կամ՝ նաև առանձնականաց չարութենէն :

Աղէկ ճանչցեր էր Արտաշէս որ աշխարհակալութիւնն ընելէն վերջը՝ պէտք է նաև պահել և օգուտը քաղել. և թէ ազգին հանդերձեալ վիճակին հաստատուն օգուտ մը չունի. անոր համար ըսաւ. « Աւա՛ղ փառացս անցաւորի » : Աս պատճառաւ Արտաշէս անփոյթ չեղաւ ազգին քաղաքական կառավարութեանը և ապագայ բարւոյն վրայ, հապա ան մտածելով՝ ուղեց որ իր Տիգրան որդին աղէկ կրթուի, ու չեղաւ ան աշխարհակալ ներուն պէս որ իրենց մեռնելովը՝ տէրութիւնն ալ մեռուցին և կամ ստատիկ տկարացուցին :

ԳԼՈՒԽ Գ.

Տիգրան Բ. և իրեն քաջոյրիւնները :

Յոյները և ուրիշ հարկատու ազգեր լսելով Արտաշէսի մահը և իրեն քովի եղած զօրաց ցրուիլը, սկսան ապստամբիլ և հայաստանի վրայ վազել. Տիգրան որ երկու տարիէ 'ի վեր թագաւորած էր, միանգամայն պատերազմական բաներու վարժ ըլլալով և հօրը պէս քաջ պատերազմող, մէկէն զօրք ժողովեց և Միհրդատայ հետ մէկտեղ վրանին պատերազմի ելաւ, զամէնքը ցրուեց հալածեց, և սրբտերնուն մէջ իր հօրը տպաւորած վախը ժամանակ չթողուց որ հանեն, հապա աւելի հաստատեց :

Անկէց դառնալու ատեն Կեսարիա հանդիպելով տիրեց բոլոր փոքր Ասիոյ, և բոլոր ան կողմերը Միհրդատայ յանձնեց ու Պոնտոսի թագաւոր անուանեց զինքը, որպէս զի ուրիշ անգամ չկարենան ապստամբիլ : Այլ և այլ պատերազմներով ուրիշ շատ ազգերու ալ տիրեց, և ամէն պատե-

րազմներու մէջ քաջութեամբ յաղթող գտնուեցաւ. իր անունէն գրեթէ բոլոր աշխարհք կը դուրս, անանկ որ շատ օտարազգի պատմիչներ կարծեցին թէ Հայոց թագաւորութիւնը Տիգրանէն սկսած ու Տիգրանով լմնցեր է: Հռովմայեցւոց պատմիչներէն շատը կ'ըսեն թէ խել մը գերի թագաւորներ կը ծառայէին իրեն, որոնց մէջէն չորսը միշտ քովն էին, և երբոր ձիով տեղ մը երթար, անոնք իրենց թագաւորական զգեստովը ոտքով կ'երթային չորս դիէն. նոյնպէս նաեւ ամէն դատաստանական և քաղաքական հանդէսներու մէջ գիմացը ոտքի վրայ կը կենային:

Տիգրան աս պատերազմներէս վերջը Հայաստան դառնալով, մեհեաններ շինեց, և Յունաստանէն բերած Արամազդայ, Աթենասայ, Արտեմեայ, Ափրոդիտեայ և Հերակլէսի արձանները այլ և այլ քաղաքներ դրաւ, նախարարներուն ալ խափու ապրստրեց որ կուռքերուն աղէկ պատիւ տան. և որովհետեւ Բագրատունիք առջի բերան յանձն չառին կռապաշտութեան բաները, անոր համար Ասուդ անունով նախարարին լեզուն կտրել տուաւ, աստուածները նախատելուն համար. ասով մնացածները յանձն առին զոհեալ խոզի միս ուտել:

Աս միջոցներուս գրգռուեցան ան սոսկալի ու երկարատեւ պատերազմները որ Միհրդատ ու Տիգրան ըրին Հռովմայեցւոց դէմ. վասն զի Միհրդատ որ Պոնտոսի թագաւոր էր՝ Տիգրանայ օգնութեամբը շատ թագաւորութիւններու տիրեց, և ինչպէս որ Հռովմայեցւոց պատմիչները կը զրուցեն, քսանուերկու թագաւոր կը ծառայէին իրեն և ամենուն հետ իրենց լեզուովը կը խօսէր. անոնց մէջ զատ տիրեց նաեւ Վասպաղովկիոյ, և հոն թագաւոր դրաւ իր Արիարաթ որդին, ու Արիոբարդանը որ Հռովմայեցիք թագաւորեցուցեր էին՝ վռնտեց: Բայց որովհետեւ ութը տարեկան էր Արիա-

րաթ, Գորգիաս անուանով իշխան մը խնամակալ դրաւ անոր:

Կապագովկացիք Հռովմայեցւոյ ապաւինեցան որպէս զի գան ազատեն զիրենք Միհրդատայ ձեռքէն. անոնք Կուռնեղիոս Սիլա քաջ զօրապետը խաւրեցին, որ եկաւ Արիարաթը հալածեց անկէ, ու Արիոբարզանը նորէն թագաւորեցուց:

Սաստիկ բարկանալով Միհրդատ՝ Տիգրանայ իմացուց, որպէս զի օգնութիւն խաւրէ իրեն. Տիգրան ալ իր երկու երեւելի զօրագլուխները խաւրեց. որոնց գալը երբոր լսեց Արիոբարզան՝ Հռովմփախաւ, որով դիւրաւ տիրեցին հայերը, և նորէն Արիարաթը թագաւորեցուցին Կապագովկիոյ: Աստեանելով Միհրդատ սիրտ առաւ, և բազմութեամբ զօրաց ու շատ նաւերով սկսաւ վանել Հռովմայեցիները և ուրիշ թշնամիները և տիրել շատ տեղերու. բայց Հռովմայեցիք նորէն երկու հարիւր հազարի չափ զօրք խաւրեցին Միհրդատայ վրայ, որոնք շատ հեղ յաղթուեցան, և Միհրդատ անոնց Ալիւդան անուանով զօրապետը բռնեց ու բերնէն վար հալած ոսկի լեցընելով մեռուց, ուզելով ցուցընել թէ ինքը քան զՀռովմայեցիները աւելի ճոխ ու առատաձեռն է: Նոյնպէս նաև Տիգրան ուրիշ տեղեր մեծամեծ ջարդեր քրաւ Հռովմայեցւոյ զօրացը վրայ, ինչուան որ եկաւ Լուկուլոս:

Երբոր Տիգրան Հռովմայեցւոյ պատերազմներէն քիչ մը դադրեցաւ, Սելևկիացւոյ թագաւորութեան մէջ խռովութիւն իյնալով՝ իշխանները ուղեցին որ Տիգրանայ յանձնեն իրենց թագաւորութիւնը: Տիգրան շատ զօրքով փնաց Անտիոքոսը վաւրտեց հոնկէ, և Կրեթէ բոլոր Ասորւոյ երկրին տիրեց, և Անտիոքիայի մէջ իրեն տեղապահ դրաւ Մաղդատ անուանով իշխան մը (79):

Ասորւոյ թագուհին բոլոր Ասորիները գրգռեց որ Տիգրանէն ապստամբին. բայց Տիգրան շատ մը

անհամար զօրքով վաղեց Ասորւոյ վրայ, առաւ Պաղովմայիսը և Սեղենէ թագուհին բռնեց ու սպաննեց: Երբոր լսեցին Հրեայք որ Տիգրան ան կողմերն է, վախնալով որ չըլլայ թէ Հրէաստանի վրայ ալ վաղէ՛ դեսպան խաւրեցին Տիգրանայ որ գթայ իրենց վրայ և չարիք մը չընէ. աս բանիս համար մասնաւոր աղաչանքներ ըրին Բագրատունիք ալ, և Տիգրան խոստացաւ չարիք մը չընել իրենց Ալեքսանդրա թագուհին:

Տիգրան Սելեկիացւոյ տիրելէն վերջը երբոր լսեց Սիլլայի մահը՝ շատ զօրքով վաղեց Կապադովկիայի վրայ, և տիրեց բոլոր աշխարհքին. Միհրդատայ ալ մասնաւոր գունդ խաւրեց, որ անոնցմով շատ տեղերու տիրեց Ասիոյ մէջ. բայց երբոր Կիզիկոն քաղաքը պաշարեր էր՝ զօրաց պաշարը լմննալով յաղթուեցաւ Լուկուլլոսէն. դարձեալ ուրիշ անգամ մը պատերազմի ատեն զօրքին մէջ խռովութիւն լինալով զօրավարներէն շատը Հռովմայեցւոյ կողմը անցան. ասով Միհրդատ հարկադրեցաւ Տիգրանայ քովը փախչիլ, որուն վրայ սաստիկ բարկացաւ Տիգրան, ու երկու տարի չուզեց տեսնել:

Լուկուլլոս խմանալով որ Տիգրան Միհրդատայ բարկացեր է, դեսպան խրկեց Տիգրանայ որ Միհրդատը իրեն մատնէ. բայց Տիգրան որ աղէկ գիտէր բարկութեան ժամանակը և չափը, ետ ճամբեց դեսպանը. Միհրդատայ ալ տասը հազար զօրք տալով Պոնտոս խաւրեց: Նոյն միջոցին Լուկուլլոս պաշարեց Տիգրանակերտը, որուն վրայ եկաւ Տիգրան իրեք հարիւր հազար զօրքով. բայց տեսնելով Հռովմայեցւոյ սակաւութիւնը, արհամարհելով ըսաւ. « Թէ որ դեսպան են եկեր՝ շատ են, իսկ թէ որ թշնամի՛ քիչ » . աս ըսելով անհոգ եղաւ պատերազմի պատրաստուելու, որով Հռովմայեցիք սիրտ առին ու յանկարծակի վաղեցին

Հայոց վրայ, և Տիգրանը փախցընելով Տիգրանահերան ալ առին: Տիգրան իմանալով իրեն ամբարտաւանութեան սխալմունքը, մեկէն հեծելազօրքը խաւրեց Ղուկուլլոսի ետեւէն. անոնք ճամբան հռովմայեցւոց հեծելազօրացը հանդիպելով չարաչար կոտորեցին: Տիգրան ուրիշ շատ տեղեր ալ յաղթելով հռովմայեցւոց, Հայաստանէն դուրս հանեց ու ինչուան Վապագովկիա հալածեց: Վերջը նորէն սպարապետ դրաւ Միհրդատը, որ հռովմայեցիներէն վրէժ առնելով շատ անգամ յաղթեց անոնց և բոլոր առջի կորսնցուցած տեղերուն տիրեց. նոյն միջոցին Տիգրան ալ Վապագովկիոյ վրայ վազելով հոնկէց ալ հալածեց հռովմայեցիները ու նորէն տիրեց Վապագովկիոյ:

Տիգրանայ ու Միհրդատայ ըրած յաղթութիւններուն լուրը երբոր հռովմ հասաւ, սաստիկ շփոթեց ու բարկացուց հռովմայեցիները, որոնք Ղուկուլլոսը ետ կանչելով տեղը Պոմպէոսը խաւրեցին: Միհրդատ շատ անգամ անոր դէմ ալ պատերազմ ընելով երբեմն յաղթեց՝ երբեմն յաղթուեցաւ. բայց իր Վաստոր անունով նախարարը հռովմայեցւոցմէ կաշառք առնելով ապստամբեցաւ իրմէ. նոյնպէս նաև իր փառամոլ և ինքնահաւան Փառնակ անունով որդին ապստամբեցաւ և հռովմայեցւոց օգնութեամբը հօրը տեղ թագաւոր եղաւ: Միհրդատ որ բերդի մը մէջ ամրացեր էր՝ վախնալով որ չըլլայ թէ հռովմայեցւոց ձեռքը խնայ, բոլոր ընտանեացը թոյն տուաւ, ինքն ալ իր թուրին վրայ խնալով մեռաւ:

Ան միջոցին որ Փառնակ Միհրդատէն ապստամբեր էր, Տիգրանայ Տիրան որդին ալ իր հօրմէն ապստամբելով Պարսից թագաւորին օգնութեամբը եկաւ Արտաշատ քաղաքը պաշարեց. բայց Տիգրան հալածեց զՏիրանը, ան ալ նեղը մանելով գնաց Պոմպէոսի ապաւինեցաւ և անոր առաջնոր-

դելովը Հայաստան մտաւ Պոմպէոս : Աս ձախորդութիւնները տեսնելով Տիգրան՝ իմացաւ որ դժուարին է Պոմպէոսի դէմ գնել, ուստի հաշտութիւն ըրաւ հետը՝ այլ և այլ տեղեր տալով Հռովմայեցւոյ :

Տիգրան իր տեղը թագաւորեցուց իր Արտաւազդ որդին, թագաւորութեան երեսուն և երրորդ տարին : Պոմպէոսի տեղը խաւրեցին Հռովմայեցիք Գաբիանոսը . և Տիգրան Հռովմայեցւոյմէ վրէժ առնելու համար Գաբիանոսին վրայ պատերազմի ելաւ, ու շատ տեղեր նորէն ձեռքէն առաւ . Գաբիանոս հաշտութիւն խօսեցաւ, և ծածուկ ետ տուաւ Միհրդատայ տղաքը ու ինքը Եգիպտոս գնաց :

Հռովմայեցիք իմանալով Գաբիանոսի յաղթութիւնը և խարդախութիւնը, Կրասոսը խաւրեցին . անիկայ նախ Երուսաղեմի վրայ երթալով անբաւ հարստութիւն առաւ Երուսաղեմէն, ու Տիգրանայ վրայ սկսաւ դաշ . բայց Տիգրան Պարսից հետ միաբանած քաջութեամբ պատերազմելով՝ Կրասոսը մեռուցին և բոլոր զօրքը ցրուեցին, հետը ունեցած հարստութիւնները առին : Անոր տեղը Ասորեստանի կուսակալ դրին Հռովմայեցիք նախ Կասսիոսը, վերջը Բիբուզոսը, որոնց հետ շատ պատերազմներ ըրին Հայերը ու շատ անգամ յաղթեցին . բայց վերջապէս Հռովմայեցիք տիրեցին Ասորեստանի մեծ մասին, որովհետեւ Տիգրան ալ ծերացեր էր :

Միհրդատ մեռաւ . և Տիգրան տեսնելով որ իր որդին Արտաւազդ իրեն հոգին ու քաջութիւնը չունի, ուղեց Պարսից Արշէլ թագաւորին հետ հաշտութիւն ընել և անոր հետ մէկտեղ Հռովմայեցիները հալածել . բայց որովհետեւ առանց նախագահութիւնը անոր տալու չէր կրնար ըլլալ աս բանս, և տեսնելով որ իր մեռնելէն վերջը նախա-

գահութիւնը պիտի առնեն Պարսիկք, իր կամքովը տուաւ նախագահութիւնը Արշէզին, որ շատ զօրք օգնութիւն խաւրեց Տիգրանին. ան ալ զօրավար դրաւ Ռշտունեաց Բարզափրան անունով քաջ նախարարը. ասիկայ բոլոր Ասորւոց երկիրը նուաճեց, ետքը Անտիգոնոսին հրաւիրելովը Հրէաստան գնաց, և հոն Անտիգոնոսի խոստացած պարգեւին սիրոյն համար Հիւրկանոսը և Փասայեղոսը, որ նոյն միջոցին Հրէաստանի կը թագաւորէին, երգմունքով և մեծամեծ դաշինքներով կանչեց ու խարդախութեամբ բռնեց, որպէս զի Անտիգոնոս կարենայ թագաւորել. անկէ վերջը բոլոր Հիւրկանոսի հարստութիւնն ալ կողոպտեցին: Բարզափրան Գնէլ անունով քաջ զօրավարը բազմութեամբ զօրաց հոն թողլով ինքը Հայաստան դարձաւ, ու հետը բերաւ Հիւրկանոսը և շատ գերիներ: Վերջէն Հռովմայեցիք նորէն զօրք խաւրելով Հայերը երբեմն յաղթեցին երբեմն յաղթուեցան, ինչուան որ բոլորովին Հռովմայեցիք տիրեցին Հրէաստանի:

Տիգրան յիսունըչորս տարի թագաւորելէն վերջը՝ ութսունըհինգ տարեկան մեռաւ, բոլոր կեանքը պատերազմով անցընելով: Իր կենացը մէջ կը տեսնուի անպարտելի արութիւն, անխոնջ աշխատասիրութիւն, վեհանձնութիւն մտաց, ինչպէս ցըցուց՝ Մհերդատը թշնամւոյն ձեռքը չտալուն մէջ. խոհականութիւն՝ որով գիտէր ըստ տեղւոյն և ըստ սարագային նաև թշնամիին խոնարհիլ, ինչպէս Պոմպէոսի հետ հաշտութիւն խօսելու մէջ և Արշէզին նախագահութիւնը տալու ատեն. կրօնից սէր, և ուրիշ գովելի կատարելութիւններ: Տիգրանայ ըրած սխալմունքներն աս էին՝ որ երբեմն չափէն աւելի իր վրան վստահանալով պատշաճ ղգուշութիւնները չըրաւ, և քիչ մը ատեն իր մեծ փառքովը շլացաւ:

Եթէ Տիգրան կենացը մէջ թշուառութիւն մը ունեցաւ՝ իրեն արժանաւոր յաջորդ չունենալն է։ Թէ որ յաջորդը չկրցաւ իրեն քաջութեամբը կենդանի պահել Տիգրանայ արդիւնքը, ազգը իրեն երախտագիտութեամբը պարտական է կենդանացընել իր անմահ արդիւնքները։

ԳԼՈՒԽ Դ.

Արտաւազդ Ա. ու Արշաւ:

Տիգրան երկրորդին յաջորդեց Արտաւազդ, որ հօրը պէս քաջութեան ետեւէ չըլլալով ինքզինքը կերուխումի և դբօսանայ տուաւ. ան պատճառաւ բոլոր թշնամիները սկսան զօրանալ, մանաւանդ հռովմայեցիք, որ Անտոնիոսի առաջնորդութեամբը Ասորոց երկրին և ուրիշ շատ տեղերու տիրեցին։ Աս տեսնելով ազգը սկսաւ տրտնջալ. անով Արտաւազդ խելքը քիչ մը գլուխը ժողվեց, և ասդիէն անդիէն զօրք ժողվելով դէմ դրաւ հռովմայեցւոյ. բայց որովհետեւ հաստատուն քաջութեան և արիութեան սիրտ չունէր, անոր համար ալ չկրցաւ ինչուան վերջը պաշտպանել իրեն ժառանգութիւնը։ Երբոր Անտոնիոս ուղեց Պարսից վրայ պատերազմի երթալ՝ օգնութիւն խնդրեց Արտաւազդէն. Արտաւազդ թէպէտ և արաաքուստ օգնեց Անտոնիոսին, բայց ծածուկ աւելի Պարսից կողմն էր, որով Անտոնիոս չարաչար յաղթուեցաւ ու Եգիպտոս փախաւ։ Վերջէն Անտոնիոս իմանալով Արտաւազդայ ըրած խաբէութիւնը, շատ զօրքով վրան պատերազմի եկաւ. բայց փոխանակ քաջութեամբ պատերազմելու՝ վատութիւնը ձեռք առնելով երգմունքով ու խար-

դախուլթեամբ կանչեց զԱրտաւազը ու ոսկի շրջ-
 թայի զարնելով՝ Եգիպտոս տարաւ ու հոն Կղէո-
 պատրա թագուհին տուաւ. վերջը ինքը հայաս-
 տան դառնալով՝ Ստորին հայքը իր Ալեքսանդր
 տղուն յանձնեց, վերինն ալ Մարաց տուաւ, և ի-
 րեն անուանօն ալ ստակ կոխեց վրան ասանկ գրոշ-
 մած. Ափսիէոս Յաղկաղ հայաստանի :

Արտաւազդ քիչ ատեն մնաց գերութեան մէջ.
 վասն զի երբոր Անտոնինոս երկու իրեք տարիէն
 Օգոստոսէն յաղթուելով ինք զինքը սպաննեց, աս
 բանիս Կղէոպատրա սաստիկ տրտմած կատաղու-
 թենէն Արտաւազդայ գլուխը կտրել տուաւ : Ի-
 րաւ Արտաւազդ քիչ թագաւորութիւն ըրաւ, բայց
 իրեն մեղկութեամբը ազգին անանկ փնաս մը ըրաւ
 որ ինչուան վերջը մնաց. այսինքն հարկատու ըրաւ
 ազգը հռովմայեցւոց և զինքն ալ մշտնջենաւոր գե-
 րի. խորենացին, որուն ճշմարտախօսութիւնը ա-
 մենուն յայտնի է՝ այսպէս կը զրուցէ. « Բայց այլ
 ոչ ինչ գործ արութեան և քաջութեան եցոյց.
 այլ ուտելեաց և ըմպելեաց պարապեալ, մօրից և
 եղեգնապուրակաց թափառեալ շրջէր և առապա-
 րաց, զիշափայրիս և զխոզս արածելով (որսալով).
 զիմաստութենէ և զքաջութենէ և զբարի յիշա-
 տակաց անիոյթ արարեալ, ծառայ և ստրուկ ար-
 դարև որովայնի լինելով » : Արտաւազդայ վրայ հը-
 ոովմայեցւոց պատմիչները շատ գովեստով կը խօ-
 սին յիշելով իրեն լեզուագիտութիւնն, ոտանա-
 ւորներն ու ճարտասանական քանի մը ճառերն,
 որոնց համար կ'ըսէ Պլուտարքոս թէ ինչուան իր
 ատենը կան եղեր : Աս վկայութիւնս խորենացւոյն
 խօսքին գէմ կ'ելլէ, ինչպէս որ յայտնի է վերի ա-
 ռաջ բերած խօսքերէն. բայց տարակոյս չկայ որ
 խորենացին ատոնք կ'ըսէ Արտաւազդայ թագաւո-
 րութեան միջոցին համար. իսկ օտար պատմչաց
 Արտաւազդայ ուսումնասիրութեանը համար տը-

ւած գովեստը խիստ հաւանական է որ Արտա-
ւազդ իրեն գերութեան ատենը ստացած ըլլայ աս
գովելի յատկութիւնը, իբրև իրեն դառն գերու-
թեանը միակ միտթարութիւն ու գեղեցիկ պա-
րասմունք մը, ինչպէս աս բանիս օրինակը ունինք
այլ և այլ թագաւորաց վրայ : Ասով Խորենացիին
տուած պարսաւանքը՝ օտար պատմչաց դէմ չեւ-
լեր, որով և Արտաւազդ պատմութեանց մէջէն իր
արատաւոր անունը սրբելով, վերջի իմաստութեան
գնացքովը գիւցազն և վեհանձն հօր որդի ըլլալը
կը ցուցնէ :

ԳԼՈՒԽ Ե .

Արշամ, և Արգաշտոշ գործքերը :

Երբոր Արտաւազդայ գլուխը կտրեցին, Ար-
շամ Տիգրանայ եղբօր որդին հռովմայեցւոց ձեռ-
քէն փախչելով Պարսից Արշէզ թագաւորին հետ
միաբան Մարերը վճռնտեց և հռովմայեցւոց ալ մեծ
ջարդ մը տուաւ . ասով Արշէզ վերին հայոց տի-
րեց, Արշամ ալ ստորին հայոց մինչև Կեսարիա
և Ասորւոց մէկ մասին :

Արշամ լսելով թէ հռովմայեցւոց վրայ թագա-
ւորեր է Օգոստոս կայսր, գեսպան խաւրեց որ
Արտաւազդայ երկու տղաքը ետ տայ . բայց երբոր
տեսաւ թէ լսելի չեղաւ իրեն խնդիրքը, նորէն գես-
պան խաւրեց՝ խոստանալով որ տարուէ տարի
հարկ տայ, ու ասիկայ եղաւ հայոց հարկատու-
թեան սկիզբը . Օգոստոս յանձն առաւ աս դա-
շինքը : Քանի մը տարի վերջը երբոր Ասորւոց եր-
կիրն եկաւ, վերին հայոց բնակիչները ձանձրա-
ցած Պարսից ըրած բռնութիւններէն, Օգոստոսէն

խնդրեցին որ Արտաւազդայ որդին Տիգրանը իրենց թագաւոր դնէ, ինչպէս որ կատարեց Օգոստոս: Արշամ Բագրատունեաց մէջէն մէկը նահատակեց, մէկաշնոնք ալ ստիպեց որ կռաւաջտու թիւնը յանձն առնուն. անոնք մահուընէ ազատելու համար յանձն առին բոլոր ընտանիքով: Արշամ քսանուիրեք տարի թագաւորեւէն վերջը մեռաւ: Արշամ եղաւ մեր այնպիսի թագաւորներէն մէկը որ իրեն ըրած բարեւոյթը բոլոր հայոց սիրոյն, համարմանը ու երախտագիտութեանը արժանաւորեցաւ. վասն զի ամբողջ ազգի մը գերու թեան կապերը խզեց քակեց ու իրեն առջի երջանկութեան ու փառաւորութեան մէջ հաստատեց. ու աս բանս այնպիսի կերպով մը ըրաւ որ գովութեան ու զարմացման արժանի է. նախ լաւ ընտրեց թէ որո՞ւ հետ բարեկամութիւն պիտի ընէ ու ինչ կերպով՝ երկրորդ՝ աղէկ գիտցաւ քիչ մարդով ու քիչ արիւնհեղութեամբ մեծ գործողութիւն ընել. ետքը մեծ խոհեմութեամբ թշնամին բարեկամ դարձուց, և ըրած ապստամբութիւնը օրինաւոր երեցուց. որով և կրցաւ խաղաղութեամբ վայելել և վայելցընել իր յաջորդներուն ան մեծաղօր տէրութեան ժառանգութիւնը:

Արշամայ յաջորդեց իր որդին Աբգար, որուն վրայ շատ գովեստներ կուտան Յունաց և Լատինացւոց մատենագիրները. անոր համար հայերն ալ Աւագ այր ըսին իրեն, բայց Յոյներն և Ասորիները չկրնալով շխտակ հնչել՝ Ապակար կամ Աբգար կ'ըսէին, ուսկից սովորութիւն մնաց Աբգար ըսելու: Աբգարու թագաւորութեան առջի տարիները Քրիստոս Տէրն մեր ծնաւ Հրէաստանի մէջ. նոյն միջոցին Օգոստոս կայսրն ալ հրաման հաներ էր աշխարհագիր ընելու բոլոր իր տէրութեան մէջ. միանգամայն հրաման հանեց որ ամէն մեհեաններուն մէջ գրուի իր արձանը. Հերովդէս

որ հրէից կը թագաւորէր ուզէց որ իր արձանն ալ մէկտեղ կանգնուի հայոց սահմանները, բայց Աբգար յանձն չառնելով սաստիկ պատերազմ ըրաւ հերովդեսի եղբօր որդւոյն հետ, որ իրեն դէմ եկեր էր, ու բոլոր ջարդէց անոր զօրքերը։ Նոյն օրերը մեռաւ հերովդէս, ու տեղը անցաւ Արքեղայոս։

Հերովդեսին կուսակիցները տեսնելով որ Աբգարու պատերազմով չկրցան յաղթել, ուզէցին վրան ամբաստանութիւններ ընելով Օգոստոսի աչքէն հանել։ Բայց Աբգար հռովմ գնաց, և հոն իրեն սիրելի և իմաստուն կերպովը անանկ հաճոյ եղաւ ամենուն, և մանաւանդ Օգոստոսի որ դժուարաւ թողուց զինքը իր հայրենիքը դառնալու։ Պրոկոպիոս յոյն սրտամագիրը կը պատմէ թէ Աբգար այսպիսի վարպետութիւն մը բանեցուցած ըլլայ որպէս զի Օգոստոս զինքը ազատ թողու։ Օր մը Աբգար իր ծառաներովը որսի կ'երթայ, ու խել մը ողջ վայրի կենդանիներ բռնելով հռովմ կը բերէ, և իւրաքանչիւրին բռնուած տեղէն մէյմէկ քիչ հող ալ հետերնին կ'առնէ։ Երբոր իրիկունը Օգոստոս թէատրոն մտաւ, Աբգար հրամայեց ծառաներուն որ բերած հողերնին զատ զատ դնեն ու վերջը կենդանիները միաբան արձրկեն։ Երբոր աս բանս ըրին՝ մէկէն իւրաքանչիւր կենդանի ինչ հողի վրայ որ մեծցած ու սնած էր՝ հոն գնաց անշփոթ զարմացաւ Օգոստոս աս բանիս վրայ ու պատճառը հարցուց Աբգարու. և իմանալով հանճարեղ թագաւորին միտքը՝ հրաման տուաւ որ պատուով իր տեղը դառնայ, թէպէտև մեծ վիշտ եղաւ աս բանս Օգոստոսի։

Օգոստոսի մեռնելէն վերջը երբոր Տիբեր տեղը անցաւ, Աբգար խնդակցութեան դեսպան խրկեց իրեն. բայց անիկայ փոխանակ դեսպանները պատուելով՝ պատժեց։ Աս բանիս վրայ սաստիկ նե-

զացած Աբգար՝ սկսաւ պատերազմի պատրաստութիւն տեսնել, ու Եդեսիան ամրացնելով հոն փոխադրեց ամբողջ բայց աս դիտաւորութեանը արդէք եղաւ Պարսից Արշաւիր թագաւորին մահը, որուն տղոցը մէջ խռովութիւն ինչալով հարկ եղաւ որ Աբգար Պարսկաստան երթայ զիրենք խաղաղցնելու համար: Միայն Արաբացոց Արեւո թագաւորին օգնեց, որով ան ալ հերովգէս չորրորդապետին յաղթեց:

Պարսկաստան Աբգարու վրայ բորոտութիւն եկաւ, և երբոր ամէն տեսակ մարդկային հնարքներէ յոյսը կորեց՝ լսելով Քրիստոսի հրաշքները, դեսպան խաւրեց իրեն՝ աղաչելով որ գայ զինքը բժշկէ: Իսկ իրեն Քրիստոսի հետ ծանօթանալը աս կերպով եղաւ:

Երբոր հերովգէս Արեւոն յաղթուեցաւ Աբգարու օգնութեամբը, հերովգէս ուղեւով Աբգարէն աս բանիս վրէժը առնել՝ զըստարտութիւնները ընելով ամբաստանեց զինքը հռովմայեցոց առջև: Աբգար ինք զինքը արդարացնելու համար դեսպաններ խաւրեց Երուսաղեմի մէջ եղած հռովմայեցոց զօրավարին. հոն դեսպանները տեսան ու լսեցին Քրիստոսի ըրած հրաշքները, ու դարձան եկան պատմեցին թագաւորին: Աբգարու երկնային ու երկրաւոր իմաստութեամբ լցուած սիրտը՝ ծագեց մէկէն աստուածային հաւատոյ պայծառ լոյսը, որով իսկոյն հաւատաց թէ Քրիստոս ըսածնին՝ կամ Աստուծոյ որդի է և կամ երկնային բարերար աստուածներէն մէկը որ իրեն ըրած դերածայրեալ բարիքներովը զմարդիկ Աստուծոյ հետ պիտի միաւորէ: Ուստի թուլթ մը գրեց Քրիստոսի, ու իր Ահանէ սուրհանգակին ձեռքովը խաւրեց, աղաչելով որ գայ զինքը բժշկէ ու Եդեսիա բնակի հանգիստ. դեսպանին հետ պատկերահան մ' ալ խաւրեց, որ եթէ Քրիստոս չգայ՝ գեմբը

օրինակէն ու բերէն : Դեսպանները հասան Երուսաղէմ ու կ'ուզէին Քրիստոսի հետ տեսնուիլ անօրը՝ որ Քրիստոս յաղթանակով Երուսաղէմ կը մտնէր . ուստի Փիլիպպոս առաքելոյն քովը մօտէնալով խնդրեցին որ Քրիստոսի հետ տեսնուին . Քրիստոս մեծ ուրախութիւն ցուցնելէն ետքը՝ հրամայեց Թովմաս առաքելոյն որ Աբգարու թղթին պատասխանը տայ , որուն մէջը նախ իրեն հաստատուն հաւատքը գովելէն ետքը՝ խօսք կուտայ որ իր յարութենէն վերջը առաքեալներէն մէկը կը խաւրէ զինքը բժշկելու համար : Ան միջոցին պատկերահանը անկիւն մը քաշուած ետեւէ էր Քրիստոսի դէմքը օրինակելու . բայց երկարատեն աշխատելէն վերջը չկրցաւ օրինակել . ան ատեն կանչեց Քրիստոս զպատկերահանը , ու ձեռքը լաթ մը առած՝ երեսին վրայ բռնեց . մէկէն տպաւորուեցաւ իր աստուածային ու լուսաւոր դէմքը լաթին վրայ : Դեսպանները մեծ ուրախութեամբ դարձան , ու թագաւորին հետ մէկտեղ կ'սպասէին խոստացուած առաքելոյն գալըստեանը , որն որ քիչ տառնէն եկաւ , և էր Թադէոս առաքեալը : Երբոր Թադէոս առջի անգամուն ձեռքը դրաւ Աբգարու վրայ , մէկէն սրբեցաւ Թագաւորին բոլրապէս ու բոլորովին բժշկեցաւ . վերջը մկրտեց զԹագաւորն ու բոլոր Եդեսացիքը և իրեն տեղը եպիսկոպոս զնելով Ադդէ անունով մէկը՝ որ Թագաւորին խոյրարարն էր , ինքը գնաց որ Հայաստանի մէկալ տեղերն ալ քարոզէ քրիստոնէական հաւատքը (32) :

Աբգար քրիստոնէայ ըլլալէն ետեւ երկու իրեք տարի ալ ապրեցաւ ու մեռաւ խաղաղութեամբ , երեսունըութ տարի Թագաւորելէն վերջը : Այնպիսի յիշատակ մը թողուց Աբգար որ մէկ Թագաւոր մը չէ ունեցած : Աբգարու հեղութիւնը , խոհեմութիւնը , խոնարհութիւնը , պարկեշտ վար-

քը և ուրիշ առաքինութիւնները կը քարոզեն իրեն
զատմութիւնը և իրեն վախճանը, որով երկրա-
ւոր թագաւորութենէն երկնաւոր փառքը և յա-
խաճանական ուրախութիւնը հրաւիրուեցաւ:

ԳԼՈՒԽ 2.

Սևանե, Սանատրուկ, Երոշանդ և Սրտաշէս Բ:

Աբգարու մեռնելէն վերջը թագաւորութիւնը
երկու բաժնուեցաւ՝ մեծ շիտթութիւն ընկաւ ազ-
գին մէջ. վասն զի Անանէ Աբգարու որդին՝ Հայ-
աստանի մէկ մասին տիրեց, և Սանատրուկ Աբ-
գարու քեռորդին մէկալ մասին տիրեց մի և նոյն
ժամանակի մէջ, իրարու հակառակ: Անանէ որ
հօրը տեղը Եդեսիա թագաւորեց՝ քրիստոնէու-
թիւնը վերցուց ու սկսաւ մեհեանները բանալ և
քրիստոնեաները մարտիրոս ընել, ինչպէս Ադգէ
հայրապետը և ուրիշները: Բայց ինքն ալ Աստուծո՛
մէ իրեն պատիժը գտաւ. վասն զի իր նոր շինած
պալատին մէջ սիւն մը կանգնել տալու ատեն՝ սիւ-
նը վրան իյնալով մեռցուց զինքը:

Սանատրուկ լսելով Անանէի մահը՝ մեծ ուրա-
խութեամբ մէկէն զօրք ժողովեց ու սկսաւ Եդեսիոյ
վրայ գալ. երբոր լսեցին աս բանս Եդեսացիք՝ դես-
պան խաւրեցին ըսելով՝ որ սիրով կ'ընդունին զին-
քը թէ որ իրենց քրիստոնէական հաւատքին չի
դպչի. աս բանս երգմունքով յանձն առաւ Սա-
նատրուկ, բայց ետքէն երգմանը դէմ ըրաւ ու նա-
հատակեց Թադէոս և Բարթողիմէոս առաքեալ-
ները, և իր աղջիկը Սանդուխտ կոչսը, որ առաջին
մարտիրոս կոչսը եղաւ, և ուրիշ շատ մարդիկ: Բո-
ւոր Աբգարու ընտանիքն ալ թրէ անցուց, և միայն

աղջիկներն ու Աբգարու կինը որ հեղինէ կ'ը-
տուէր և իրեն ալ շատ բարեքներ ըրած էր, ապրե-
ցուց: Ասոր համար կ'ըսեն թէ շատ բարեպաշտ
ըլլալով չուզեց կուսպաշտից մէջ բնակիլ. ուստի
Երուսաղէմ գնաց ու հոն սովի մը ատեն բոլոր ու-
նեցածը ծախելով բնակչաց ցորեն կը բաժնէր: Աս
ըրած բարեացը համար գերեզման մը շինեցին հը-
րեայք Երուսաղէմայ դրան առջև:

Սանատրուկ թէպէտ և քրիստոնեաները հալա-
ծեց, բայց շատ շինութիւններ ալ ըրաւ ընդհա-
նուր հայաստանի մանաւանդ Մծբնայ մէջ. վասն
զի աս քաղաքը երկրաշարժէ փասած ըլլալով,
բոլոր քաղաքը փլցուց ու հորէն շինեց շատ գեղե-
ցիկ. և քաղքին մէջ իր արձանը կանգնել տուաւ.
ձեռքն ալ դրամ մը, ըսել ուզելով թէ բոլոր ու-
նեցածը ծախել է քաղքին շինութեանը համար
և միայն ան մնացեր է: Սանատրուկ երեսունը-
չորս տարի թագաւորելէն վերջը որսի մէջ սպա-
տահմամբ նետով զարնուելով մեռաւ: Կըտես-
նուի որ Սանատրուկ մասնաւոր ախորժակ ունի
եղեր քաղաքական շինութեանց: Բնութեամբ խո-
րամանկ և ճարտար եղած պիտի ըլլայ որ կրցեր է
այնչափ տարի թագաւորել իրեն երգմանը դէմ
ընելէն վերջը: Բայց Սանատրուկոյ մեծ անարգանք
է իրեն երգմանը վրայ հաստատուն չկենալը, ան-
գըթութեամբ Աբգարու ցեղը թրէ անցընելը, և
իր աղջիկը սպաննելը (67):

Սանատրուկէն ետքը քիչ մը ատեն շփոթեցաւ
բուն օրինաւոր թագաւորութեան յաջորդութիւ-
նը. վասն զի Սանատրուկին ատենը Արշակունի
կին մը երկու որդի ունէր Երուանդ ու Երուադ
անունով: Երուանդը կտրիճ, հսկայ, անուշ բար-
քով ու ճարտար մարդ մըն էր, որ Սանատրուկոյ
ատենը շատ քաջութիւններ ըրած ըլլալով ամե-
նուն սիրելի եղած էր. ուստի երբոր Սանատրուկ

մեռաւ՝ քաղցր կերպերով և առատաձեռնութեամբ բոլոր նախարարներուն սիրտը իրեն քաշեց և թագաւոր եղաւ Հայոց վրայ, առանց Բագրատունի ասպետէ սպակուելու: Բայց վախնալով որ չըլլայ թէ Սանատրուկին տղաքը իրեն թագաւորութեանը արգելք ըլլան՝ զամէնքն ալ թրէ անցուց, բաց ի սղտիկ տղէ մը որ Սմբատ Բագրատունին մեծ դժուարութեամբ Պարսկաստան փախուց, և որդուն անունն էր Արտաշէս. բայց Երուանդ իմանալով աս բանս և միշտ վախի մէջ ըլլալով որ օր մը չըլլայ նէ օր մը թագաւորութիւնը կրնայ ձեռքէն առնել, շատ թլթեր դրեց Պարսից Դարեհ թագաւորին և Սմբատին, որ Արտաշէսը մեռցընեն, ըսելով որ Մարի տղայ է ու Արշակունի չէ. բայց խնդիրքը լսելի չեղաւ:

Երուանդ բարակամիտ և կանխատես մարդ ըլլալով՝ յայտնի կը գուշակէր թէ քանի որ Արտաշէս ողջ է՝ անկարելի է իրեն թագաւորութեան հաստատութիւնը, անոր համար սկսաւ պատրաստութիւններ տեսնել. աս պատճառաւ օգտակար սեպեց բոլոր ազգին իշխանութիւնը իրեն ձեռքը առնել: Միջագետաց երկիրը՝ որ Հայաստանէն դուրս էր՝ Հռովմայեցւոց տուաւ ու ինքը վերին Հայքը առաւ. և որպէս զի Հռովմայեցիները իրեն բարեկամ ընէ՝ աւելի հարկ տալ խոստացաւ. արքունիքը փոխեց Արմաւիր տարաւ աւելի ամրութեանը համար. Երասխ գետին վրայ ալ շինեց Երուանդաշատ քաղաքը, որ ինչպէս կը ստորագրէ Խորենացին՝ Հայաստանի գեղեցիկ, զուարճալի ու ամուր քաղաքներէն մէկը եղաւ: Նոյնպէս շինեց Ախուրեան գետին վրայ Բագարան անունով քաղաք մը ու բոլոր կուռքերը հոն փոխադրեց, և քրմապետ դրաւ իր Երուանդ եղբայրը: Երուանդայ բոլոր աս ամէն պատրաստութիւնները պարտւ էլան. վասն զի Սմբատ ասպետը իրեն լու

բարութիւնքը և շատ քաջութիւններ ընելով Պարսից նախարարներուն առջև, ամենուն սիրելի եղաւ. ուստի Պարսից նախարարները աղաչեցին Դարեհին որ Սմբատ ինչ բան որ խնդրէ՝ կատարէ թագաւորը: Սմբատ ալ խնդրեց որ Արտաշէսը հաստատէ իր թագաւորութեանը մէջ՝ օգնութիւն տալով Արտաշէսին որ կարենայ յաղթել Երուանդայ: Յանձն առաւ Դարեհ օգնելու. ուստի շատ մը զօրք տուաւ Սմբատայ ու Արտաշէսի և Երուանդայ վրայ իսաւրեց: Երուանդ Ուտէացոց վրայ պատերազմի գացեր էր՝ երբոր լսեց Արտաշէսի գալը. հոն պահապան թողուց զօրաց մէկ մասը և նախարարներէն շատը, ու ինքը գնաց առատ վարձքով զօրք ժողովելու Վրաց, Միջագետաց և Կեսարիոյ կողմերէն:

Արտաշէս առանց գիտնալու թէ Երուանդ Ուտէացոց աշխարհքէն հեռացեր է՝ ան կողմերը գնաց բոլոր զօրքովը. երբոր իմացան տեղացիք և Երուանդայ ձգած զօրքերն ու նախարարները Արտաշէսի գալը, բոլոր իրեն կողմը անցան. աս բանս նաև Երուանդայ քովի եղած նախարարներուն միտքը սղտորեց, որոնցմէ շատը կ'ուզէին Արտաշէսի կողմը անցնիլ: Արտաշէս և Սմբատ տեսնելով Երուանդայ զօրաց բազմութիւնը՝ ամենևին չէին վախնար, միայն մեծ վախ ունէին Արգամ՝ նախարարէն, որովհետև կտրիճ մարդ էր և տիգաւոր զօրաց մեծ մասը իր ձեռքն էր. անոր համար պատերազմէն առաջ ծածուկ իմացուցին Արգամայ որ եթէ իրենց կողմը անցնի, Երուանդայ տուած պատիւները պահելէն զատ՝ կրկին պատիւ և կրկին հարստութիւն կուտան իրեն: Աս պատաշէսի կողմը անցաւ, և Սմբատայ գնդին հետ միացաւ, և երկու գունդը մէկտեղ յարձակեցան Երուանդայ բանակին վրայ. պատերազմին տաք-

ցած միջոցը Երուանդայ բանակին մէկ մեծ մասը Արտաշէսի կողմը անցնելով անոր զօրացը հետ միաբան սկսան ջարդել Արացիքը և ուրիշ վարձուոր զօրքերը. բայց որովհետև Երուանդ Տուրացւոց շատ պարզկներ խոստացեր էր՝ որ Արտաշէսը մեռցնեն, երբոր անոնք կատաղաբար Արտաշէսի վրայ կը վազէին՝ Գիսակ անունով քաջ նախարարը առաջ նետուեցաւ ու արգիլեց իրենց յարձակմունքը, ու ինքը գեղեցիկ ու գովելի տիրասիրութեամբ մեռաւ՝ գլխուն կէսը կորսնցնելով. ասանկ կտրճութեամբ ինչուան իրիկուն պատերազմելով՝ բոլոր Երուանդայ զօրքը ցրուեցին. իսկ ինքը Երուանդ հազիւ կրցաւ Երուանդաշատ փախչելով ազատիլ: Երկրորդ օրը հրաման տրւաւ Արտաշէս որ մեռելները թաղեն. և քիչ մը զօրքերը հանգչեցնելէն ետքը գնաց Երուանդաշատի վրայ ու քաղաքը առաւ: Երուանդ իր որդեայթաւոր պալատին մէջ պահուրտած ըլլալով, զինուոր մը գտաւ զինքը ու զարկաւ սպաննեց քսան տարի թագաւորելէն վերջը: Ասանկով լմնցուց Երուանդ իր թագաւորութիւնը, որուն վրայ յայտնի կը տեսնուի որ անխրաւութեամբ թագաւոր եղողը ոչ երբէք կրնայ խաղաղութեամբ թագաւորել, թէպէտ և գէշ մարդ ալ չըլլայ ու շատին սիրելի, ինչպէս էր Երուանդ. Արտաշէս փառաւոր գերեզման շինել տուաւ Երուանդայ վրայ՝ մօր կողմանէ Արշակունի ըլլալուն համար (89):

Երուանդայ մեռնելէն վերջը Սմբատ թագաւորական գանձին մէջ փնտուելով գտաւ Սահաւորը կոյ թագը, ու բոլոր հայոց վրայ թագաւոր պսակեց զԱրտաշէսը. Արտաշէս թագաւոր ըլլալուն պէս՝ Մարաց և Պարսից զօրքերը ետ խաւրեց շատ պարզկներ տալով անոնց. Արգամն ալ, ինչպէս որ խոստացեր էր, իրեն երկրորդը ըրաւ, ուրիշ շատ պատիւներով ու հարստութիւններով: Նոյն

պէս Սմբատն ալ շատ սլափւներով մեծարեցնէ
ետքը՝ ընդհանուր սպարապետ անուանեց, հազա-
րապետ տան արքունի և ամէն պաշտօնատեարց
վերակացու. ուրիշ ամէն իրեն բարերարներուն
ալ իրենց արդեանցը համեմատ սլափւններ ու պար-
գեններ տուաւ :

Անկէց ետքը Արտաշէս հրամայեց Սմբատայ որ
երթայ Երուանդայ Երուազ եղբայրը սպաննէ.
Սմբատ ալ կատարեց հրամանը, ու բոլոր անոր
ունեցած հարստութիւնները Արտաշէսի բերաւ.
Արտաշէս ալ անոնց վրայ շատ անգին բաներ ա-
ւելցրնելով Սմբատայ տուաւ որ Գարեհի տանի՝ ի
շնորհակալութիւն և ի փոխարէն անոր ըրած բա-
րեացը :

Արտաշէս երբոր իրեն ազնիւ բնութեամբը ա-
մենուն սիրելի եղաւ և ամէն բան կարգի գրաւ,
սկսաւ ուսումնական և արտաքին բաներու ուշ-
գնել. Երասխ և Մեծամօր գետերուն քով Արտա-
շատ քաղաքը մեծցուց ու զարդարեց, մեծամեծ
սլաշառներ շինելով, և հոն փոխադրեց իր աթոռը:
Խնջուան իր ատենը, ինչպէս կ'ըսէ Խորենացին,
կամուրջ, նաւակ և ուրիշ ասոնց նման բաներ
խիստ անկատար էին. բոլոր Արտաշէս շինել տը-
ւաւ, վարձ խոստանալով անոնց որ նոր նոր գիւ-
տեր գտնան : Այլ և այլ տեղերէ գաղթականներ
բերելով բոլոր հայաստանը բազմամարդ ըրաւ.
երկրագործութեան վրայ ազգին մէջ այնպիսի սէր
ձգեց, որ ինչպէս կ'ըսէ Խորենացին՝ հայաստանի
մէջ ափ մը տեղ չկար Արտաշէսի ժամանակ որ
մշակած չըլլար, ինչուան նաև լեռներուն վրայ ալ.
բոլոր երկիրը այլ և այլ սահմաններ բաժնեց՝ սահ-
մանազուխները կոթողներ կանգնելով : Ամէն գի-
տութեանց և արհեստներու վարժարաններ բա-
ցաւ. և ահա աս բաներովս ոչ իր ազգին միայն սի-
րելի եղաւ, հապա նաև Պարսիկք, Մարք և ուրիշ

ազգերը լսելով կը նախանձէին Հայաստանի սքանչելի վիճակին վրայ, և շատերն ալ Հայաստան կու գային :

Երբոր Արտաշէս այսպիսի բարեկարգութեանց ետեւէ էր, Ալանները ուրիշ լեռնացի ազգերու հետ միաբանած Հայաստան վաղեցին • բայց Արտաշէս բազմութեամբ զօրաց վրանին ելլելով, պատերազմի ատեն Ալանաց թագաւորին որդին գերի բռնեց • աս պատճառաւ սկսան հաշտութիւն խնդրել Ալանները Արտաշէսէն • բայց անիկայ յանձն չէր առնէր, ինչուան որ Ալանաց թագաւորին Սաթիւնիկ անունով աղջիկը աղաչելով Արտաշէսի սիրտը վաստըկեցաւ • որով Արտաշէս հաշտութիւն ընելով արձրկեց թագաւորին որդին, ու իրեն թագուհի ըրաւ Սաթիւնիկը :

Արտաշէս որչափ որ կը ջանար ուրիշի թշուառութեան պատճառ չըլլալ, այնչափ ալ ինքը վիշտեր ունեցաւ իր որդւոցը կողմանէ • վասն զի վեց որդի ունէր՝ որ են Արտաւազդ, Արոյր, Մաթան, Տիրան, Զարեհ, Տիգրան • ասոնք ընդհանրապէս իրարու և ուրիշներու պատուոյն վրայ նախանձելով խռովութեանց պատճառ եղան • բայց ամենէն աւելի Արտաւազդը բնութեամբ տաքարիւն, հը պարտ ու նախանձոտ ըլլալով Արգամայ վրայ ամբաստանութիւններ ըրաւ ու անիրաւ տեղը սպաննել տուաւ, բոլոր անոր ցեղին երեւելի մարդիկը թրէանցուց, ու ինքը առաւ անոր իշխանութիւնը : Նոյնպէս նաև Սմբատայ վրայ նախանձելով կ'ուզէր սպաննել • աս բանս երբոր լսեց Արտաշէս՝ սաստիկ խռովեցաւ և չէր գիտէր ինչ ընելիքը • բայց հայրենասէրն և մեծախորհուրդն Սմբատ իր կողմանէ յօժարամիտ հրաժարելով սպարապետութեան պաշտօնէն ամենայն խռովութեանց առաջը առաւ, և Արտաւազդ իր ամբարտաւանութեան վախճանին հասնելով Սմբատին տեղը սպարապետ

եղաւ : Տեսնելով աս բանս մէկալ եղբայրները սիւրսան նախանձիլ Արտաւազգայ վրայ . Արտաշէս ալ աս իրենց նախանձը և խռովութիւնը դադրեցնելու մտքով, Վրոյրը որ խելացի մարդ էր, թագաւորական տանը հազարապետ դրաւ, Մաժանը քրմապետ . իսկ զօրքը գլխաւոր չորս գունդ բաժնեց . Արևելեան՝ որ Արտաւազգայ յանձնեց, Արևմտեան՝ որ Տիրանայ տուաւ, Հարաւային՝ որ Սմբատայ յանձնեց, ու հիւսիսայինը Չարեհի :

Երբոր տեսաւ Արտաշէս որ ամէն բան կարգի մէջ է՝ չուղեց վճարել հռովմայեցւոց սովորական հարկը, աս սրտոճառաւ բարկացաւ Տրայիանոս ու շատ զօրք խաւրեց հայոց վրայ : Առաջ Արտաւազգ գլխացնին ելաւ արևելեան ու հիւսիսային զօրքովը, բայց չկրնալով դէմ դնել հռովմայեցւոց՝ երբոր սաստիկ պիտի յաղթուէր՝ սպաւերազմին վերջերը հասաւ Սմբատ հարաւային գնդովը, ու քաջութեամբ սպաւերազմելով յաղթեց հռովմայեցւոց, և անոնց ետևէն իյնալով հալածեց հայաստանէն դուրս : Երբոր աս բանս իմացաւ Տրայիանոս կայսրը, անթիւ զօրքով սկսաւ անձամբ Արտաշէսի վրայ գալ . ուստի մէկէն Արտաշէս փութաց շատ ընծաներով դիմացը ելաւ և Տրայիանոսի ցասումը իջեցուց՝ բոլոր հարկը տալով :

Անկէ քանի մը տարի ետքը Արտաշէս Մարաց կողմերը գացած ըլլալով հիւանդացաւ . անոր համար մէկէն Բաղուրակերտ աւանը դարձաւ, ու չկրնալով աւելի առաջ գալ՝ մեռաւ հոն քառասունըմէկ տարի թագաւորելէն ետև : Փառաւոր հանդէսներ ըրին Արտաշէսի թաղմանը՝ ինչպէս որ կ'ստորագրէ խորենացին Արիստոն Փիլլացիին խօսքերէն առնելով . « Դագաղքն էին ոսկեղէնք, գահոյքն և անկողինք բեհեզեայ, և սպառմուռանն որ զմարմնովն՝ ոսկեթել . թագ կապեալ ՚ի գլուխն, և գէնն ոսկւով առաջի եղեալ » : Անկէ վերջը կ'

ստորագրէ պաշտօնատեարց կարգը, և թէ ինչպէս բոլոր ազգին թէ ազնուականաց և թէ ռամկաց առ հասարակ մեծ տրտմութեան պատճառ եղաւ Արտաշէսի մահը, և թէ ինչպէս շատ մարդիկ իրենք զիրենք կամաւորապէս զոհ ըրին՝ ողջ ողջ Արտաշէսի գերեզմանը նետուելով: Անկարելի բան է որ մարդ առ պատմութիւնը կարդալէն վերջը կարենայ իր ազգին հետ մէկտեղ վշտակից ու ցաւակից չըլլալ որ այսպիսի թագաւորէ մը զրկուեր է, որ ամենուն իրաւցընէ հայր, հայաստանի բարերար, ազգին սրբօրէնք, ամենուն վշտակից, ամենուն երջանկութեանը պատճառ եղեր է:

Արտաշէսի հետ մէկտեղ գովութեան արժանի է նաև Սմբատ Բագրատունի ասպետը, որ շատ երեւելի եղաւ իրեն քաջութեամբը, ինչպէս որ տեսնուեցաւ պատմութեան մէջ: Սմբատայ տիրաւորութիւնը, հասարակաց օգուտը մտածելը՝ առանց իր շահը մտածելու, որով սպարապետութենէն կամաւ հրաժարեցաւ, որպէս զի խռովութիւն չըլլայ. հաւատարմութիւնը, վեհանձնութիւնը, և ուրիշ կատարելութիւնները ոչ միայն իր յիշատակը անմահացընելու արժանի կ'ընեն, այլ և աշխարհքիս մեծամեծ մարդկանց ու մեծանուն սպարապետաց կարգը կ'անցընեն զինքը: Սմբատ ինչուան խոր ծերութիւն ապրելով խաղաղութեամբ մեռաւ (128):

ԳԼՈՒԽ Է.

Թագաւորք վերին Հայոց :

Թէպէտ և վերին Հայոց Թագաւորութիւնը սլըգ-
աի և մասնաւոր բան ըլլալով, մեր ազգին պատ-
մութեանը հետ խիստ այնչափ վերաբերութիւն
մը չունի, բայց եղած գործողութիւնները Հայաս-
տանի մէկ մասին մէջ ըլլուելով, ան պատճառաւ
համառօտ մը կը յիշատակենք հոս ան անցքերը,
մանաւանդ որ հռովմայեցւոյ պատմիչները Հայոց
պատմութեան սուելի աս մասին վրայ տեղեկու-
թիւն ունենալով, վերին Հայոց գէպքերը բուն
մեր պատմութեանց հետ կը շփոթեն, որով մեծա-
մեծ սխալանաց մէջ կ'իյնան : Ուստի աս ութսու-
նըչորս տարուան պատմութեան ծուծը գիտնալը
հարկաւոր է՝ անոնց սխալը ուղղելու համար :

Երբոր Անտոնիոս Հայաստանի տիրեց՝ վերին
Հայքը Մարաց տուաւ, ինչպէս որ առաջ ալ ը-
սինք : Արշաւիր Պարսից Թագաւորը Արտաշիաս
անուանով փոխարքայ մը դրաւ ան կողմերուն, որուն
բռնութիւններուն չգիմանալով Հայերը Օգոստոս
սէն խնդրեցին որ Արտաւաղգայ տղան փոքր Տիգ-
րան ըսուածը իրենց Թագաւոր դնէ. Օգոստոս
կատարեց խնդիրքնին. բայց երբոր Տիգրան մե-
ռաւ, հռովմայեցիք անոր Երուազ եղբայրը խաւ-
րեցին. Հայերը չընդունելով զանիկայ՝ տեղը Տիգ-
րան անուանով ուրիշ իշխան մը դրին, որ Տիգրան
կրտսեր ըսուեցաւ : Իրեք տարիէն Տիգրան կըրտ-
սերն ալ վաւրտեցին ու Ապրսամ՝ անուանով Արծ-
րունին Թագաւորեցուցին, որ ամենուն սիրելի և
հաճոյ եղաւ : Երբոր ան ալ մեռաւ Պարսից Թա-

գաւորը իր Արշէլ որդին թագաւորեցուց, բայց
Հռովմայեցւոց կամացը դէմ ըլլալով Հռովմայե-
ցիք հալածեցին զինքը ու Պոնտոսի թագաւորին
Չենոն որդին թագաւորեցուն՝ որ ինչուան իր
մահը խաղաղութեամբ թագաւորեց : Չենոնին
մեռնելէն ետքը Արտաշէս Պարսից թագաւորը իր
Արշակ անուանով տղան թագաւոր դրաւ Հռով-
մայեցւոց կամացը դէմ : անոր համար Տիբեր կայս-
րը Վրաց թագաւորին Միհրդատ եղբայրը յոր-
գորեց որ Արշակը վաճնտէ ու ինքը թագաւորէ վե-
րին հայոց : Միհրդատ ստակ կերցընելով սպան-
նել տուաւ Արշակը ու ինքը տեղն անցաւ : բայց
քանի մը տարիէն Հռամիզդ իր եղբօրը տղան՝ Նա-
խարարաց սիրտը իրեն քաշելով, ու հօրմէն ալ
օգնութիւն տուած, եկաւ Միհրդատը իր ընտա-
նեօքը սպաննել տուաւ ու ինքը անգթութեամբ
թագաւորեց : Երբոր լսեց աս եղած բաները Դա-
րեհ Պարսից թագաւորը, շատ զօրքով Հռամիզդին
վրայ եկաւ, ու զանիկայ վաճնտեց և իր Տիրիթ եղ-
բայրը տեղը դրաւ : Հռամիզդ ետէէ եղաւ նորէն
Պարսիկները հալածելու, բայց նեղը մանելով հա-
ղիւ կրցաւ փախչիլ իր Չենոբիա կնիկովը : բայց
Չենոբիա տղաբերքի մէջ ըլլալով ճամբան սաս-
տիկ վնասուեցաւ : որով ալ չէր կրնար առաջ եր-
թալ, ուստի խնդրեց Հռամիզդէն որ զինքը սպան-
նէ : Հռամիզդ ալ վախէն ու յուսահատութենէն
խենդեցածի պէս ըլլալով, զարկաւ սրովը ու վե-
րաւորելով գետը ձգեց զինքը : իսկ ինքը փախաւ
գնաց Վրաստան : Հոն մօտիկները գտնուած քանի
մը գեղացիներ տեսնելով կիսամեռ զՉենոբիան,
հանեցին գետէն ու վերքը պատելով առողջացու-
ցին : վերջը Տիրիթին տարին՝ որ մասնաւոր խնամ-
քով կը պահէր զինքը : Աս գէպքս Եւրոպացւոց
խիստ ծանուցեալ ըլլալով, կը կարծեն որ Չենո-
բիա մեր Արշակունի թագուհիներէն մէկն ըլլայ :

Ներոն կայսրը լսելով Պարսից տիրելը վերին
Հայոց վրայ, Կորբուզոն անուշով զօրավարը խաւ-
րեց շատ զօրքով որ Տիրիթը վերնոէ հոնկէ. Կոր-
բուզոն եկաւ յաղթեց Պարսից, Տիրիթն ալ փա-
խուց ու անոր տեղը Տիգրան կրտսերին եղբօրոր-
դին Թագաւոր դրաւ, որ ըսուեցաւ Տիգրան կրտսե-
րագոյն. իսկ ինքը Թողուց վերին Հայքը ու Ասո-
րեստան գնաց: Դարեհ նորէն շատ զօրք ժողված
վազեց վերին Հայոց վրայ ու շատ յաղթութիւն
ներ ընելով սկսաւ առաջ երթալ. ան ատեն կայս-
րը Բետոս անուշով քաջ զօրավարը խաւրեց որ
պատերազմը լմնցնէ: Ասիկայ Կորբուզոնին հետ
միացած երկար ատեն պատերազմեցան Դարեհի
հետ. բայց վերջապէս գլուխ չկրնալով ելլել յաղ-
թուեցան ու հաշտութիւն ըրին Պարսից հետ, աս
պայմանով որ վերին Հայքը Պարսից ձեռքը մնայ,
միայն թէ Թագաւորը՝ կայսրը անուանէ բնակիչ-
ները զով որ ուզեն: Ուստի նորէն Տիրիթ Թագա-
ւորեց ու հռովմ գնաց. ուր որ կրկին անգամ Թա-
գաւոր պսակուեցաւ Ներոն կայսրէն մեծ հանդէ-
սով ու փառաւորութեամբ:

Տիրիթ ինը տարի Թագաւորելէն ետքը երբոր
ինքը մեռաւ՝ վերին Հայոց Թագաւորութիւնն ալ
վերջացաւ. վասն զի Երուանդ Միջագետքը հռով-
մայեցւոց տալով, ինքը վերին Հայոց Թագաւորու-
թիւնը առաւ ու իր մասին հետ միացուց:

ԳԼՈՒԽ Ը.

Արտաւազդ Բ. Տիրան Ս. Տիգրան Գ. և
Վաղարշ :

Արտաւազդայ խիստ և կատաղի բնութիւնը որ արդէն հօրը կենդանութեան ատեն ալ տեսնուէր էր՝ թագաւորելովը ամենեւին տարբերութիւն մը չըրաւ : Եղբայրները Այրարատեան դաւառէն վազնուէր, միայն Տիրանը քովը պահէր՝ որովհետեւ ինքը տղայ չուէր : Արտաւազդ ասանկով երկու տարի թագաւորելէն վերջը, օր մը որսի մէջ կատաղաբար ձին վազցընելու ատեն խորունկ փոսի մը մէջ ընկաւ ու կորսուեցաւ :

Ասոր վրայ առասպել մը հանեցին որ կ'ըսէին թէ, Արտաշեսի թաղման ատեն երբոր շատ հոգի իրենք զիրենք կամաւորապէս Արտաշեսի գերեզմանը կը նետէին՝ ըսեր է Արտաւազդ հօրը, «Դու գնացիր և բոլոր երկիրը և մարդիկները քեզի հետ տարիր, ես աւերակներով թագաւորեմ» : Աս պատճառաւ անիծեր է Արտաշէս զինքը ըսելով. «Եթէ դու յորս հեծցիս յազատն 'ի վեր 'ի Մասիս, զքեզ կալցին քաջք, տարցին յազատն 'ի վեր 'ի Մասիս, անդ կացցես, և զլոյս մի տեսցես» : Ասկէ կը կարծէ եղեր ուսմիկը թէ Արտաւազդ մութ այրի մը մէջ շղթաներով կապած է, քովը երկու շուն կեցած՝ միշտ կը կրծեն շղթաները որ Արտաւազդ ելլէ ու աշխարհքս կործանէ. բայց դարբիններուն կռանահարութեան ձայնէն կը զօրանան եղեր շղթաները : Աս պատճառաւ ինչուան նաև Խորենացւոյն ժամանակը ադէտ դարբիններ

կիրակի օրերն ալ չորս հինգ անգամ սալը կը ծեծէին որ ան շղթաները չթուլնան:

Տիրան որ Արտաւազդայ քովն էր՝ եղբօրը տեղը յաջորդեց, բայց անոր պէս թագաւորութեան բաներուն անփոյթ ըլլալով, աւելի զբօսանքի և որսի ետեւէ եղաւ, մանաւանդ որ լաւ ձի հեծնել գիտէր: Երևելի գործք մը չըրաւ, ու քսանըմէկ տարի խաղաղութեամբ թագաւորելէն վերջը, ճամբան երթալու ատեն ձեան հիւս մը վրան խնալով տակը մնաց ու խղզուեցաւ:

Տեղը յաջորդեց Տիգրան Գ. իր պղտիկ եղբայրը Պարսից Պերոզ թագաւորին հաճութեամբը: Երբոր Անտոնիոս Պիոս Հռովմայեցւոյ կայսրը մեռաւ, Պերոզ ու Տիգրան միաբանած՝ Ասորոյ երկիրը եղած Հռովմայեցւոյ վրայ վազեցին ու մեծ կոտորած ըրին. անկէ կ'ուղէին Վապագովկիոյ վրայ ալ վազել: Սևերիանոս Վապագովկիոյ կուսակալը, վախնալով պատերազմին անյաջողութենէն՝ պատգամ հարցուց. քրմապետը ամենայն կերպով բարեյաջողութիւն պատերազմի գուշակեց. անով զօրացաւ Սևերիանոս, աներկիւղ ու թեթև պատրաստութեամբ հայաստան վազեց. բայց հայերէն ու Պարսիկներէն չարաչար յաղթուելով ինքն ալ սպաննուեցաւ: Աւրելիոս կայսրը երբոր լսեց Հռովմայեցւոյ կրկին անգամ յաղթուիլը, Ղուկիոս իր կայսերակիցը խաւրեց մեծ պատրաստութեամբ. բայց անիկայ դեռ չհասած՝ Տիգրան փութաց փոքր հայոց տիրելու. հոն կնկան մը շողոքորթութիւններէն խաբուելով գերի բռնուեցաւ, ինչուան որ Ղուկիոս եկաւ ու բոլոր թշնամիները սարսափեցուց. վերջը տեսնելով զՏիգրան՝ որ գերի ընկեր է, խղճաց վրան և աղատեց զինքը: Ղուկիոս Տիգրանայ կերպին և գեղեցիկութեանը հաւնեցաւ, խիստ սիրեց զինքը ու հետը կապուեցաւ սիրտը. անոր համար նորէն թագաւորեցուց ու շատ պատուով

Հայաստան գարձուց : Ղուկիոս իրեն սիրոյն նշան
Ռոփի անուանով աղջիկը , որ իր ազգականներէն
մէկն էր , Տիգրանայ կնուծեան տուաւ : Գարձեալ
աս բաներուս յիշատակը պահելու համար ստակ
կոխել տուաւ աս կերպով . ինքը Ղուկիոս դահը
նստած՝ Տիգրանը թագաւոր կը պսակէ Հայոց .
վրան ալ ասանկ գրած . « Թագաւոր Հայոց տը
ւեալ » : Տիգրան Հայաստան դառնալով , խել մը
ատեն ալ ապրեցաւ ու քառասունըմէկ տարի թա
գաւորելէն ետքը մեռաւ , առանց քաջութեան յի
շատակ մը ձգելու (193) :

Տիգրան Գ.ին յաջորդեց անոր պզտի որդին
Վաղարշ , որ առջի իրեքին պէս զբօսանաց ետեւէ
չըլլալով շատ շինութիւններ ըրաւ , միանգամայն
Հայրենասէր ու քաջ եղաւ . Վաղարշաւան քա
ղաքը շինեց ան տեղը՝ ուր ինքը ծներ էր մօրը ճամ
բայ ընելու ատենը . Վարդգէս աւանը պարսպով
պատեց ու աթոռը հոն փոխադրեց , անուան ալ
Վաղարշապատ գրաւ : Ասոր թագաւորութեան
քսաներորդ տարին Հիւսիսային տղգերը սկսան
բազմութեամբ Հայաստան վազել . Վաղարշ ալ
Ժողովեց բոլոր իր զօրքերը և քաջութեամբ պատե
րազմելով հալածեց զանոնք խել մը տեղ՝ շատ մարդ
ջարդելով . բայց թշնամիները նորէն միաբանած՝
աւելի կատաղութեամբ վաղեցին Հայաստան : Հայե
րը սաստիկապէս պատերազմելով նոյնպէս երկրորդ
անգամուս ալ վանեցին ան վայրենի աղգերը . բայց
ափսոս որ Վաղարշ զարնուելով մեռաւ՝ զոհ ըլլա
լով իր աղգին օգտին համար , որով անուան ալ ան
մահացուց , ինչպէս նաև կ'ըսէ Խորենացին . Թէ
պէտ և ինքը մեռաւ , բայց դեռ կենդանի է իրեն
բարի անուամբը :

ԳԼՈՒԽ Թ.

Խոսարով Ա :

Խոսարով Ա. Թագաւորելուն պէս ուզեց իր հօրը մահուան վրէժը առնել Հիւսիսային ազգերէն. ուստի բոլոր զօրքերը ժողվեց և անոնց վրայ պատերազմի ելաւ, բոլորովին ընկճեց ան զօրաւոր ազգերը. անոնց ընտիրներուն մէջէն հարիւրին մէկ պատանդ առաւ, իրեն քաջութեանը յիշատակ յունարէն դրով արձան մը կանգնեց, ու այնպէս փառաւոր յաղթութեամբ հայաստան դարձաւ : Խոսարով ազգը ծաղկեցրնելու ջանքով լցուած՝ սկըսաւ շատ շէնքերով զարդարել հայաստանը, և ան շէնքերուն համար քրիստոնեաները կ'աշխատեցնէր. շատ քրիստոնեաներ ալ հաւատքի համար նահատակեց :

Ան միջոցին Անտոնիոս Վարակալա հռովմայեցւոց կայսրը Միջագետաց կողմերն եկած ըլլալով, Խոսարով առջի բարեկամութիւնը հաստատելու մտքով անոր հետ տեսնուելու գնաց. բայց կայսրը քովը պահեց զինքը որպէս զի դիւրաւ կարենայ հայաստանի տիրել : Հայերը լսելով աս բանս՝ անանկ բարկացան որ մէկէն պատերազմի պատրաստուեցան. վախցաւ Վարակալա, ու շատ պատուով արձակեց քովէն Խոսարովը :

Խոսարովու Թագաւորութեան ատենը Պարսից վրայ կը Թագաւորէր Արտաւան, որ ազգաւ Արշակունի ըլլալով՝ մասնաւոր սէր և բարեկամութիւն ունէր Խոսարովու հետ : Արտաշիւր անունով Պարսից նախարարներէն մէկը ուրիշ նախարարները իր կողմը քաշեց, շատ զօրքով Արտաւանին վրայ

պատերազմի ելաւ, և տարիի մը չափ պատերազմէն վերջը սպաննեց զինքը: Աս բանս երբոր ի մացաւ խոսրով շատ ցաւեցաւ Արտաւանին մահունը վրայ, և կը մտածէր որ վրէժը առնէ Արտաշէն. մէկէն զօրք ժողովեց Աղուանից, Վրաց, Լփնաց, Կասպից կողմերէն, ու անթիւ բազմութեամբ Արտաշէնի վրայ պատերազմի ելաւ: Միշտ յաղթող գտնուեցաւ մեծն խոսրով, տասը տարիի չափ պատերազմելով ինչուան Հնդկաստան վերնտեց Արտաշէնը. գրեթէ բոլոր Պարսկաստանի տիւրեց, Աորպատականի մէջ ալ քաղաք մը շինեց՝ Իսվրէժ անուանով, այսինքն ԴՄ՝ Է Էթ Արտաշէն (253):

Արտաշէն փորձով տեսնելով թէ չկրնար խոսրովու յաղթել, և գիտնալով թէ քանի որ խոսրով կենդանի է՝ իր թագաւորութիւնը և ինքը հանգստութիւն պիտի չգտնէ, մեծամեծ պարգևներ ու պատիւներ խոստացաւ ան մարդուն որ ըզխոսրով սպաննէ: Կախարարներէն մէկն ալ Համարձակեցաւ աս բանս յանձն առնելու. միայն Անակ անուանով նախարարը, որ ազգաւ Պարթև էր, սիրով յանձն առաւ կատարել Արտաշէնի կամքը. ուստի տնով տեղով հայաստան եկաւ, ըսելով թէ Արտաշէն ձեռքէն փախայ և խոսրովու կ'ապաւինիմ: Անակ իր կեղծաւորութեամբը ամենուին սիրելի ընտրով, շատ մեծ պատիւներ գտաւ խոսրովէն և շատ բանի մէջ անոր հետն էր. անգամ մըն ալ որսի ատեն Անակ և իր եղբայրը մէկ տեղ խօսք դրած՝ զարկին խոսրովը չարաչար վերաւորեցին, և իրենք ձիերնին հեծան ու սկսան փախչիլ. մէկէն ետևէն ընկան խոսրովի մարդիկը, և երբոր զանոնք պիտի բռնէին, անոնք իրենք զիրենք գետը նետեցին ու խղճուեցան: խոսրով դեռ չմեռած՝ հրաման տուաւ որ Անակայ ընտանիքը բոլոր թրէ անցընեն՝ որոնցմէ միայն երկու

տղայ ազատեցաւ, մէկը Սուրէն՝ որ Պարսկաստան
փախուցին, մէկալը մեր սուրբն Գրիգոր Լուսա-
ւորիչը որ Կեսարիա տարին: Այսպէս խոսրով
քառասունը ութը տարի թագաւորելէն վերջը, բո-
լոր հայերը մեծ սուգի մէջ թողլով մեռաւ (258):

Արտաշիր լսելով խոսրովու մահը շատ ուրա-
խացաւ, մեծամեծ հանդէսներ կատարեց, ու շատ
զօրքով հայաստանի վրայ վազել սկսաւ: Կախա-
րարները իրենց սիրելի թագաւորին մահուանը
վրայ տրտմած ու շփոթած, մէկէն չկրցան Արտա-
շիրն դէմ դնել, բայց դովելի միաբանութեամբ մը
շուտով օգնութիւն ուղեցին հռովմայեցւոց Վա-
ղերիանոս կայսրէն: Հռովմայեցւոց զօրքը հայաս-
տանէն դուրս այլ և այլ երկիրներ ասպատակու-
թիւն ընելով՝ ուշացան հայոց օգնութեան դալու-
ան միջոցին ալ Վաղերիանոս մեռաւ, որով յու-
սահատեցան հայերը հռովմայեցւոց օգնութենէն,
Արտաշիր ալ առանց շատ դժուարութեան հայաս-
տան մտաւ: Մէկէն հրաման տուաւ որ խոսրովու
ցեղը թրէ անցնեն. անոնց մէջէն միայն Տրդատ
անուանով տղան ազատեցաւ. Արտաւազդ Մանգա-
կունին զՏրդատը Կեսարիա մեծցնելէն վերջը՝
հռովմ տարաւ: Կոյնպէս ազատեցաւ նաև Տրդա-
տայ խոսրովիդուխտ անուանով քոյրը՝ Օտա նա-
խարարին ձեռքովը:

Արտաշիր ընդհանրապէս նախարարները իրենց
սլաւոուոյն մէջը պահեց, բայց Մանգակունեաց ցեղը
բոլոր թրէ անցնել տուաւ՝ իմանալով որ Տրդա-
տը փախցնողը Մանգակունի է: Ասանկով քսան
տարի ալ հայոց վրայ թագաւորելէն վերջը մեռաւ
Արտաշիր, ու տեղը անցաւ իր Շապուհ որդին,
ինչուան որ Տրդատ եկաւ հռովմայեցւոց զօրքովն
ու նորէն տիրեց իր հայրենի ժառանգութեանը:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Տրդատայ քաջոքիշններն ու քաջաշորերը :

Տրդատ երբոր հասավ գնաց, Լիկիանոս անու-
նով մեծ իշխանին ծառայութեան մէջ մտաւ՝ ա-
ռանց խնայընելու իրեն ով ըլլալը. հոն շատ քա-
ջութիւններ ընելով և միշտ հաւատարիմ գտնուե-
լով Լիկիանոսին շատ սիրելի եղաւ: Իր գլխաւոր
քաջութիւնները, որով Թադաւորութեան արժա-
նի եղաւ ասոնք են: Անգամ մը ձիւնթացի ասեն
Թշնամիին կառքը վարսպետութեամբ մը առաջ անց-
նելով, զինքը կառքէն վար ձգեց. Տրդատ մէկէն
վազեց հասաւ կառքին ետեւէն ու բռնեց կառքը
կեցուց: Անգամ մ' ալ երկու վայրենի ցուլերու
հետ կռուելու ասեն եղջիրներէն բռնեց Թօթվեց
ու փրցուց: Պառքոս կայսեր զօրքը երբոր ապրա-
տամբեցան սովի պատճառաւ պատերազմի ատեն,
ու զինքը և իշխանները սպաննեցին, Տրդատ Լի-
կիանոսի դրանն առջևը կեցած՝ չթողուց որ մէկը
ներս մտնէ: Պատերազմի ատեն ձիերուն խօտը
լմնցած ըլլալով, Տրդատ պարսպէն անդին ան-
ցաւ, ու հոն տեղի դիզած խօտերը՝ պահապաննե-
րով ու շներով մէկտեղ պարսպէն ասդին նետեց:

Դիոկլետիանոս Գոթացոց հռէ Թադաւորին
դէմ պատերազմի ելեր էր, որ խիստ քաջ և ու-
ժով մարդ էր. հռէ առաջարկեց Դիոկլետիանո-
սի որ երկուքը առանձին մենամարտութիւն ընեն
և ով որ յաղթէ՝ յաղթութիւնը անոր կողմը սե-
պուի: Դիոկլետիանոս ինքը անձամբ չէր կրնար
հռէին դիմացը ելլել, և ոչ բոլոր զօրացը մէջ ալ
գտնուեցաւ մարդ մը որ կարող ըլլար անոր դի-

մացը ելլել ան ատեն Լիկիանոսի խորհրդովը Տրդատ Հռէկին հետ պատերազմելով՝ բռնեց զինքը ու կապած Դիոկղետիանոսին զխմացը բերաւ։ Դիոկղետիանոս տեսնելով Տրդատայ քաջութիւնը՝ ուզեց մեծ պատուոյ մը հասցընել զինքը, և երբոր իմացաւ թէ խոսրովու հայոց Թագաւորին որդին է, մէկէն Թագաւոր անուանեց զՏրդատ, ու շատ ընծաներ տալէն վերջը բազմութեամբ զօրաց հայաստան խաւրեց որ երթայ իր հայրենական Թագաւորութիւնը ժառանգէ։

Տրդատ երբոր Վեսարիա հասաւ, մէկէն իմացուց նախարարներուն իր գալուստը. ուստի նախարարներուն շատը ելան Վեսարիա գնացին, ու զինքը փառաւորապէս ընդունելով կրկին անգամ պսակեցին Սմբատ Բագրատունիին ձեռքովը (286)։

Տրդատ Վեսարիայէն բոլոր նախարարներով Երզնկայ եկաւ, ուր մասնաւոր շնորհակալութիւն ըրաւ Անահտայ որ ան կռապաշտութեան ատենը հայաստանի պաշտպան սեպուած էր, և օտիպեց նաև զսուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչը որ նոյնպէս Անահտայ նուէրք տայ. երբոր անիկայ յանձն չառաւ, Տրդատ շատ չարչարանքներ տուաւ սրբոյն Գրիգորի. վերջը երբոր իմացաւ թէ անիկայ իր հայրը սպաննող Անակին որդին է, Արտաշատու մէջ խոր վերապ մը կար՝ հոն նետել տուաւ. իսկ իր բարերարներուն՝ այսինքն Արտաւազդ և Օտա նախարարներուն՝ հազարապետութեան պատիւ տուաւ։ Վերջը նախարարներէն ու հայաստանի զանազան կողմերէն շատ զօրք ժողվելով, հռով մայեցւոց զօրացը հետ մէկ տեղ հայաստանի այլ և այլ քաղաքներուն վրայ գնաց ու առաւ Պարսիկ իշխաններուն ձեռքէն. իրեք անգամ ալ Շապուհին հետ պատերազմելով՝ բոլորովին վաճնտեց հանեց զինքը հայաստանէն։ Անկէց ետքը սկսաւ ամէն բան կարգի կանոնի դնել ինչպէս էր սուաջ, և

բոլոր ազգը մեծ ուրախութեան մէջ էր՝ տեսնելով իր օրինաւոր կտրիճ թագաւորը :

Տրդատ այսպիսի փառաւոր յաղթութիւններով ուրախացած՝ հրաման խաւրեց ամէն կուսակալներուն ու քուրմերուն որ զոհէրով նուէրներով պատուեն աստուածները , և ամէն տեղ գլուխուած քրիստոնեաները կամ տանջելով սպաննեն և կամ հաւատքնին ուրացնեն : Երբոր ամէն տըւած հրամանները կատարուեցան , ուղեց իրեն թագուհի առնել Ալանաց թագաւորին Աշխէն անունով աղջիկը . առ բանիս համար հարսնախօսութեան զրկուեցաւ Սմբատ Բագրատունի ասպետը . անիկայ ալ գնաց բերաւ զԱշխէնը : Տրդատ նախ հրամայեց որ Արշակունի գրեն զինքը , վերջը Արշակունի թագուհիներուն թագն ու ծիրանինները հագցնելով հետը ամուսնացաւ , և հարսանեաց հանդէսը շատ շքեղ եղաւ :

Ան միջոցին որ Տրդատ սաստիկ հրաման հաներ էր քրիստոնեաները հալածելու՝ Դիոկղետիանոս կայսրէն թուղթ մը եկաւ իրեն , որուն մէջ կ'իմացնէր կայսրը Հռիփսիմէ կուսին և իր ընկերաց հայաստան փախչիլը , և կրկին կրկին կը յանձնէր Տրդատայ որ փնտռէ գտնայ զանոնք , և թէ որ Հռիփսիմէին գեղեցկութեանը հաւնի՝ իրեն կնութեան առնէ , ապա թէ ոչ Հռովմ խաւրէ : Մեկէն ամէն տեսակ հնարք 'ի գործ դրաւ Տրդատ ու տեղ չմնաց որ խնդրակներ չխաւրէ . ուստի քիչ տանէն գտան ան կուսանքը որ այգիի մը մէջ քաշուած կը ճգնէին Վաղարշապատի քովերը : Տրդատ երբոր տեսաւ Հռիփսիմէին գեղեցկութիւնը հիացաւ , և շատ ետեէ եղաւ որ կարենայ Հռիփսիմէն համոզել իրեն կին ըլլալու . բայց ամէն ջանքը պարտւիլ եղաւ , և ուղեց տանջանքով իրեն չար կամացը խոնարհեցնել զկայսր . և չկրնալով միտքը գրածը սուսջ տանիլ՝ բարկութենէն անողորմաբար մեռ-

յընեւ տուաւ Հռիփսիմէն և ետքը անոր ընկերներն ալ: Բայց անոր վրայ մեծ ցաւի ու տրտմութեան մէջ ընկաւ, և տեսնելով որ չկրցաւ աղջկան մը յաղթել և իր փափաքին հասնիլ, քանի մը օրէն տրտմութիւնը փարատելու համար որսի ելաւ. և երբոր կառքով կ'երթար՝ յանկարծակի դիւահարեցաւ ու խողի կերպարանք մտնելով կատաղութեամբ կառքէն վար ընկաւ և սկսաւ ինք զինքը խածնել, և անապատ անմարդաբնակ տեղեր քաշուելով՝ չէր ուզէր որ քովը մարդ մօտենայ. նոյնպէս նախարարներէն ոմանք ալ հարուածեցան՝ նոյնպիսի պատիժներով:

Երբոր բոլոր Հայաստան սուգի ու տրտմութեան մէջ էր աս երկնառաք պատիժներուն համար, և սարսափած չէին գիտեր ընելիքնին, օր մը հրեշտակ Աստուծոյ երևցաւ Տրդատայ Խոսրովիդուխտ քրոջը, և խմցուց իրեն որ ինչուան Անակայ որդին Գրիգորը խոր վերապէն չելլէ՝ չեն կրնար հոգւոյ և մարմնոյ բժշկութիւն ստանալ: Աստեալը ամենուն ծաղրելի երևցաւ. բայց երբոր երկու օրուան մէջ հինգ անգամ՝ նոյն բանը կրկնուեցաւ, ան առեն Օտա նախարարը խաւրեցին որ երթայ Գրիգորը վերապէն հանէ (301):

Անհաւատ ու հետաքրքիր մարդիկ անթիւ բաղմութեամբ վերապին չորս դին ժողովուած կ'սպասէին ասնոր տեսարանիս վերջը տեսնելու. և անհաւաք կոյն իրենց անհաւատութիւնը հաւատքի փոխուեցաւ, երբոր տեսան ու խմցան որ Գրիգոր՝ վերապին մէջ երկընցուցած չուանը բռնելով շարժեց, և տասնըչորս տարի անբարբառ անլուր մնացած ձայնը հնչեցուց թէ « Ողջ եմ »: Դուրս հանեցին զինքը, մեկէն բզբտած ու մբլտտած հաղուստները փոխեցին, սեպեալ մարմինը լուացին ու մաքրեցին. երբոր Վաղարշապատ կը բերէին, թագաւորն ու հարուածեալ նախարարները սրբոյն Գրիգորի

դէմն ելան և բժշկութիւն կը խնդրէին . սուրբն Գրիգոր հոն մէկէն աղօթքի կեցաւ և զամէնքն ալ իրենց ախտերէն բժշկեց : Անկէ առաջ երթալով դնաց հռիփսիմեան կուսանաց նահատակութեան տեղը . անոնց սուրբ մարմինները դիպակներով պատեց որ ինն օր բացօթեայ մնացեր էին առանց ապականելու : Ալաթսուն օր միակերպ ամենուն քրիստոնէական կրօնքը քարոզեց , ու անկէ ետքը ան սուրբ կուսանաց համար մատուռներ շինել տուաւ , որոնց համար Տրդատ անձամբ լեռնէն մեծամեծ քարեր կը բերէր . իսկ Աշխէն տիկինն ու խոսքովիղուխտ հող և ուրիշ նիւթեր կը կրէին :

Աս բաներս լմնցրնէլէն վերջը՝ նորէն սուրբն Գրիգոր աղօթքի կեցաւ հարուածեալներուն համար որ բոլորովին բժշկուեցան . որովհետև առջի անգամուն զգաստացեր էին , իսկ երկրորդ անգամուն մարմիններնուն այլանդակութիւններն ալ անցան : Ետքը սուրբն Գրիգոր ու Տրդատ գացին միաբան մեհեաններն ու կուռքերը կործանեցին , և ամէն տեղ քրիստոնէութիւնը հաստատեցին . և սուրբն Գրիգոր Կեսարիա երթալով՝ Ղևոնդիոս սլաորիարզէն եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ :

Երբոր Կեսարիայէն ետ կը գառնար , Գեմետր , Գիսանէ և ուրիշ շատ չտառուածներու կուսառնները կործանեց . և Աղաբշապատ գալով՝ միւրեց զՏրդատ , որ Յովհաննէս կոչուեցաւ : Վերջը շինեցին Էջմիածնայ տաճարը և ուրիշ շատ եկեղեցիներ :

Ան միջոցներուն հռովմայեցւոյ Կոստանդիանոս թագաւորն ալ սրբոյն Սեղբեստրոսի ձեռքովը քրիստոնէայ եղած ըլլալով , Տրդատ և սուրբն Գրիգոր Ղուսաւորիչ հռովմ գնացին խնդակցութեան համար . հոն շատ սպառիւ գտան երկուքն ալ Կոստանդիանոս թագաւորէն և Սեղբեստրոս սրապէն , ու մէջերմին սիրոյ և բարեկամութեան գա-

շինք հաստատեցին գրով. ետքը սուրբն Սիլվես-
տրոս Գրիգոր Լուսաւորչին աթոռը պատրիար-
քական աթոռ անուանեց պատուոյ համար:

Տրդատայ իր թագաւորութենէն հեռանալը լսե-
լով Շապուհ Պարսից թագաւորը, յարմար ատեն
սեպեց Հայերէն վրէժը առնելու, անոր համար
շատ զօրք ժողովեց ամէն կողմէն, և Հիւսիսային
ազգերը գրգռեց որ իրեն հետ մէկտեղ Հայաստա-
նի վրայ վազեն: Տրդատ հազիւ թէ հռովմէն դար-
ձաւ, տեսաւ որ ամէն դիաց պաշարեր են Հիւսի-
սային ազգերը, որով առանց աղէկ մը պատրաս-
տուելու հարկադրեցաւ պատերազմի ելլելու, և
յաղթեց Սկիւթացւոց Գեղոսհոն զօրավարին որ
քաջութեան կողմանէ շատ անուանի էր: Երկրորդ
անգամուն պատերազմելով Գեղոսհոնն ալ սպան-
նեց, և այնպէս ուժով իջեցուց թուրը որ մէկ հա-
րուածով երկու կտոր ըրաւ զօրավարը ձիովը հան-
դերձ:

Տրդատ Հիւսիսային ազգերը վանեւէն վերջը
շատ պատերազմներ ալ ըրաւ Շապուհին հետ ու-
միշտ յաղթող գտնուեցաւ, ետքը հաշտութիւն
ըրաւ հետը ու խաղաղութեամբ թագաւորեց:

Ինչպէս որ յայտնի է՝ բոլոր ան պատերազմնե-
րուն մէջ մեծ գործողութիւն ընողը Տրդատ էր,
որուն քաջութիւնը շատ բանակներու աեղ կը
բռնէր. և ինչպէս որ պատմութենէն յայտնի է՝
իրեն պէս կտրիճ մարդ խիստ քիչ տեսնուեր է
աշխարհքիս մէջ. բայց աւելի զարմանալին աս է
որ այսպիսի թագաւոր մը քրիստոնեայ ըլլալէն
վերջը սքանչելի բարեպաշտութեամբ մը զարգա-
րուեցաւ, այնչափ որ անուղղայ և զեղծ նախարար-
ները համարձակ կը խրատէր որ հեթանոսական
մոլութիւններէն ետ կենան: Բայց որովհետեւ ծանր
է ճշմարտութեան ձայնին մօտիկ ընելը, անոնք ոչ
միայն չզգաստացան, այլ նաեւ Տրդատայ դէմ ա-

տելուծիւննին աւելցաւ, որով Տրդատ ալ զիրենք խրատելէն ձանձրացած՝ Թագաւորութիւնը Թուոց և Լուսաւորչայ բնակած այրը քաշուեցաւ։ Նախարարները քանի մը անգամ կանչեցին զինքը որ գայ նորէն Թագաւորութիւնը ձեռք առնէ։ Բայց երբոր Տրդատ յանձն չառաւ, Թոմաւորելով մեռուցին զինքը յիսունըվեց տարի Թագաւորելէն վերջը, ու Թսուներհինգ տարուան (341)։

Տրդատայ անպարտելի ուժին հետ զարմանալի է հոգւոյն զօրեղութիւնը, անընկճելի արիութեան հետ հաւատքն ու ջերմեռանդն բարեպաշտութիւնը։ Եւ ինչ և պատկառելի դէմքին հետ ներողամիտ զիջողութիւնն ու հեղաբարոյութիւնը, քաջ պատերազմող բարուցը հետ բարեկարգութիւն ու շինութիւն սիրող հոգին։ Վեհանքնութեան հետ վսեմ՝ խոնարհամտութիւնը, և ուրիշ ասոնց նման գեղեցիկ առաքինութիւններ։ Խորենացին ալ տեսնելով որ Տրդատայ վայելուչ ու իրաւացի գովեստը համառօտ պատմութեան մը մէջ ամբողջ բովանդակելը շատ դժուարին է, այսպէս կը ջանայ արդարացընել ինք զինքը, կամ Թէ սանձել իր եռանդուն փափաքը զՏրդատ գովելու։ « Պատմութեանց, կ'ըսէ, և ոչ գովեստից է ժամանակս »։

Որչափ որ հայրենասիրի մը սիրտը ուրախութեամբ կը լեցուի Տրդատայ և ուրիշ իրեն պէս առաքինազարդ Թագաւորներ ունենալուս վրայ, որ մեր արքունական Թագին վրայ մէյմէկ անգին ու անգիւտ ահուճք եղան, նոյնչափ ալ ան ուրախութեան վրայ սգաւոր քօղ մը կը ծածկուի՝ երբոր յիշէ Թէ այսպիսի ամենայն պատկառանաց ու սիրոյ արժանի Թագաւոր մը անանկ վերջ ունեցեր է քանի մը անկարգ մարդկանց պատճառաւ։ Քանի մը կ'ըսեմ, վասն զի անկարելի է որ բոլոր ազգը միաբանած ըլլայ աս գործողութեանս մէջ, որովհետեւ շատ բարեպաշտ մարդիկ ու նախարար

ներ ալ կային որ Թագաւորին գեղեցիկ սկզբանցը մասնակից ու գործադիր էին. բայց ամսոս որ գէշերուն չարութիւնը ան դիպուածին մէջ ալ արդարներուն քաղցրութեամբը զեղծաւ, որով և ան սոսկալի ոճիրը գործեցին՝ իրենց անձանց յաւիտենական նախատինք և ազգին անդարմանելի վնաս: Աս իրաւ է որ ամէն ազգի մէջ ալ քիչ կամ շատ Թագաւորներ և իշխաններ զոհ եղած են հաւատոյ համար. և կամ մեծամեծաց չար կամքը չկատարելուն պատճառաւ. ուստի ասոր նման քանի մը դիպուածի համար պէտք է ազգը նախատել և ուրիշ ազգերէն աւելի վար ու անարդ սեպել, և կամ առանձնականաց պակասութիւնը ընդհանուրի տալով՝ բոլոր ազգը ազգատեաց, տիրատեաց, անօրէն կոչել. բայց փափաքելի էր որ մեր ազգին խաղաղասէր ու խոհեմ կառավարութեանց պատմութեանը մէջ այսպիսի պարսաւելի դիպուածներ ամենեւին չգտնուէին:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Խոսրով Բ. Տիրան, Արշակ Բ.:

Որովհետեւ Տրդատայ որդին խոսրով երկրորդ տկար և Թոյլ մարդ էր, չկրցաւ մէկէն Թագաւորութիւնը ձեռք առնել, ու իրեք տարիի չափ Թագաւորական աթոռը պարապ մնաց, որով շատ գէշ հետևանքներու պատճառ եղաւ: Վասն զի ոմանք քրիստոնէութենէ Թուրքալով ուղեցին լուսաւորչայ Թոռները սպաննել որպէս զի ուղածնին ընեն. ասով սուրբ Արիստակէսը՝ որ լուսաւորչայ կրտսեր որդին էր՝ զիրենք յանդիմանելուն համար՝ սպաննեցին, զսուրբն Գրիգորիս որ Աղուանից

կաթողիկոս և Լուսաւորչայ թուան էր՝ ձիու պոչի
կապած վազցրնելով մեռցուցին, նոյնպէս նաև ըզ-
սուրբն Վրթանէսը կ'ուղէին մեռցրնել, բայց ա-
նկիայ մէջերնէն անմիապ անցնելով ազատեցաւ:

Քաղաքական վիճակն ալ հոգևորին պէս մեծ
խեղճութեան մէջ էր. վասն զի մէկ քանի խոռ-
վարար և փառասէր նախարարներ առեն գտնելով
սկսան իրարու հետ կռուիլ պատուոյ և իշխանու-
թեան համար, որով իրարու ցեղն ալ բոլորովին
ջնջեցին, ինչպէս Բզնունիք, Մանաւաղեանք և Որ-
դունիք ըստած նախարարութիւնները: Աղուանք
ապստամբեցան, և Արշակունեաց ցեղէն Սանա-
տրուկ անունով մէկը ինքնազուխ թագաւորեց՝
Պարսից Շապուհ թագաւորին օգնութեամբը. նոյն
պէս նաև Աղճնեաց բդեաշխը Բակուր ապստամ-
բեցաւ Պարսից օգնականութեամբը:

Նախարարներէն շատը տեսնելով առ անկար-
գութիւնները, և թէ ասոնց վախճանը ազգին կոր-
ծանուամն պիտի ըլլայ, միաբանեցան մէջերնին և
սրբոյն Վրթանէսի քովը ժողովուելով, խորհուրդ-
րին որ Կոստանդ կայսեր օգնութեամբ թագաւոր
դնեն իրենց՝ զխոսքով Բ: Աս բանիս համար նա-
խարարներէն երկու հոգի զրկեցին Կոստանդնու-
պօլիս, որ երթան Կոստանդ կայսեր հաճութիւնը
առնեն խոսքովը թագաւորեցրնելու համար: Կայս-
րը շատ հաւնեցաւ Հայոց հաւատարմութեանը ու
մէկէն Անտիոքոս անունով իր պալատան հազա-
րապետը շատ զօրքով խաւրեց, որ եկաւ խոսքովը
թագաւորեցուց Հայոց վրայ, ու ինքը նորէն Պօլիս
գարձաւ: Գլխաւոր նախարարները միաբանելով
մէջերնին՝ ամէն բան կարգի գրին, ապստամբները
ջնջեցին և եկեղեցական բարեկարգութիւններուն
ալ հոգ ունեցան: Բայց որովհետեւ խոսքով բնու-
թեամբ տկար և անկարող փարդ էր, ինչպէս որ ը-
սինք, Շապուհ և Սանատրուկ որ արդէն գիտէին,

գրգռեցին Հիւսիսային ազգերը ու անոնց հետ Հայաստանի վրայ սկսան վազել: Խոսարով նախ ինքը անձամբ պատերազմի գնաց ու չարաչար յաղթուեցաւ, անանկ որ Թշնամիները ինչուան Վաղարշապատ հասան. ան միջոցին վրայ հասան Վահան և Բազարատ երևելի սպարապետները, և մեծ ջարդ տալով վանեցին Թշնամիները:

Խոսարով ինը տարի Թագաւորեւէն վերջը մեռաւ. տեղը յաջորդեց իր որդին Տիրան, որ հօրմէն աւելի Թոյլ եղաւ, և ամէն տեսակ անզգամութիւն ըրաւ: Սրբոյն Վրթանեսի հետ մէկտեղ Պօլիս գնաց ու Թագաւոր պսակուեցաւ Կոստանդ կայսրէն. և երբոր ինքը դեռ հոն էր՝ Շապուհ իր ներսէն եղբայրը խաւրեց որ երթայ Հայաստանի տիրէ: Արշաւիւր կամսարական, որուն յանձնուած էր Հայաստանի պահպանութիւնը, ուրիշ նախարարներու հետ մէկտեղ զիմացը ելաւ ու ցրուեց բոլոր Պարսից բանակը, Թէպէտ և Հայերէն ալ մեծամեծ նախարարներ մեռան: Տիրան Թագաւոր պսակուած Հայաստան դարձաւ, բայց իրեն անկարգ գործողութիւններովը անուանը և արքունական ծիրանին արատաւորեց: Ընդդէմ իրեն դաշանցը և երգմանը որ ըրեր էր Շապուհի հետ՝ Յուլիանոս ուրացողին օգնեց որ Պարսից դէմ պատերազմի կ'երթար. և անոր խաւրած պատկերը՝ որուն վրայ Յուլիանոսի դէմքը քաշուած էր, երբոր կ'ուզէր մայր եկեղեցւոյն մէջ կախել, սուրբն Յուսիկ ան պատկերը ձեռքէն յափշտակեց ու ոտքին տակը առնելով կտոր կտոր ըրաւ: Բայց Տիրան փոխանակ խրատուելու այնչափ ծեծել տուաւ սուրբ Հայրապետը՝ որ ծեծի ատեն մեռաւ. նոյնպէս խղճել տուաւ նաև Դանիէլ ասորի սուրբ ծերունին՝ զինքը խրատելուն համար: Աստուծութիւններս ընելէն վերջը տնով տեղով ջնջեց Ռըշտունեաց ցեղը. վասն զի Տիրանին հրամանովը Զօ-

րայ Ռշտունեաց նահապետը որ Յուլիանոսին օգնութիւն գնացեր էր մասնաւոր գնդով, տեսնելով Յուլիանոսի անօրէնութիւնները բոլոր զօրքովը փախեր էր քովէն։ Տիրան ալ Յուլիանոսին կամքը կատարելու համար՝ ջնջել տուաւ Ռշտունեաց նախարարութիւնը, և միայն մէկ տղայ մը ազատեցաւ որ դայեակները փախուցին։

Երբոր Յուլիանոս Պարսկաստան պատերազմի մէջ վերաւորուելով սատկեցաւ, Շապուհ Տիրանայ ըրած խարդախութեան վրէժն ուզեց առնուլ։ Ուստի բարեկամութիւն ձևացընելով կանչեց զինքը Պարսկաստան ու աչուրները կուրցուց՝ տասնըմէկ տարի թագաւորելէն վերջը։ Շապուհ վախնալով որ չըլլայ թէ հայերը սաստիկ սրգովին Տիրանայ աչքերը փորելուն համար, մէկէն անոր Արշակ որդին հօրը տեղը թագաւոր դրաւ, որ ան ալ հօրը պէս և աւելի անկարգ և անօրէն կեանք ունեցաւ (363)։

Թէպէտ և առ միջոցներուս ետեւէ ետեւ անպիտան թագաւորներ ունեցեր ենք, բայց Աստուած բոլորովին երեսէ չձգելով Հայաստանը՝ ան անըզգամ թագաւորներուն տեղը այնպիսի հայրապետներ տուաւ որ թագաւորաց ընելու օգուտներն ու բարեկարգութիւնները իրենք կ'ընէին։ ազգին խեղճութեանը կ'օգնէին և վշտակից կ'ըլլային, ըլլալու չարիքները ըստ կարի կը խափանէին, զեղծմունքներն ու անկարգութիւնները կ'արգիլէին, վերջապէս ազգին հոգեւոր և մարմնաւոր պիտոյքը կը հոգային, ինչուան նաեւ թշնամեաց բարկութիւնը իջեցուցին՝ միջնորդ ըլլալով Հայոց թագաւորին և օտար թագաւորաց մէջ։ Աս սուրբ հայրապետաց մէջ գլխաւորն է Մեծն Ներսէս որ անթիւ օգտակար բարեկարգութիւններ ըրաւ Հայաստանի մէջ, աղքատանոցներ, հիւանդանոցներ և դըպրատուններ բացաւ, և անոնց համեմատ կարգեր

գրաւ . խակ Արշակ ընդ հակառակն անպիտի ըլլալով աս բարեկարգութիւններուս՝ արգելք ալ եղաւ անոնց գործադրութեանը , որով մեծամեծ մնասններու և գրեթէ թագաւորութեան կործանմանը պատճառ եղաւ . ուստի չենք կրնար չափսոսալ որ այսպիսի անպիտան թագաւորներ յաջորդաբար հայոց գահը ելլելով պղծեցին զանիկայ ու խարխալեցին որ այնչափ քաջ , առաքինի և խելացի թագաւորներով անուանի եղեր էր ու ազգին ուրախութեանը պատճառ :

Երբոր Ազդէնտիանոս դեսպան խաւրեց Արշակայ որ Պարսից հարկ տալը դադրեցընէ , Արշակ դեսպանները նախատելով վաւերաց , և հարկ տալը դադրեցուց : Աս բանիս վրայ սաստիկ բարկացաւ Ազդէնտիանոս , ու Արշակին Տրդատ եղբայրը՝ որ քովը պատանդ կեցած էր՝ մեռցընէլ առաւ , ու Թէոդոս սպարապետը շատ զօրքով Արշակայ վրայ խաւրեց : Արշակ աս բանէս սարսափած՝ աղաչեց սրբոյն Ներսէսի որ միջնորդ ըլլայ Թէոդոսին ու կայսեր բարկութիւնը իջեցընէ : Երբոր լսեց Ազդէնտիանոս սրբոյն Ներսէսի միջնորդութիւնը՝ իջաւ բարկութիւնը և մնաս մը չըրաւ Արշակայ . խակ Տրդատայ որդւոյն Գնեղին ու պատոսութեան պատիւ տուաւ շատ ալ ընծաներ , իր հօրը անիրաւ տեղը սպաննուելուն համար : Աս բանիս սաստիկ նախանձեցաւ Տիրիթ Տիրանին Թոռը՝ ու առթի մը կ'սպասէր որ աս իրեն նախանձու ատելութիւնը յագեցընէ : Երբոր Գնեղ իր պապուն քովը գնաց որ Կուաշ աւանը կը նրստէր , պատմեց իր հօրը Տրդատին թշուառ մահը՝ որուն վրայ խիստ շատ ցաւեցաւ Տիրան . և ուզելով իր Թոռը մխիթարել , որով և ինքն ալ մխիթարուիլ , բոլոր իրեն ունեցած Ժառանգութիւններն ու կալուածներն ալ Գնեղին տուաւ . ասով աւելի զայրացաւ Տիրիթին նախանձը , մանաւանդ

երբոր փառանձեմն ալ իրեն կին առնելով թագաւորաւայել հարսնիք ըրաւ, որով շատ մեծամեծ ներու հաճոյ ըլլալով անոնց սիրելի եղաւ: Տիրիթին համար շատ զօրաւոր պատճառ եղան ասոնք Գնեւայ կեանքը կարճեցնելու համար, ուստի Վարդան անուշով Մամիկոնեան նախարարի մը հետ միացած՝ Գնեւին վրայ ամբաստանութիւն ըրին Արշակայ առջև թէ Գնեւ կ'ուզէ թագաւորել հայոց վրայ, անոր համար ետեւէ է նախարարներուն սիրտը իրեն քաշելու որուն համար ամենայն ջանք կ'ընէ կ'ըսէին: Արշակ որ առթի կ'սպասէր, Այրարատայ դաւառէն վնասել տուաւ Գնեւը. աս բանիս խիստ նեղանալով Տիրան յանդիմանութեան թուղթ մը գրեց Արշակայ. Արշակ ալ անղբամութեամբ ծածուկ խղդեւ տուաւ Տիրանը:

Անգամ մը Արշակ Վարդանայ ու Տիրիթի հետ Ծաղկոտն ըսուած լեռան քովերը որսի ելեր էր. երբոր Արշակ կը պարծէր որսերուն ու տեղւոյն գեղեցիկութեանը, Տիրիթ ու Վարդան սկսան վար զարնել, ըսելով թէ Գնեւին որսի անտառին քով բան մը չէ: Մէկէն Արշակայ նախանձը շարժեցաւ և ուզեց հոն որսի երթալ. շուտով թուղթ մը գրեց որ ամէն բան պատրաստ ըլլայ, ու ինքն ալ անդանդաւ ետեւէն ճամբայ ելաւ որ եթէ պատրաստ չգտնայ զինքը, իբրեւ յանցաւոր սպաննել ասոյ. երբոր եկաւ ու տեսաւ որ ամէն բան պատրաստ է, ձայն չկրցաւ հանել: Բայց նախանձը աւելի շարժելով ծածուկ աղբասկրեց Վարդանայ որ նետով սպաննէ. ան ալ մէկէն կատարեց. ետքը իրենքը մէկէն սկսան լաց ու ողբ ձևացնել իբրեւ թէ դիպուածով եղած ըլլայ. վերջը մեծահանգէս յուղարկաւորութիւն ըրին զուրիշները խաբելու համար, բայց անօգուտ. վասն զի ամէնքը իմացան ու սուրբ Ներսէս խաթիւ յանդիմանեց Արշակը և նը

զովեց զինքը ու իրեն գործակիցները աս անգգա-
մուլթեան համար :

Հասլուհ Յունաց վրայ պատերազմի երթալու
ատեն կերակուր ուղեց Տիգրանակերտ քաղաքին
բնակիչներէն . անոնք դռները գոցեցին ու արհա-
մարհեցին զինքը . ուստի Հասլուհ Յունաց հետ
ունեցած պատերազմը լմնցնելով ետ դառնալու
ատենը՝ առաւ Տիգրանակերտը ու մեծ ջարդ տը-
լաւ քաղաքացւոց , մնացածներն ալ գերի ըրաւ :

Նոյն միջոցներուն Արշակ ալ քաղաք մը շինեց
իր անգգամուլթեանը յիշատակ , և անունը Արշակ-
աւան դրաւ . և որպէս զի քաղաքին բնակիչները
շատնան՝ հրաման հանեց որ եթէ յանցաւոր մը
փախչի հոն , պատժէ ազատ ըլլայ . աս պատճառաւ
ամէն տեսակ անգգամներով լեցուեցաւ քաղաքը՝
ուստի բոլոր նախարարները միաբան բողոքեցին
Արշակայ որ աս բանիս դարման ընէ . բայց երբոր
անիկայ մտիկ չըրաւ , օգնուլթիւն կանչեցին Հա-
սլուհ Պարսից թագաւորը որ գայ իրենց հետ միա-
բանի Արշակաւանը կործանելու համար . Արշակ
երբոր լսեց աս բանս՝ Վրաց ապաւինեցաւ : Ան
միջոցին որ Արշակ Վրացւոցմէ օգնուլթիւն առ-
նելու գնացեր էր , նախարարները տիրեցին Արշակ-
աւանին ու բոլոր մէջի բնակիչքը թրէ անցուցին
բաց ի կաթընկեր տղոցմէ՝ որ սրբոյն Ներսեսի ա-
ղաչանքովը ազատեցան :

Արշակ Վրացւոց օգնուլթեամբը նախարարնե-
րուն վրայ պատերազմի ելաւ ու երկու տարիի չափ
պատերազմելով երկու կողմանէ ալ շատ մարդիկ
ջարդուեցան : Ահա այսպիսի անպիտան թագաւո-
րի մը ըրած յիշատակի արժանի գործողութիւն-
ները ասոնք են , որ բոլոր խռովութեանց , անիրա-
ւութեանց պատճառ եղաւ :

Երբոր Արշակ նախարարաց հետ կը պատերազ-
մէր , Վաղէս կայսրն ալ լսած ըլլալով որ Արշակ

օգնէր է Շապուհին, նորէն Թէոդոսը շատ զօրքով վրան խաւրեց: Արշակ երբոր տեսաւ Թէոդոսի գալը բոլորովին անճրկեցաւ և նորէն սուրբ Ներսէսի ապաւինեցաւ որ աս բաներուս դարման տանի. ան սքանչելի ու հայրենասէր անձն ալ գնաց շատ դժուարութեամբ հաշտեցուց նախարարները Թագաւորին հետ, և վերջը Թէոդոսի բարկութիւնը իջեցուց պատանդ տալով Արշակայ Պապ որդին. իսկ ինքը սուրբն Ներսէս Թէոդոսի խորհրդովը Ստամպօլ գնաց Վաղեսին բարկութիւնն ալ հանդարտեցնելու համար. բայց Վաղէս արիւսեան ըլլալով մէկէն սուրբ Ներսէսը քշել տուաւ: Արշակ երբոր լսեց սրբոյն Ներսէսի քշուիլը նորէն իր առջի ընթացքը սկսաւ բռնել. քանի մը նախարարներ անիրաւ տեղը սպաննել տուաւ, Կամսարականաց ցեղը բոլորովին ջնջեց, բայց Սպանդարատէն որ իր տղոցմովը փախչելով ազատացաւ: Նախարարները աս բաներս տեսնելով առթի մը կ'սպասէին որ Արշակայ չարեացը վրէժը հանեն, ուստի նոյն միջոցներուն Շապուհ պատերազմ՝ բացած ըլլալով Արշակայ դէմ, նախարարները միաբանեցան Պարսից հետ ու այնչափ նեղը խոթեցին զԱրշակը որ անձնատուր եղաւ, ու Շապուհ ալ զինքը Անյուշ ըսուած բերդը խաւրեց (380):

Հազիւ թէ ազգը Արշակայ բռնութիւններէն խաղըսեցաւ, ահա անոր տեղը ելաւ ուրիշ ազգատեաց մը՝ ազգին հիմը քանդող ու վնասակար, որ է Մերուժան Արծրունեաց նախարարը. ասիկայ սնափառութեամբ կ'ուզէր հայոց Թագաւոր ըլլալ. ասով հաւատքը ուրացաւ և Պարսից կրօնքը ընդունեցաւ, որպէս զի անոնց օգնութեամբ բը Թագաւորէ. ուստի Արշակայ բռնուէէն վերջը ասիկայ շատ զօրքով հայաստանի վրայ եկաւ, ու մեծամեծ վնասներ հասցուց ազգին, շատ քաղաք

ներ աւրեց աւրշարկեց ու անապատ դարձուց : Արշակ առ բաներս լսելով և յուսահատելով իր վիճակէն, անգամ մը կերակուր ուտելու ատեն զարկաւ մեռցուց ինք զինքը : Այսպիսի թշուառութեամբ կորսուեցաւ գնաց, առանց բարի յիշատակ մը թողլու՝ որուն մահուանը վրայ և ոչ մէկը լացաւ . ուրեմն աես թէ որչափ տարբերութիւն կայ ան թագաւորին մէջ որ մեռնելովը բոլոր աշխարհք սուգի և ողբի մէջ կը ձգէ, և անոր՝ որուն մահուանը վրայ կ'ուրախանան աւելի քան թէ կը տրամին :

ԳԼՈՒԽ ԺԲ .

Մերուժան Արծրունիին ըրած անգգաւորքիւններն ու մահը . Պապայ և վարազդարաւայ քաղաւորելը :

Հապուհ ուղեւորով որ հայաստանի մէջ հորէն կռապաշտութիւն խոթէ, խոստացաւ Մերուժան Արծրունիին որ եթէ կարենայ առաջ տանիլ առ բանս, զինքը հայոց թագաւոր կը գնէ . ուստի բազմութեամբ զօրաց և շատ մոգներով հայաստան խաւրեց որ երթայ խոստացածը արդեամբք՝ ի գործ գնէ : Մերուժան բռնութեամբ հայաստան մտաւ և շատ մարդ նահատակեց, եկեղեցիները կռատուն շինեց, բոլոր Յունարէն դրով գանուած գրքերը այրեց և արգիլեց որ Յունարէն չսորվին : Աս բաներս լսելով սուրբ Ներսէս որ աքսորանքէն դառնալով դեռ Ստամբուլ էր, աղաչեց թէոգոս կայսեր որ Պապը թագաւոր գնէ հայոց վրայ և հայաստան խաւրէ, որպէս զի բրիստոնէութիւնը պաշտ-

պանէ Պարսից և Մերուժանայ դէմ. թէոդոս ալ զինանելով սրբոյն Ներսէսի աղաչանացը կատարեց իրեն խնդիրքը օգնական տալով Տերենտիանոս զօրավարը : Մերուժան լսելով Պապայ դալը մէկէն Պարսկաստան փախաւ հրաման տալով որ նախարարաց կանայքը բերդերէն կախեն . աս երբոր տեսան նախարարները կատղեցան ու բերդերուն վըրայ վազելով տիրեցին անոնց ու մէջի Պարսիկ պահապանները ջարդեցին : Մերուժան նորէն այլ և այլ ազգերէ զօրք ժողված վաղեց Հայաստանի վըրայ . նոյնպէս նաև Տերենտիանոս ալ շատ զօրք ու շատ պատերազմական գործիքներ բերել առաւ Ադդէ զօրավարին հետ մէկտեղ Պօլսէն : Երբոր պատերազմը պիտի սկսէր , սուրբ Ներսէս Նպաստեալն վրայ ելաւ ու բաղկատարած սկսաւ աղօթել պատերազմին յաջողութեանը համար . և որովհետև արևը Հայոց բանակին դիմացէն էր և զինք կը նեղէր՝ սրբոյն աղօթքովը ամպ մը եկաւ ու արևը ծածկեց . նոյնպէս նաև հով մը ելլելով Պարսից նեաերը իրենց վրայ կը դարձնէր : Ասով սիրտ առած Հայերը սկսան կատաղաբար ջարդել Պարսիկները , ու Սպանդարատ Կամսարականը մէկ զարնելով սպաննեց Ղեկաց Շերդիր Թագաւորը որ արդէն առիւծի պէս մարդ մը ըլլալով , և չորս զին ալ կտրիճ՝ զինուորներով պաշարուած անհնարին ջարդ կուտար Հայոց բանակին : Նոյնպէս նաև Մուշեղ Մամիկոնեանը Պարսից Կարէն քաջ սպարապետը սպաննեց ուրիշ շատ քաջու թիւներ ընելով :

Պատերազմին տաքցած միջոցները Մերուժանին ձին վերաւորուելով չկրցաւ Պարսից զօրաց հետ փախչել ու ետև մնաց . աս բանս տեսնելով Սըմբատ Բագրատունին ետևէն վաղեց ու հասնելով բռնեց ու կ'ուզէր բանակը բերել . բայց երբոր մըտածեց որ եթէ սուրբ Ներսէս իմանայ գլխով

վրան կ'արձըկէ զինքը, ուզեց հոն սպաննել. և չորս դին նայելով տեսաւ որ հոն մօտիկները վրանաբնակ գնչուներ կրակ վառած միս կը խորովէն շամփուրով. ուստի քովերնին մօտենալով կըորցուց շամբուրը ու կրակի պէս տաքցընելով Մերուժանայ գլուխը դրաւ՝ ըսելով, « Որովհետեւ կ'ուզէիր հայոց թագաւոր ըլլալ, ահա ես կը պսակեմ ըզքեզ իմ հայրենական իշխանութեամբ » ու այն պէսով սատկեցաւ: Ահա աս է ազգատեաց, փառամոլ ու շահասէր մարդուն վախճանը, որուն ասկէց աւելի գեղեցիկ փոխարէն չէր կրնար գրանուիլ իր անթիւ չարեացը համար, և ոչ ասկէ աւելի արժանավայել թագով պսակուիլ (381):

Երբոր այսպիսի փառաւոր յաղթութեամբ ըմբռնուաւ պատերազմը, Պապ շատ ընծաներով Յունաց զօրքը ետ խաւրեց, և Տերենտիանոսի ալ շատ պարգևներ տալով, հայաստանի մէջ բնակեցուց: Իսկ սուրբ Ներսէս՝ նախարարները և թագաւորը մէկ տեղ ժողովելով զամէնքը յորդորեց որ աստուածապաշտութեամբ կեանքերնին անցընեն, թագաւորին հաւատարիմ ըլլան, ու թագաւորն ալ զիրենք հօր պէս արդարութեամբ խնամէ ու պահպանէ: Այսպէսով քիչ մը խաղաղացաւ աշխարհքը և Պապ քանի մը նախարարներուն իրենց քաջութեանցը համեմատ պարգևներ ու պատիւներ տուաւ:

Աս խաղաղութեան զինադադարումը ափսոս որ երկար չտևեց, վասն զի Պապ թէպէտ և արտաքուստ ըսւ կը ձևանար, բայց ծածուկ անկարգ ու անառակ կեանք կ'անցընէր. աս բաներու համար սուրբն Ներսէս միշտ կը խրատէր զինքը. բայց Պապ ձանձրանալով անոր սքանչելի խրատներէն ծածուկ թոյն տուաւ ու զրկեց զհայաստան ան հրաշալի և սքանչելի հօրէն, որուն հայրագութ խնամոցը կը վկայէին մարդկանց հետ նաև անբան ա-

նաստաններն և անշունչ արարածները: Պապ աս
անօրէնսութիւնս ընելէն ետքը իրեն ախտերովը և
ամբարտաւանութեամբը կուրցած ուզեց թէոգոս
կայսրէն ապստամբիլ: Ուստի Տերենտիանոսը Հայ-
աստանէն վնասեց ու սկսաւ պատերազմի պատ-
րաստուիլ: Բայց թէոգոս շատ զօրք և հրաման
խաւրեց Տերենտիանոսին որ Պապայ հետ պատե-
րազմի, որ բռնեց զինքը և շղթաներով կասկած Պո-
լիս թէոգոսին դիմացը հանեց: Թէոգոս ալ հրա-
մայեց որ սակրով գլուխը կտրեն իրեն չարու-
թեանցը փոխարէն, իրեք տարի թագաւորելէն
վերջը:

Պապայ տեղը Մեծն թէոգոս Վարազդատ ար-
շակունի իշխանը Հայոց թագաւոր դրաւ, որն որ
խիստ շատ քաջութիւններ ըրած էր ոլիմպիական
խաղերու մէջ, և ամէն տեղ իրեն քաջութեան ա-
նունը հռչակուած էր: Գլխաւոր քաջութիւնները
որոնք կը պատմէ խորենացին ասոնք են. Թէատրո-
նի մը մէջ քանի մը առիւծներու դէմ ելլելով յաղ-
թեց անոնց ու սպաննեց: Անգամ մը երբոր Լոն-
գոբարտացւոց դէմ պատերազմի գացեր էր, ինքը
մինակ հինգ Լոնգոբարտացիի դէմ մենամարտու-
թեան ելաւ. հինգն ալ հոն ետեւէ ետեւ սպաննեց ու
ինքը չմնասուեցաւ. դարձեալ ուրիշ անգամ մ' ալ
վազեց կատաղաբար բերդի մը վրայ, ու այնպիսի
արագութեամբ և յաջողութեամբ պատերազմեցաւ
որ քանի մը վայրկենի մէջ բոլոր պարսպին վրայի
եղած սահապանները նետով սպաննեց, որոնք
տասներեօթը հոգի էին: Վերջի բայց գրեթէ ամե-
նէն մեծ քաջութիւնը աս եղաւ՝ որ երբոր թագա-
ւորութիւնը առած Յունաց զօրքով Հայաստան
կուգար, ճամբան ասորի աւազակներու հանգիպե-
ցաւ, որոնց ետեւէն վազելով հալածեց զիրենք.
անոնք երբոր նեղը մտան, Եփրատ գետէն անցնե-
լով վրայի կամուրջի տիղ դրուած գերանը գետը

ձգեցին : Վարազդատ կատղեցաւ աս բանիս և ա-
նանկ ուժով ցաթկեց գետին վրայէն , որ կարծես
թէ սաստիկ բռնութեամբ ձգուած մեծահատոր
քարի մը պէս մէկ մաներկրորդի մէջ գետին ան-
գիւղի կողմը ինկաւ , որուն լայնութիւնը քսանուեր-
կու կանգնաչափ էր . երբոր տեսան աս բանս աւա-
ղակները մէկէն զէնքերնին ձգեցին ու անձնատուր
եղան : Վարազդատ Թագաւորութիւնը առնելէն
վերջն ալ շատ քաջութիւններով բոլոր Թշնամի-
ները վախցուց . բայց քանի մը տարիէն չկրնալով
Յունաց զօրավարներուն ամբարտաւանութեանը
դիմանալ ուղեց Յոյներէն ապստամբիչ և Պարսից
հարկատու ըլլալ . բայց երբոր իմացաւ Թէոդոս
կայսրը Պօլիս կանչեց զինքը . ան ալ յուսալով որ
եթէ անձամբ երթայ կրնայ ինքզինքը արդարացը-
նել ելաւ գնաց . բայց Թէոդոս առանց երեսն ալ
տեսնելու Թուլիս կողմն քշեց , չորս տարի Թա-
գաւորելէն վերջը :

ԳԼՈՒԽ ԺԳ .

Արշակ Գ . Վաղարշակ Բ . Խաւրով Գ .
Վռամշատուհի :

Թէոդոս տեսնելով որ հայոց Թագաւորները
կ'ապստամբին իրմէ , մտածեց որ երկու Թագաւոր
դնէ , որպէս զի չկարենան մէջերնին միաբանելով
ապստամբիչ : Աւստի Պատայ երկու տղաքը Արշա-
կը ու Վաղարշակը Թագաւորեցուց հայոց վրայ :
Արշակ Դուին նստեցաւ ու Վաղարշակ Երեզա ,
որ տարի մը չԹագաւորած մեռաւ : Իմանալով Շա-
պուհ որ Մեծն Թէոդոս մեռեր է , ու տեղը Ար-

կադէոս որդին յաջորդեր է, որ տկար մարդ մըն էր, ուղեց հաշտութիւն ընել որպէս զի հայաստանին մէկ մասն ալ Պարսից հարկատու ըլլայ. ուստի որոշեցին որ արևմտեան մասը Յունաց հարկատու ըլլայ և արևելեանը Պարսից. ան պատճառաւ Արշակ, որ արևելեան մասին թագաւոր էր, չուղեց անհաւատ Պարսից տակն ըլլալ, արևմտեան կողմը եկաւ, աթուր Երիզա քաղաքը դրաւ, հետն ալ շատ նախարարներ մէկտեղ եկան՝ իրենց կալուածները թողլով:

Հասկուհ իր մասին վրայ թագաւոր դրաւ խորով երրորդը, և Արշակայ հետ գնացող իշխաններուն ալ թուլթ գրեց, յորդորելով որ դառնան գան, և թէ իւրաքանչիւրին իրեն կը դարձնէ առջի ունեցած կալուածները. աս պատճառաւ նախարարներէն շատը նորէն ելան գնացին Պարսից մասը՝ բաց ՚ի մէկ քանիէն: Ասոնք երթալու առննին Արշակայ գանձերն ալ կողոպտեցին՝ խորովու տարին. Արշակ դեսպան խրկեց խորովին որ գանձերը ետ դարձնէ. բայց երբոր անիկայ չտուաւ, պատերազմ բացուելով մէջերնին՝ շատ արիւնհեղութիւն ըլլալէն ետքը Արշակ սաստիկ յաղթուեցաւ և Երզնկայ դառնալով հիւանդացաւ ու մեռաւ՝ հինգ կամ եօթը տարի թագաւորելէն վերջը:

Կայսրը յոյն կոմս մը դրաւ Արշակին տեղը. անոր համար նախարարները բարկանալով խորովին մասը գացին. և խորով խոստանալով կայսեր Յունաց մասին հարկն ալ տալու՝ ան մասին ալ թագաւորութիւնը ինքը առաւ ու բոլոր հայաստանի տիրեց: Բայց քանի մը նախարարներ մասնաւոր թշնամութիւն ունենալով խորովու հետ, անխեղութեամբ յարմար առնելի մը կ'սպառէին որ փնաս մը հասցընեն խորովու. ուստի երբոր Ասպուրակէս կաթուղիկոսին մեռնելէն վերջը մեծն

Սահակ Պարթևը կաթուղիկոս դրուեցաւ, քնացին ասոնք ամբաստանութիւն ըրին Շապհոյ թէ հայերը կ'ուզեն ապստամբիլ, և ահա ասոր նշան՝ առանց Պարսից թագաւորէն հրաման առնելու կաթուղիկոս դրին: Շապուհ հաւտալով աս բանիս՝ դեսպան խրկեց խոսրովու որ իրեն գայ. բայց խոսրով յանդիմանեց դեսպանները և բանի տեղ չսեպեց Շապհոյ հրամանը: Շապուհ աս բանիս վրայ շատ նեղացած՝ իր Արտաշէր որդին շատ զօրքով հայաստանի վրայ խրկեց: խոսրով յուսահատած՝ ելաւ Արտաշէրին քնաց, որ շղթաներով կապեց զինքը ու տեղը անոր Վռամշապուհ եղբայրը թագաւոր դրաւ. զսուրբն Սահակ կաթուղիկոսութենէ ձգեց, և Գաղաւոն նախարարը՝ որ ան առնները խիստ երեւելի էր՝ խարդախութեամբ քովը կանչելով բռնեց ու շղթայի զարկաւ: Նոյն իրիկունը Գաղաւոնին եղբայրը Շաւարշ և Պարգև Ամատունին եօթը հարիւր կտրիճ՝ մարդիկներով քնացին որ խոսրովն ու Գաղաւոնը ազատեն, բայց դժբաղդութեամբ հնարքնին չյաջողելով՝ հարկադրեցան Պարսից հետ պատերազմելու. իրաւ է որ իրենց քիչուորութեանը համեմատ՝ շատ կոտորածներ ըրին Պարսիկներէն, բայց ափսոս որ Շաւարշ մեռաւ, Պարգեն ալ բռնուելով՝ Արտաշէրին զիմացը տարուեցաւ, որ հրամայեց կաշին տիկ հանել. իսկ զխոսրով Պարսկաստան տանելով Անյուշ բերդը դրաւ և զիմացը կայնեցուց Պարգևին կաշիէ տիկը: Ահա բարբարոսութեան դառն պրտուղներէն մէկը (392) .

Վռամշապուհ իր եղբօրը տեղը յաջորդելով, ուսումնասէր ու հանգարտաբարոյ և խոհեմ՝ բնութեամբը մեր անուանի թագաւորներէն մէկը եղաւ, թէպէտ և քաջութեան կողմանէ մասնաւոր բան մը չունի: Ըստ ամենայնի Պարսից հպատակութիւն ցուցնելով՝ սիրելի եղաւ Պարսից Վռամ-

կրման թագաւորին, անոր համար կրման ուղե-
լով Վռամչապուհին հաճոյական բան մը ընել՝
խոսրովը Անյուշ բերդէն հանեց ու պատուով կը
պահէր: Վռամչապուհ ասանկ խաղաղութեամբ և
հանդարտութեամբ քսանուերկու տարի թագա-
ւորէլէն վերջը մեռաւ, իր բարի անուանը յիշա-
տակ կանգնելով ազգասիրաց սրտին մէջ երախ-
տագիտութեան անմահական արձանը:

Վռամչապուհոյ գեղեցիկ արդիւնքներէն մէկն է
իր ուսումնասէր բարբը, որ հայաստանի ուսմանց
ոսկեդարեան տաճարին ոսկեձոյլ սիւներէն մէկն
եղաւ Սահակայ, Մեսրոպայ ու խորենացոյն հետ:
Իր ատենը գտնուեցան մեր գեղեցկահիւս երկնա-
պարգև գրերը, իրեն հովանաւորութեամբն ու ե-
ռանդեամբը ան գրերուն արդիւնքը երեցաւ, որով
այնպիսի սքանչելի գրաւորական ճոխութեան ժա-
ռանդորդ եղանք: Վռամչապուհ միայն գործակից,
քաջալերիչ ու օգնական եղաւ, իսկ մէկաշնոնք
գործի և արդիւնք, որով Խիմացուի թէ որչափ ա-
ւելի երախտագէտ պիտի ըլլանք անոնց որ այսպի-
սի անհամեմատ բարեաց պատճառ եղան, և ա-
ռանձինն հայկական տառից գիւտովը, որ ասանկ
հրաշալի կերպով եղաւ:

Վռամչապուհ թագաւորութեան ժամանակը
մեծ անուն հանած էր Մեսրոպ վարդապետը Տա-
րոն գաւառէն իրեն սրբութեամբն ու իմաստու-
թեամբը, և մեծին Ներսէսի աշակերտն ըլլալով
անոր հայրենասիրութեան ու բարերարութեան
հոգին զգեցած էր: Երբոր ինքը անապատ քա-
ջուած կը ձգնէր, լսեց սրբոյն Սահակայ համբա-
ւը, քովը եկաւ ու վարդապետութեան պատիւ
առնելով անկէ՝ սկսաւ ամէն տեղ քարոզութիւն
ընել քանի մը աշակերտներով, և ետեւէ ըլլալ գի-
տութիւնները ծաղկեցընելու: Բայց տեսնելով մեր
ազգին յարուսկ գիր չունենալուն փաստները և ա-

նով ուսմանց յառաջանալուն դժուար ըլլալը, երկուքը միաբան սկսան ետևէ ըլլալ գիր գտնելու. բայց շատ աշխատելէն ետքը երբոր մարդկային հնարքներէ յոյսերնին կտրեցին՝ աղօթքի ապակի նեցան: Սուրբն Մեսրոպ քանի մը աշկերաններով ելաւ Եդեսիա գնաց՝ Պղատոս անունով մեծանուն փիլիսոփայի մը քով որ շատ հռչակուած էր աս տեսակ բաներու ճարտար ըլլալուն համար. բայց յոյսը սրտապ ելլելով, անկէ Սամուսատ գնաց՝ Հռութանոս անունով ուրիշ փիլիսոփայի մը քով, որ նոյնպէս ան ալ մեծ անուն ունէր. բայց անօգուտ եղաւ ան ճամբորդութիւնն ալ, որովհետեւ լոյս մը չիրցաւ ասնել իր խնդրոյն վրայ: Տեսնելով սուրբն Մեսրոպ աս դժուարութիւնները՝ նորէն Աստուծոյ առջև տարածեց իր սրտառուց մաղթանքները, և ահա յանկարծ տեսիլք մը տեսաւ, որով օրտին մէջ տալաւորութեցան աստուածապարգէ լեզուին գրերը. Թեսիլքն որ անցաւ՝ սուրբն Մեսրոպ գրեց տառերը ու փորձեց տեսաւ որ լեզուին բոլոր յասկութեանցը յարմար էին, ան գրերը կարգի գնելով մեր այբուբենիքը ձևացուց: Աս գրերով հայերէն առաջին գրուածքը եղաւ՝ Սողոմոնի Աւակաց գրքին Թարգմանութիւնը, որ երբոր տեսաւ ըստ ամենայն մասանց յաջողած՝ առաւ մեծ ուրախութեամբ Հայաստան բերաւ: Մեկէն Թադաւորը սրբոյն Սահակայ և սրբոյն Մեսրոպայ հետ միաբան, գաղրոցներ ու արհեստանոցներ բանալ տուաւ և մեծ ջանք ունեցաւ անոնց յառաջադիմութեանը. որով քիչ միջոցի մէջ ամէն բան առաջ երթալով, ունեցաւ Հայաստան ալ՝ Թէպէտ սակաւատեւ՝ բայց գեղեցիկ ոսկեգար մը՝ իր գրադիմութեանը սլարծանք:

Որովհետեւ Վլամշապուհին որդին Արտաշէս դեռ ողջակ էր, նախարարները խնդրեցին Յաղկերաէն որ Ղիսուրով երրորդը նորէն իրենց Թա-

գաւոր նստեցնէ . բայց խոսքով հազիւ թէ տարի մը թագաւորեց՝ մեռաւ , և նորէն Հայաստան տակն ու վրայ եղաւ , այնպէս որ ինչուան թագաւորութիւնն ալ կործանեցաւ : Վասն զի Յազկերտ ու զելով որ Հայերը արեւապաշտ ընէ , փոխանակ մեր ազգէն մէկը թագաւոր դնելով՝ իր Հապուհ որդին թագաւորեցուց Հայոց վրայ , որ կը ջանար պարսկական տօներ հանդէսներ ընելով՝ կամաց կամաց Հայերը ընտանեցընէ արեւապաշտութեան . իսկ Հայերը խմանալով Յազկերտին միտքը սկսան արհամարհանօք վարուիլ Հապուհին հետ :

Անգամ մը Հապուհ Հայոց նախարարներուն հետ մէկտեղ որսի գնացեր էր , անոնց հետն էր նաև Ատովմ Մոկացի քաջ նախարարը . ասոնք հեռուէն վայրի էջերու երամակ մը տեսնելով սկսան ետևնուէն խնալ ու հաքածել . երբոր վայրի էջերը քարոտ ու ժայռոտ տեղեր ելլելով իրենց որջերը քաշուեցան , նախարարները ուղեւով իրենց քաջութիւնը ցուցընել Հապուհին , սկսան ժայռերէն վեր արշաւել . բայց Հապուհ վախկոտ ու միանգամայն անվարժ ըլլալով մէկ դի քաշուեցաւ , ան ատեն Ատովմ Մոկացի նախատեց զինքն ու ըսաւ . « Ինչո՞ւ վատութեամբ կեցեր ես ո՞վ Պարսից աստուածորդի , չվազէս դուն ալ թէ որ մարդ ես ու մարդու քաջութիւն ունիս » : Պատասխան տրւաւ Հապուհ . « Սատանաները միայն կրնան ատանկ քարոտ տեղերէ վեր ելլել , ու ոչ եթէ մարդիկ » . որով նախարարները սատանայի տեղ դըրաւ : Ատովմ ան նախատինքը միտքը պահեց ու տուծի մը կ'սպասէր որ ան խօսքին վրէժը հանէ Հապուհէն : Ուստի երբոր ուրիշ անգամ մը կ'ինճ որսալու դացեր էին , ինչպէս որ սովորութիւն էր , եղեգնութիւն կրակ տուին . Հապուհ դանդաղելով չկրցաւ եղեգնութեն դուրս ելլել ու կրակը չորս դին տռաւ : Ատովմ խմանալով որ Հապուհ վտան

գի մէջ ու օգնութեան կարօտ է, մօտեցաւ Շապուհին քովն ու ծաղր ընելով ըսաւ. « Ահա քու հայրդ ու աստուածդ, ինչո՞ւ կը վախես » : Շապուհ նեղանալով ըսաւ. « Կատակի ատեն չէ հիմա » : շուտով անցիր ու դուրս ելիր որ ես ալ կարենամ ետեէդ դալ, որովհետեւ ձիս խրտան է » : Ատովմ աւելի համարձակութիւն առնելով թագաւորին վախկոտութենէն ըսաւ. « Գիտցիր չափդ ու անկէ աւելի մի յօխորտար. թէ որ դուն Մոկացիները սատանայի որդի կը կոչես, ես ալ զՊարսիկները կնամարդի ու վատ կը կոչեմ » : Աս ըսելէն վերջը զարկաւ ձիուն, անցաւ կրակին մէջէն և Շապուհը ազատեց : Բայց գիտնալով որ աս իրեն համարձակասութիւնները Շապուհին ծանր եկած են, թողուց հայաստանն ու իր Մոկաց աշխարհքը քաշուեցաւ : Ասոր նման ուրիշ քանի մը նախատական դէպքերով այնչափ բարկացուցին զՇապուհ, որ առթի մը կ'սպասէր Պարսկաստան փախչելու. ուստի լսելով որ Յազկերտ իր հայրը հիւանդացեր է, ճամբայ ելաւ Պարսկաստան երթալու : Շապուհ երթալու ատեն հրաման տուաւ իր զօրագլխին որ վերջը հայոց նախարարները բռնէ ու իր ետեէն Պարսկաստան խաւրէ. բայց հազիւ թէ ինքը Պարսկաստան հասեր էր՝ հայրը մեռաւ, ինքն ալ իր քովի մարդիկներէն սպաննուեցաւ : Նախարարները իմանալով Շապուհին հրամանը՝ ամէնքը միաբան Պարսից զօրքը հալածեցին հայաստանէն, ու շատ մարդ ալ սպաննեցին : Բայց վախնալով Պարսից Վռամ թագաւորէն՝ ամէնքն ալ իրենց բերդերը քաշուեցան, ու Պարսիկները շատ նեղութիւն տուին իրենց մասին մէջի եղած հայոց : Վռամ տեսնելով որ առանց մէկ գլխի մը չկրնար ժողովել սովորական հարկը, հաշտութիւն ըրաւ նախարարներուն հետ, ու Վռամ Շապուհին որդին Արտաշէս երրորդը թա-

գաւորեցուց որ տասներու թը տարեկան էր : Առջի բերան ուրախանալով գոհ եղան նախարարները . բայց քիչ տաենէն տեսնելով Արտաշէսին անկարգութիւնները՝ զոլուեցան իրմէ և կ'ուզէին թագաւորութիւնը Պարսից տալ . առ բանիս շատ դէմ կեցաւ սուրբն Սահակ , գիտնալով որ ազգին կորստեանը և մեծամեծ փառանքերու պատճառ է . բայց նախարարները ձանձրացած ըլլալով անանկ անկարգ թագաւորներէ՝ մօտիկ չըրին սրբոյն Սահակայ խրատին ու գացին Վառամէն խնդրեցին որ թագաւորութիւնը վերցընէ ու անոր տեղը Պարսիկ իշխան մը գնէ :

Վառամ նախարարներուն խնդիրքը լսելով կանչել տուաւ զսուրբն Սահակ ու զԱրտաշէս : Արտաշէս թէպէտ և ինքզինքը արդարացուց ըսելով որ տէրութեան դէմ յանցանք մը ըրած չունի , բայց Վառամ ուզելով թագաւորութիւնը վերցընել՝ զսուրբն Սահակ բանտ դրաւ , Արտաշէսն ալ Պարսկաստանի ներսերը քշեց ուր իրեք չորս տարի ալ ապրեցաւ ու մեռաւ , վեց տարի թագաւորելէն ետքը : Ահա առ կերպով վերջացաւ Արշակունեաց հզօր թագաւորութիւնը Քրիստոսի 428 թուականին , 580 տարի գիմանալէն ետքը :

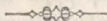
Արշակունեաց թագաւորութեան վերջանալուն բոլոր պատճառները հոս շարելը աւելորդ կը սեպենք , որովհետեւ պատմութեան ետին աւելի ընդարձակ խօսած ենք . հոս համառօտ մը կ'ուզենք յիշել նախարարաց անխոհեմ գործողութիւնը , որով մեր Արշակունեաց թագաւորութիւնը կործանեցին : Գործողութեան պախարակելի ըլլալը ամենուն ալ յայտնի է . վասն զի մարդուս ևս առաւել ազգի մը ազատութիւնը աստուածային տուրք ըլլալով , տուողը միայն կրնայ վերցընել առ գեղեցիկ ձիրքը ան իշխանութեամբ , որով տուեր է . ուստի ով որ պատճառ կ'ըլլայ վերնալուն և

կամ ինքը կը վերցընէ, իրաւամբք ատելի է ամէնուն ու Աստուծոյ պատիժը կը սեպուի: Եթէ թագաւորը գէշ էր, կրնային զինքը թագաւորութենէն զրկել, թէ որ ազգին ու հասարակաց օգուտը անանկ պահանջէր. որով ոչ միայն կ'արդարանար իրենց գործողութիւնը, հապա յաւիտենական օրհնութիւն կը ժառանգէին. իսկ հիմայ փոխանակ օրհնութեան անէծք կը ժառանգեն, որովհետեւ որչափ թագաւորին գէշութիւնը նոյնչափ ալ իրենց անկրթութիւնը, հասարակաց բարիք չմտածելը, ու ասոնցմէ առաջ եկած չարիքներուն պտուղներն են, որով իրենց կրիցը զոհ ըրին այնչափ ժողովուրդ գերութեան մատնելով. և այնպիսի սոսկալի գերութեան մը մատնեցին անգեղեցիկ ձիրքերով զարգարուած ազգը, որ բոլոր ունեցած սքանչելի ու օտարաց նախանձելի առաքինութիւնները խանգարուելով, այնչափ թշուառութեանց մէջ ընկաւ՝ որ պատմութեան յաջորդ թերթերուն մէջը պիտի տեսնենք ու լսենք:

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մ . Ա . Ր . Զ . Պ . Ա . Ն . Ա . Յ

ԳԼՈՒԽ ԺԴ .

Վեհմիհրչապուհն առաջին մարգարան, և
Վարդանանց պատերազմը :

Արշակունեաց Թագաւորութենէն վերջը մարգարան գրուեցաւ Վեհմիհրչապուհն անունով պարսիկ իշխան մը, որ բնութեամբ խաղաղասէր և ազնիւ մարդ ըլլալով՝ շատ լաւ կառավարեց Հայաստանը տանըջորս տարի. և երբոր ինքը մեռաւ տեղը անցաւ Վասակ Սիւնի, փառասէր, անհաւատ, նախանձոտ, ազգատեաց նախարարը, որ փոխանակ ազգին ուրախութեան և երջանկութեան պատճառ ըլլալու իբրեւ Հայ, Թշուառութեան և մեծ տրտմութեան պատճառ եղաւ Հայաստանի :

Յազիւերա երկրորդ Պարսից Թագաւորը ուզելով որ ամէն իրեն հարկատու ազգերը արեւապաշտ ըլլան, ամէն ճար մտածելէն վերջը՝ մոգերուն խորհրդովը հրաման խաւրեց Հայոց, Աղուանից, Վրաց, որ մէյմէկ բազմաթիւ գնդեր խաւրեն, որպէս զի կարենայ ազգին երևելի զօրավարներն

ու նախարարները հեռացընել ու մնացածները դիւրաւ արեւադաշտ ընել: Ազգին վրայ ալ սէր ցուցընել ուզելով, նախարարներէն մէկ քանին պատուեց ինչպէս Վասակայ Սիւնեաց նախարարին մարզպանութիւն տուաւ, և Վարդան Մամիկոնեանին ընդհանուր սպարապետութեան պատիւը (442):

Հայերը խորհուրդ ըրին մէջերնին ու բազմութիւ գունդ մը խաւրեցին՝ չառ քահանաներով ու բազմութեամբ նախարարաց, որպէս զի անհաւատարմութեան կասկած մը չտան Յաղկերտին. ահոնց հետ մէկտեղ գացին նաև Վասակ ու Վարդան. նոյնպէս Աղուանից և Վրաց զօրքերն ալ եկան: Յաղկերտ երկու տարի հոնաց դէմ պատերազմ ընելէն վերջը երբոր չկրցաւ յաղթել՝ դարձաւ Պարսկաստան, ու սկսաւ նախարարները յորդորել և ստիպել որ արևուն երկրպագութիւն ընեն: Նախարարները միաբան դէմ կեցան Յաղկերտի, ումոնք ալ նահատակուեցան, ինչպէս Գարեգին, Ատովմ Գնունի ու Մանաճիհր Ռչտունի իրենց զօրքովը. մէկալ նախարարներն ալ շատ ստիպեց, բայց չկրցաւ մոքերնուն հաստատութիւնը խախտել:

Նոյն միջոցին Դենշապուհ անունով մարզպան մըն ալ Հայաստան խաւրեց որ երթայ ծանր տուրքերով և ուրիշ նեղութիւններ տալով Հայերը դարձընէ. իսկ նախարարները սաստիկ բանտի մը մէջ դրած կը նեղէր, ըսելով որ եթէ հաւատքնին ուրանան՝ զիրենք ազատ կը թողու: Նախարարները տեսնելով որ առանց իրենց Հայաստան ոտքի տակ պիտի երթայ, մտածեցին՝ անգամ մը արտաքուստ ուրանալ հաւատքնին, որպէս զի գերութենէն ազատելով կարենան օգնել ամբողջ ազգին. այսպէսով մէջերնին միաբանելով արևու և կրակի երկրպագութիւն ըրին. վերջը Յաղկերտէն պատիւ գը-

տած Հայաստան դարձան եկան, անոնց հետ մէկ տեղ եկան խել մը մոգերու բաղմուծիւն, որպէս զի Հայերը կրակապաշտութեան մէջ կրթեն: Երբոր տեսան Հայերը առ մոգերը, սրբոյն Ղևոնդի և ուրիշ սուրբ քահանայից առաջնորդութեամբ մոգերուն վրայ վաղեցին, շատ մարդ մեռուցին շատն ալ վերաւորեցին, մնացածներն ալ լեղապատառ փախուցին: Վարդան որ արտաքուստ միայն ուրացեր էր, տեսնելով որ մոգերը վռնտուեցան Հայաստանէն, մէկէն եկաւ Յովսէփ կաթողիկոսին և ուրիշ քահանայից ոտքը ընկաւ, թողութիւն խնդրելով ակամայ ուրացութեանը: Իսկ Վասակ սրտանց ուրացած ըլլալով չէր ուզէր որ մոգերը երթան Հայաստանէն, ուստի խաբէութեամբ կ'ըսէր որ առժամանակ ընդունին մոգերը, որպէս զի Յաղկերտ վրանին չբարկանայ, ու վերջը կամաց կամաց դուրս հանեն զիրենք, ասով շատին միտքը համոզուեցաւ, մանաւանդ թուլահաւատներունը, և շատ տեղ կրակապաշտութիւնը սկսաւ տարածուիլ՝ մանաւանդ մեծամեծաց տները:

Մեծն Վարդան տեսնելով առ չարիքը և չկրնալով դարման մը ընել, սրտին ցաւէն ելաւ Հայաստանէն և դէպ ի Յունաց մասը սկսաւ երթալ. բայց մէկալ նախարարները երբոր լսեցին Վարդանայ երթալը՝ շատ աղաչանքներով ետ դարձուցին զինքը, և իրեն հետ միացած՝ աներէն վռնտեցին մոգերը, վերջը Պարսից զօրաց վրայ յարձակելով, որ Վասակայ առաջնորդութեամբ Բագրևանդ ժողովուրդ էին, մեծ ջարդ ըրին, և շատ մարդ բռնեցին, որոնց հետն էր նաև Վասակ: Բայց սաստիկ աղաչելուն և աւետարանին վրայ երդում ընելուն համար նորէն ազատ թողուցին զինքը:

Ան միջոցին Յաղկերտ Այլուանից երկիրն ալ շատ մոգեր խաւրեր էր որ զանոնք ալ արևապաշտ ընեն, անոնք չկրնալով դէմ դնել՝ Հայերէն օգնու-

Թիւն ուղեցին, անոր համար հարկ եղաւ որ բոլոր
 զօրքը իրեք բաժնէն. առջինը տուին Ներշապուհ
 Արծրունիին որ Պարսից դէմ դնէ. երկրորդը Վա-
 սակայ՝ հայաստանը պահելու համար. երրորդ
 գունդն ալ տուին Վարդանայ որ Աղուանից օգ-
 նութեան երթայ: Ճամբան Վարդանայ զօրաց
 դէմ ելաւ Պարսից զօրքը՝ որոնք մեծ ջարդ կերան
 հայերէն: Վարդանին զօրքերը Աղուանից երկիրն
 որ հասան՝ բոլոր մոգերը կոտորեցին, կրակա-
 տուէնները կործանեցին և Պարսից զօրքերը հալա-
 ծեցին անկէ: Երբոր Վարդան Աղուանից երկիրը
 ասանկ քաջութիւններ կ'ընէր, անդգամ Վասա-
 կը իրեն երգմանը վրայ հաստատուն չկենալով՝ հա-
 ւատքը ուրացաւ ու նորէն սկսաւ մոգերը հայաս-
 տան մոցընել, կրակատուէնները բանալ, ու քա-
 հանաները և ուրիշ շատ մարդիկ չարչարել. իրեն
 հետ միաբանեցան մէկ քանի թուրահաւատ մար-
 դիկ ալ: Քաջն Վարդան երբոր լսեց Վասակայն ու-
 րէն ըրած դաւաճանութիւնը, մէկէն իր զօրքովը
 անոր վրայ հասաւ, և հետը ուրացող միաբանող-
 ներուն մեծ ջարդ տուաւ: Վերջը Յազկերտին դես-
 պան խրկեց, որ եթէ զիրենք ազատ թողու որ
 քրիստոնէութիւննին պաշտեն՝ իրեն սիրով կը ծա-
 ռայեն: Յազկերտ թէսկտ և հրաման տալ ձեռ-
 ցուց, բայց միտքը խարդախութիւն ըլլալով՝ հայե-
 րը խմացան, և իրենց կերպը չփոխեցին: Յազկերտ
 հայոց հաւատքներնուն վրայ հաստատութիւնը
 տեսնելով՝ յուսահատեցաւ զիրենք շահելէն, ու
 Միհրնբերսէ հազարապետը խաւրեց շատ զօրքով:
 Միհրնբերսէ տեսնելով Վասակայ հաստատուն և
 անդրդուելի չարութիւնն ու անդգամութիւնը, բո-
 լոր զօրքը անոր յանձնեց և ինքը դարձաւ Յազկեր-
 տին քով, օգնական տալով Վասակայ Մուշկան
 Նիւսաւաւուրտը:

Տեսնելով արին Վարդան Վասակայ մեծամեծ

պատրաստութիւնները, ամէն տեղի հայերուն դես-
պան խրկեց որ ուզողը իր քովը գայ. ասով Ար-
տաշատու մէջ վաթսուներեք հազար հոգի ժող-
վուեցան, ամէն ալ կտրիճ հաւատոյ համար պա-
տերազմելու վառուած. մէջերնին կային նաև քա-
նի մը եպիսկոպոսներ ու շատ քահանաներ: Իսկ
Վասակ մէկ քանի սուտ քահանաներու ձեռքով
շատ մարդ խաբեց՝ իր կողմը ձգեց, ըսելով որ հրա-
ման եկեր է Յազկերտէն համարձակ քրիստոնէու-
թիւնը պաշտելու. ասով ինչուան Արացիներն ու
Ալուանները հայոց միաբանութենէն բաժնեց:
Երբոր երկու կողմէն ալ պատերազմի պատրաս-
տուեր էին, հոգեգալտեան վեցերորդ իրիկունը,
որ երկրորդ օրը պատերազմ՝ սխիւ ըլլար, ամէն
ալ խոստովանելով հաղորդուեցան, որպէս զի հո-
գւով և մարմնով զօրանան: Երկրորդ առաւօտը
սկսաւ պատերազմը խիստ կատաղաբար, և պա-
տերազմին սկիզբները հինգ հազար հոգւոյ չափ
Վասակայ կողմը անցան, ինչպէս որ առաջուց խօսք
տուեր էին, ու մեծ շփութութիւն պատճառեցին:
Մեծ քաջութեամբ պատերազմեցան Վարդանանք.
բայց երբոր սուրբն Վարդան առիւծի պէս ասդին
անդին վազելով մեծամեծ քաջութիւններ կ'ընէր՝
վերաւորուելով ընկաւ մեռաւ, ինչպէս նաև ուրիշ
խել մը նախարարներ և երկու հարիւր վաթսուներ-
եք հոգի. մնացածներն ալ տեսնելով Վարդանայ
մահը, ցիր ու ցան եղան, և իրենց բերդերուն մէջը
ամրացան: Բարց Պարսիկները վերջէն հայոց այլ
և այլ գունդերուն հետ ալ պատերազմելով՝ ուրիշ
եօթը հարիւր հոգւոյ չափ ալ մեռուցին, որով
Վարդանանց նահատակաց թիւը եղաւ հազար ե-
րեսուն ու վեց: Իսկ Պարսից կողմանէ մեռան նոյն
օրը իրեք հազար հինգ հարիւր հոգի: Վասակ աս
ամէն չարիքներով չկշտանալով՝ խաբէութեամբ
շատ մարդ բռնեց ու սպաննեց, և Ղևոնդեանք ը-

սուած սուրբ քահանաներն ալ բռնեց շղթայի զարկաւ (451):

Վարդանայ հետ միաբանած նախարարները գունդ գունդ ձեացած՝ սկսան Պարսից քաղաքներուն ու բերդերուն վրայ յարձակիլ ու փնտսներ հասցընել. անոր համար Յազկերտ Ատրորմիզդ անունով մէկը գրաւ հայոց վրայ որ նախարարները խաբէութեամբ բռնէ ու իրեն խաւրէ: Նախարարները թէպէտ և իմացան Ատրորմիզդին միտքը, բայց մարտիրոսութեան փափաքով վառուած՝ փոյթ չըրին, ու ելան Ատրորմիզդին քովը գնացին. ան ալ զամէնքը բռնեց և Ղևոնդեանց հետ մէկտեղ Յազկերտին խաւրեց, ու հրաման տուաւ հայոց որ ամէն մարդ իր կրօնքը պաշտէ: Վասակ առ ամէն չարութիւններն ընելէն վերջը յանցաւոր գտնուեցաւ Յազկերտին առջև, և անոր հրամանովը իր ամէն իշխանութիւնն ու հարստութիւնը առին և սուկալի բանտի մը մէջ դրին: Վասակ իր անմտութեամբն ու փառամոլութեամբը չկրցաւ իմանալ թէ ազգատեաց անձնասէր և անմիաբանասէր մարդուն վախճանը սոսկալի մահ է: Մերուժանայ չարաչար մահը իրեն խրատ չեղաւ, անոր համար քան զան ալ աւելի գէշ և սարսափելի մահ ունեցաւ: Արջափ տարբերութիւն կայ տս երկու զօրավարաց, այսինքն Վարդանայ և Վասակայ մէջ. Վարդան բարերար և հայր աշխարհի, իսկ Վասակայ սևացեալ ճակտին վրայ որոշ կը տեսնուի իր թշուառութեանը պատճառը, այսինքն նախանձ, փառամոլութիւն, ազգատեցութիւն և անմիաբանասիրութիւն: Վարդանայ պէս անմահ բարերարներուն անունը մարմարիոն քարերու վրայ գրելն ալ ոչ ինչ է. վասն զի այնպիսոյն արժանաւոր տեղը մարդու գերազանց միտքը ու աստուածանման հոգին է: Իսկ Վասակայ պէս ազգատեաց մարդիկներուն անունը տղմի վրայ գրելն

ալ շատ է թէպէտ և ոտից կոխան ըլլան . վանն զի այնպիսիներուն անունը մարդկանց անուններուն կարգէն դուրս հանելու էր՝ թէ որ իրենց գէշ վարքը ուրիշներուն խրատի համար միայն հարկաւոր չըլլար : Լսելու արժանի է Վասակայ որդնալից ցաւալի մահուն ստորագրութիւնը որ կ'ընէ մեր Եղիշէ քաջ և ճարտասան պատմիչը .

« Օր ըստ օրէ բերէին իբրև զգէշ ընկենուին 'ի մեծ հրապարակին , ձաղէին և այսպանէին , և տեսիլ ամենայն կարաւանին զնա առնէին . . . Եւ իբրև այսպէս յամենայն կողմանց հարեալ վատթարացաւ , անկաւ յախտս դժնդակս անդէն 'ի կապանսն : Զեռաւ փոր նորա , և հարան և տրորեցան գոգք նորա , և քամեալ մղեցաւ թանձրամուտիւն նորա : Եռացին որդունք ընդ աչս նորա , և 'ի վայր սորեցին ընդ սնդունս նորա . խցան լսելիք նորա , և ծակոտեցան չարաչար չրթունք նորա . լուծան ջիղք բազկաց նորա , և յեա կոյս կորացան կրկունք ոտից նորա : Բղխեաց 'ի նմանէ հոտ մահու , և փախստական եղէն 'ի նմանէ ձեռնասուն ծառայք նորա : Լեզուն միայն կայր կենդանի 'ի բերան նորա , և ոչ գտաւ խոստովանութիւն 'ի չրթունս նորա : Ճաշակեաց զմահ հեղձամիձուկ , և էջ 'ի գժոխս անհնարին դառնութեամբ : Ոտնհար եղէն նմա ամենայն սիրելիք նորա , և ոչ յագեցան սաստիկ հարուածովք ամենայն թշնամիք նորա : Եւ այն որ կամէրն թաղաւոր լինել մեղօք՝ հայոց աշխարհին , ոչ երևեցաւ տեղի գերեզմանի նորա . քանզի իբրև զլուս մեռաւ և իբրև զգէշ (կամ՝ զէշ) քարշեցաւ . . . : Ոչ ինչ եթող չարիս զոր ոչ գործեաց 'ի կեանս իւր . և ոչ ինչ մնաց 'ի մեծամեծ չարեաց՝ որ ոչ անցին ընդ նա 'ի մահուան նորա » :

ԳԼՈՒԽ ԺԵ .

Ստորիշնաստայ մարդպանոշրիշնը և վահանայ
պատերազմը :

Ատրորմիզդ բոլոր նախարարները բռնած Պարսկաստան խաւրեց, հոն Յազկերտին հրամանովը բոլորն ալ բանտ դրուեցան՝ իսկ քահանաները քիչ մը ատենէն ծածուկ սպաննուեցան : Նախարարները չորս տարի բանտը կենալէն վերջը Շղով շապուհ իշխանին աղաչանքովը ազատեցան բանտէն, բայց Պարսկաստան մնացին . երբոր յաջորդ տարին մեռաւ Յազկերտ, տեղը Պերոզ որդին անցնելով ութը տարի նախարարները իրեն գործողութիւններուն ծառայեցուց . բայց երբոր Ատըրվըշնասպ մարդպանը հայաստան կ'երթար՝ զիրենք ալ անոր հետ մէկտեղ դարձուց իրենց հայրենիքը (464) :

Երջանիկ նախարարները հայաստան որ դարձան՝ սկսան խաղաղութեամբ կառավարել իրենց երկիրները : Ան միջոցներուն մեծին Վարդանայ հմայեակ եղբօրը մեծ որդին Վահան՝ իրեն քաջութեամբն ու խելացիութեամբը շատ սիրելի եղաւ բոլոր Պարսից մեծամեծներուն, և նաև Պերոզայ : Աս բանիս նախանձելով մէկ քանի ուրացող նախարարներ, որ դեռ Պարսկաստան կը գտնուէին, չարախօսութիւններ ըրին Վահանայ վրայ . Վահան ալ վախնալով որ Պերոզին աչքէն չլինայ՝ հաւատքը ուրացաւ, թէպէտ և վերջէն սաստիկ զղջաց : Աս գործողութենէս քիչ մը ետքը սկսաւ Վահանայ պատերազմը աս կերպով : Քրիս-

տոնեայ Հայ նախարարները շատ անգամ՝ նախա-
տուելով ուրացող նախարարներէն՝ առիթի մը կ'
սպասէին որ աս նախատանայ վրէժը առնեն. ուս-
տի երբոր Հեփթաղներուն պատերազմէն կը դառ-
նային՝ լսելով որ Վարաց Վախտանկ Թագաւորը
սպստամբեր է Պարսիկներէն, իրենք ալ միաբա-
նեցան մէջերնին ու Վահանը իրենց զօրագլուխ
դնելով զատուեցան Պարսից բանակէն: Ատրվըշ
նասպ երբոր լսեց աս բանս՝ վախնալով սկսաւ
Պարսկաստան փախչիլ. ան ատեն ետնէն գնա-
ցին Վահանեանք և խել մը հոգի ջարդեցին: Աս
սլափ յաղթուածէն վերջը Դուլին դառնալով
Սմբատ Բագրատունին մարզպան դրին, Վահանն
ալ ընդհանուր սպարապետ. և երբոր իրենք աս
բաներու հետ էին՝ Ատրվըշնասպ նորէն եկաւ եօ-
թը հազար զօրքով: Վահան չորս հարիւր հոգի
միայն ունէր. զանոնք չորս գունդ բաժնելով՝ Ակո-
ռի մօտ պատերազմի պատրաստուեցաւ. պատե-
րազմին սկիզբը Գարջուլ նախարարը իրեն հարիւ-
րովը Թշնամեաց կողմը անցաւ. բայց աս բանս փո-
խանակ զիրենք վհատեցնելու աւելի զօրացուց,
որով սաստիկ ջարդ մը տուին Պարսից, և իրենք
ուրախութեամբ Դուլին դարձան:

Վահան որչափ որ կրնար նէ կը ջանար բոլոր
նախարարները միաբանել որպէս զի աւելի զօրա-
նալով կարենան քաջութեամբ դէմ դնել Թշնա-
մեաց և բոլորովին հաւածել զանոնք. բայց աս ի-
րեն փափաքանացը չհասաւ. վասն զի նախարար-
ներէն ոմանք արտաքին շահու և փառասիրութեան
համար հաւատքնին ուրացած՝ Պարսից կողմը ան-
ցեր էին, ոմանք ալ իրենց քաղաքը քաշուելով
հանգիստնին կը նայէին. Թէպէտ և կային նաև ո-
մանք որ հասարակաց օգուտը մտածելով իրեն
քովը եկած իրեն հետ մէկտեղ սիրով կը պատե-
րազմէին: Իսկ Վահան Թէպէտ և քիչուոր էր,

բայց միշտ յաղթող գտնուեցաւ, և չորս հինգ տա-
րի միակերպ պատերազմելով մեծամեծ յաղթու-
թիւններ ըրաւ Պարսից դէմ: Պարսիկք չորս հինգ
զօրավար փոխեցին քիչ ատենի մէջ, բայց ամէնքն
ալ յաղթուեցան և Վահանայ քաջութեանը չկըր-
ցան դէմ դնել: Աս պատերազմներուն մէջ աղէկ
կը տեսնուի Վահանայ անպարտելի արութիւնը,
վեհանձնութիւնը, հաստատուն հաւատքը և առ
Աստուած յոյսը: Երբոր Պարսիկք Շապուհ Միհ-
րանեան մարզպանը խաւրեցին Վահանայ վրայ,
անիկայ սաստիկ կատողած Վահանայ ըրած յաղ-
թութիւններուն վրայ, միտքը դրեր էր որ կամ
յաղթէ Վահանայ ու զինքը մեռցնէ, և կամ յաղ-
թուելով ինքը մեռնի. աս մտքով պատերազմի
պատրաստուեցաւ: Վահանին քովիները որ ա-
րիւր հոգիի չափ կային՝ տեսնելով Պարսից բազ-
մութիւնը և իրենց քիչուորութիւնը՝ շատը ելան
ցրուեցան, և միայն երեսուն հոգի մնացին. Պար-
սիկք Վահանայ խումբին քիչուորութիւնը տես-
նելով՝ երբոր անհոգ կեցեր էին, ասոնք յանկար-
ծալի վազեցին Պարսից վրայ, և մեծ շփոթութիւն
ձգելով բանակին մէջ՝ սաստիկ ջարդ տուին Պար-
սից զօրաց և իրենցմէ միայն չորս հոգի մեռան:

Նոյն միջոցին Պերոզ Պարսից Թագաւորը մե-
ռաւ, ու տեղը անցաւ իր Վաղարշ եղբայրը, որ
քննելով Վահանայ քաջութիւնները և անոր ա-
պրստամբելուն պատճառը՝ իրաւունք տուաւ Վա-
հանայ, և ուզեց հետը հաշտութիւն ընել, որպէս
զի նաև կարենայ անվրէպ ժողվել Հայաստանին
հարկը: Վաղարշ աս բանիս համար մարզպան
խրկեց Նիխոր Վշնասպդապ անունով խաղաղա-
սէր մարդը: Նիխոր երբոր Վահանայ մարդ խրկեց
հաշտութիւն ընելու համար, անիկայ աս իրեք պայ-
մանս դրաւ. Ա, Քրիստոնէութեան բաներուն
Պարսիկք չխառնուին. Բ, Արժանաւոր և հաւա-

տարիմ մարդիկ միայն պատուոյ հասնին . Գ, Ինչուան որ երկու կողմի պատճառները չսեն՝ դատաստան մը չկարուի : Աս իրեք խնդիրքին ալ հաւանեցաւ Նիխոր, ու անկէջ վերջը գնաց Վահան Նիխորին քով, որուն հետ շատ սիրով տեսնուեցաւ, ու մէջերնին դաշինք հաստատեցին : Վերջը Պարսից դուռն ալ երթալով իրեն մնաս մը չընելու և դաշինքին վրայ հաստատուն կենալու երգմունք տուաւ Վաղարշէն, և սպարապետութեան պատիւը առած՝ դարձաւ եկաւ Վաղարշապատ քաղաքը : Երբոր Անդեկան անուշով մարդպանը քիչ մը ատեն կենալէն ետքը հարկաւոր գործողութեան մը համար ետ կանչուեցաւ, անանկ գովեց զՎահանը Պարսից դրան առջև որ Վաղարշ անոր լաւութեանը փոխարէն մարդպանութեան պատիւը տուաւ : Վահան ալ խնդրեց որ իր Վարդեղբայրը սպարապետ ըլլայ : Բոլոր ազգին մեծ ուրախութիւն եղաւ աս անակնուշեղ յաջողութիւնը : Ետքը ջնջեց Վահան բոլոր կրակատունները, և անոնց տեղը եկեղեցիներ շինելով սկսաւ այլ և այլ բարեկարգութիւններ ընել (484) :

Վահանին մարդպանութեան ատենը մեռնելով Վաղարշ՝ տեղը նստաւ Կաւատ, որ թէպէտ և առջի բերան Վահանին մարդպանութիւնը հաստատեց, բայց վերջը քուրմերուն խորհրդով Պարսիկ մարդպան մը խաւրեց, հետն ալ շատ քուրմեր, որոնք եկան նորէն սկսան կրակատուններ շինել ու արեւապաշտութիւն սորվեցնել : Աս եղած անկարգութեան չդիմանալով Վահան՝ մէկ քանի նախարարաց հետ միաբանեցաւ, ու Պարսից վրայ վազելով ջարդեցին զիրենք և կրակատունները աւրեցին : Բայց որովհետեւ Կաւատ Յունաց դէմ պատերազմի կ'երթար՝ ան պատճառաւ հաշտութիւն ըրաւ հայոց հետ, շատ զօրք առնելով հայերէն :

Վահան միջոցներուն մեռաւ քսանըվեց տա-

րի մարդպանութիւն ընելէն վերջը, որուն յիշատակը անկարելի է որ հայու մը մտքէն ջնջուի, որ ազգին հանգստութեանը համար իր ամէն հանգըստութիւնը, հարստութիւնը, փառքը, իշխանութիւնը կորսնցուց, ինչուան որ գտաւ բոլորն ալ նախ իր ազգին և վերջը իր անձին համար, և իրաւցընէ իրեն անուանը համեմատ վահան եղաւ ազգին բոլոր թշնամիներուն դէմ:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Վահանայ մեռնելէն ինչոռան Հագարացոց
Հայաստանի տիրելը:

Վահանին տեղը մարդպան դրուեցաւ Վարդ իր պղտի եղբայրը, որ հազիւ թէ չորս հինգ տարի մարդպանութիւն ըրաւ. վասն զի քանի մը անպիտան մարդիկ նախանձելով իրեն սլատուոյն, վրան ամբաստանութիւն գրեցին. անոր համար կաւատ ալ մարդպանութիւնը ձեռքէն առաւ ու Բուրլան անունով անգգամ Պարսկի մը տուաւ որ շատ չար չարեց զազգը: Աս ատեններս հոնք Հայաստանի վրայ վազեցին ու շատ չարիք հասուցին ազգին. անոնց դէմ ելաւ ՄԺԷԺ Գնունին իր զօրքովը, և թշնամիները հալածելէն վերջը՝ ուրիշ քանի մը նախարարներու հետ միաբանելով ազգը հանգարտեցուց: ՄԺԷԺին հաւատարմութիւնը երբոր լսեց կաւատ՝ զինքը մարդպան դրաւ, որ երեսուն տարի մարդպանութիւն ըրաւ (548):

ՄԺԷԺին տեղը ետեւէ ետեւ չորս հինգ Պարսկի մարդպաններ դրուեցան, այսինքն Դենչապուհ, Վշնասպ Վահրամ, Վարադգատ, Սուրէն Ճիհր:

Ասոնցմէ ոմանք ազգը նեղեցին հաւատքի համար, ոմանք ալ խաղաղութեամբ կառավարեցին: Ասոնց ատենը Մովսէս կաթուղիկոս Հայոց տօմարը նորոգեց, և Մեծ Թուական ըսուածը դրաւ, որ Թուականութիւն Հայոց կ'ըսուի (551):

Վարդան երկրորդ Մամիկոնեան տեսնալով Պարսից ըրած բռնութիւնները, մանաւանդ Սուրէն Ճիհր մարզպանին ըրածը, որ իր Մանուէլ եղբայրը մեռցընել տուեր էր, խօսք դրաւ քանի մը նախարարաց հետ որ ապստամբին Պարսիկներէն ուստի Յուստինիանոս կայսեր խոստացան հարկաւ տու ըլլալ՝ Թէ որ իրենց օգնէ. անոր խոստմունքներուն վրայ վստահանալով՝ վաղեցին Դուին քաղքին վրայ, Սուրէնը սպաննեցին, մոգերն ալ ջարդեցին: Խոսրով աս բանիս վրայ բարկացած՝ շատ զօրք խաւրեց Հայոց վրայ. բայց Վարդան նորէն յաղթեց Պարսից, և ցրուեց զիրենք: Բայց ինքը կասկած առնելով քանի մը նախարարաց մատնութեանը վրայ, ելաւ Պօլիս գնաց, և Յուստինիանոսէն օգնութիւն առնելով՝ եկաւ Պարսից վրայ, յաղթեց անոնց ու բանակին ցրուեց: Խոսրով ինքը անձամբ ելաւ Հայոց և Յուսաց վրայ, շատ անգամ մեծամեծ պատերազմներ ըլլալէն վերջը՝ նորէն Պարսից ձեռքը մնաց Հայաստան, ուր մարզպան դրին Ճիհր Վլոն անուանով Պարսիկ իշխանը որ տասնըհինգ տարի խաղաղութեամբ կառավարեց Հայաստանը:

Ան ատենները անուանի եղաւ Սմբատ Բազմա յաղթ իշխանը. վասն զի Պարսից Խոսրով Թադաւորին զօրավարներէն մէկը իրմէ ապստամբելով երբոր կը հալածէր զինքը, Խոսրով օգնութիւն ուզեց Մօրիկ կայսրէն, որ շատ զօրք խաւրեց, և անոնց զօրավարներն էին Մուշեղ Մամիկոնեան, Ներսէս Բասենցի, և Սմբատ Բազմայաղթ. ասոնք շատ քաջութիւններ ընելէն վերջը՝ ապստամբը

սպաննեցին ու խոսրովը նորէն թագաւորեցուցին :
 Խոսրով ասոնց ըրած բարեացը փոխարէն Սմբա-
 տը Պարսից զօրավար անուանեց, ու Մուշեղը Ա-
 զատ իշխան : Բայց Սմբատ ուրիշ շատ քաջու-
 թիւններ ալ ընելուն համար մարզպան դրուեցաւ
 Վրկանի կողմը, և ութը տարի մարզպանութիւն
 ընելէն վերջը մեռաւ, ու շատ քաջութեան, բա-
 րեկարգութեան, բարեպաշտութեան և ազգասի-
 րութեան յիշատակներ թողուց : Սմբատէն վերջը
 մարզպան դրուեցաւ Դաւիթ Սահառունի, որ քսա-
 նըջորս տարի մարզպանութիւն ընելէն վերջը՝ Կոս-
 տանդնուպօլիս փախաւ. տեղը մարզպան դրուե-
 ցաւ Վարազտիրոց Սմբատ Բազմայաղթին որդին,
 որ նոյնպէս ութը տարի մարզպանութիւն ընելէն
 վերջը Կոստանդնուպօլիս փախաւ (605) :

Վարազտիրոցին մարզպանութեան ատենները
 Խոսրով Պարսից թագաւորը թշնամացաւ Մուշեղ
 Ազատ իշխանին հետ ու վրան պատերազմի խաւ-
 րեց իր Միհրան քեռորդին տասը հազար զօրքով,
 որուն բացարձակ իշխանութիւն տուած էր որ
 կրցած չարիքը հասցընէ Մուշեղայ. բայց որովհե-
 տե Մուշեղ ծերացած էր ու չէր կրնար ինքը մի-
 նակ գէմ դնել Պարսից, քովը կանչեց իր Վահան
 անունով ազգականը որ շատ հնարագէտ ու ճար-
 տար մարդ ըլլալուն Գայլ Վահան կ'ըսուէր, և ա-
 ղաչեց անոր որ աս պատերազմը ինքը վրան առնէ,
 և անոր խոստացաւ տալ իր ունեցած հարստու-
 թիւններն ու ստացուածքը : Վահան սիրով յանձն
 առաւ, որովհետեւ քաջ և միանգամայն խորագէտ
 մարդ էր, և գրեթէ վստահ էր պատերազմին յա-
 ջողութեանը վրայ, մանաւանդ որ իբրեւ հաւատոյ
 պատերազմ՝ Աստուծոյ վրայ յոյսը դրած էր :
 Վահան որչափ որ աներկիւղ և վստահ էր յաղ-
 թութեան վրայ, այնչափ ալ ջանաց առանց ա-
 թիւնհեղութեան ու բիչ փնասով գործողութիւնը

լմնցընեւ. ան պատճառաւ սկսաւ հնարքներ գիւտեր մատածել՝ որ թշնամին որոգայթի մէջ ձգելով ուզածը առաջ տանի. ուստի առաջ մարդ խաւրեց Միհրանայ՝ խոստանալով որ Մուշեղը կը մատնէ Պարսից՝ թէ որ իրեն տան Տարօնոյ երկիրն ու Մուշեղայ ուրիշ հարստութիւնները. Միհրան մէկէն հաւանեցաւ, ու դարձաւ Մուշ քաղաքը եկաւ, որ արդէն ճամբայ ելեր էր ուրիշ տեղ երթալու: Վահան բարեկամութիւն ձեռացընելով Միհրանայ քովը գնաց ու համոզեց զինքը որ իրեն չորս հազար հոգւոյ չափ Պարսիկ զօրք տայ, որ երթայ Մուշեղը բռնէ: Վահան իր հետը առաւ ան չորս հազարը, խարձ գեղը եկաւ, հոն յիսուն հոգի միայն թողուց, ու մէկաշնոնք Օձ քաղաքը խաւրեց. վերջը ապստղեց ան յիսուն հոգիին որ եթէ ինքը մարդ խաւրէ իրենց՝ իր անուանովն ու նշանովը գործողութեան յաջողութեանը վրայ, երթան Միհրանին իմացընեն ու անկէ ուրիշ զօրք առնելով իրեն գան: Աս բանս յարմարցընէլն ետքը եկաւ Օձ քաղաքը մնացած զօրաց քով. անոնց ալ ապստղեց որ զէնքերնին իրենց հագուստներուն տակը սրահէն, բարեկամական կերպով քաղաքը մտնեն, և երբոր ինքը նշան տայ՝ անխնայ ջարդեն քաղաքացիքը առանց մէկու մը խնայելու: Քիչ քիչ սկսաւ քաղաքը մտցընել զանոնք, ու ինչպէս որ առաջուց որոշած էր՝ բոլորն ալ բաժնեց ան տներուն մէջ, ուր զինեալ մարդիկ սրահուտած՝ ներս մտածը կը խղզէին. որով ամէնքն ալ սպաննեց. վերջը մէկէն մարդ խաւրեց ան յիսունին որ երթան ուրիշ երկու հազար հոգի ալ օգնական բերեն. ան միջոցին որ մէկաշնոնք դացեր էին օգնութիւն կանգելու, քաղաքացւոց հագընել տուաւ Պարսից զօրաց հագուստները, ու բոլորն ալ քաղքին դրան դիմացը շարել տուաւ. երբոր ան երկու հազար Պարսիկները սկսան տես-

նուիլ, հրաման տուաւ դրան քովի հայ զօրքերուն որ քաղաքը մօտենն փող զարնելով, իբր թէ քաղաքը առին. հասան քիչ ատենէն Պարսիկներն ալ և ուրախութեամբ քաղաքը մօտան, բայց հայերը զիրենք մէջ առնելով զամէնն ալ թրէ անցուցին: Վահանն հոյնպէս ասոնց հագուստն ալ հայոց հագցուց, և ութը հարիւր կարիճ հետը առած Մեղտի ըսուած կրճին քով դարանի դրաւ, իսկ ինքը ելաւ Միհրանայ քովը գնաց ու սկսաւ գանգտիլ իրեն տուած զօրքերուն վատութեանը վրայ. ան պատճառաւ ուրիշ երկու հազար հոգի ալ ուզեց Միհրանէն, և ան Մեղտեայ կրճին քովերը բերելով դարանամուտները վրանին վազեցին ու զամէնն ալ թրէ անցուցին: Երբոր աս հնարքն ալ յաջողեցաւ, մէկէն Վահանն աւետաւոր խաւրեց Միհրանայ թէ ամէն բան յաջողեցաւ, Մուշեղ բռնուած է ու քիչ ատենէն ինքն ալ ամէն բան կարգի դրած կուգայ. պատգամաւորին հասնելէն քիչ մը ետքը ինքն ալ եկաւ հասաւ, ու Միհրանը հիւանդ գտնելով մխիթարեց զինքը և ուրախացուց ըսելով թէ քիչ ատենէն Մուշեղը կապած դիմացդ կը տեսնես, ու ամէն տրտմութիւնդ կը փարատի. աս բաներս ըսելէն ետքը քովի մարդիկը ճամբեց, ու ինքը Միհրանին հետ առանձին մնաց. երբոր իրարու հետ սիրով կը խօսէին՝ զարկաւ Վահան ձեռքի նիզակովը ու սպաննեց Միհրանը. ետքը դռները գոցելով ելաւ ուրիշ սենեակ մը գնաց, ուր կանչել տուաւ Միհրանայ ատենադպիրն ու սուրհանդակը, և ստիպեց որ Միհրանայ կողմանէ շուտ մը թուղթ գրէ Վարչիր զօրավարին, որ իրեք հազար զօրք առած՝ իրեք օրէն իր քովը գայ. ու զածը դրել տալէն ետքը երկուքն ալ խղդեւ տըլաւ. վերջը մնացած զօրաց մէջն ալ կրակ ձգելով բոլորն ալ այրեց, երբոր անոնք ուտելով խմելով կ'ուրախանային: Այսչափ և այսպիսի հնարքնե-

րուն յաջողէլէն ետքը, Կութ ըստւած լեռը գնաց
բանակը հոն դրաւ, ու կ'սպասէր Վարչիւրին գա-
լուն. և որպէս զի զանոնք ալ խաբէ՝ Միհրանայ
վրանը կանգնել տուաւ ու վրանին գիմացը հայ
իշխանները կայնեցուց Պարսից հագուստներով:
Երբոր եկաւ Վարչիւր՝ իշխանները իրմէ առաջ ներս
մտան, անոնց ետեւէն մտաւ Վարչիւր ու բարեւ տը-
ւաւ Վահանայ՝ կարծելով թէ Միհրանն է: Վա-
հան բարկանալով մը ըսաւ Վարչիւրին. « Որդիք
անօրէնութեան, թերեւս մոթերնիդ դրած էիք հայե-
րը Պարսից աղանդը դարձնելու. անարժան էք
կենդանութեան », աս ըսելով հրամայեց ծառա-
ներուն որ Վարչիւրը ծեծեն. երբոր անիկայ սկսաւ
աղաչել որ դէթ կենացը խնայէ, ըսաւ Վահան.
Թէ որ ուզածս կատարես՝ կը խնայեմ՝ քեզի. ուս-
տի մէկէն գրել տուաւ իր զօրապետին որ հազար
հոգի Կութ լեռան ստորոտը խաւրէ, հազար հոգի
ալ ուրիշ տեղ մը, մնացած հազար վեց հարիւրն ալ
իրենց տեղը ձգէ, ու ինքը տասը հոգւով իրեն գայ:
Թուղթը գրել տալէն ետքը մէկէն սպաննել տը-
ւաւ Վարչիւրը. ու երբոր մէկալ զօրապետն ալ ե-
կաւ, զան ալ խղիւղել տուաւ. վերջը ասդիս անդին
ցրուած զօրացը վրայ վազելով՝ ամէնն ալ թրէ ան-
ցուց, որով այնչափ բազմութենէն հազիւ քառա-
սուն հոգիի չափ ազատեցան ու փախան Խոսրո-
վու քով գացին, ու եղած կոտորածները պատ-
մեցին:

Խոսրով շատ տրտմեցաւ ու բարկացաւ Վահա-
նայ դէմ, առջինէն աւելի բազմաթիւ զօրք տուաւ
Միհրանայ Վախտանիկ հօրեղբօրը ձեռքը ու Վա-
հանայ վրայ խաւրեց: Վահան Վախտանիկայ դէմ
վարպետութեան տեղը քաջութիւնն ու կենդանի
հաւատքը զէնք ու օգնական առնելով՝ իրէք չորս
անգամ՝ սաստիկ ջարդ տուաւ Պարսից ու փառա-
ւոր յաղթութիւններով իր զօրավարութիւնը պատ-

կեց : Վլադան աս յաղթութիւններէս Լաբը արդէն
ծերացած ըլլալով անընդհատ պատերազմներէ
ալ տկարացած՝ մեռաւ, և իր հայրենասիրութեանն
ու աստուածապաշտութեանը հետ անմոռանալի ը-
րաւ նաև իր պատերազմական հնարագիտութիւ-
նը, որուն մէջ թէ որ չափազանց երևնայ խորա-
գիտութիւնը, Պարսից անգթութեանը՝ և ան մի-
ջոյն հայաստանի խեղճութեանը նայելով դի-
րաւ կ'արդարանայ :

Իրեն քաջութեանը ժառանգորդ եղաւ իր Սըմ-
բատ հայրենասէր որդին որ միշտ յաղթող գըտ-
նուեցաւ անպարտելի ու զարմանալի քաջութեամբ
և Պարսից չորս երևելի զօրավարները սպաննեց :
Սմբատայ ալ յաջորդեց Վահան որդին որ իր նա-
խորդներուն պէս քաջ, կտրիճ ու սպաւերազմող
եղաւ :

ԳԼՈՒԽ ԺԵ .

Հագարացոց Հայաստանի տիրելէն ինչոռան
Բագրատունեաց քագաւորութեան սկիզբը :

Երբոր Վարազտիրոց մարդպանը Հայաստանէն
փախաւ, նախարարները միաբանած՝ Յունաց կայս-
րէն խնդրեցին որ Դաւիթ Սահառունին իրենց կիւ-
րապաղատ դնէ. բայց իրէք տարիէն վերջը նորէն
խռովութիւն խնալով մէջերնին՝ Դաւիթ Սահա-
ռունին հանեցին կիւրապաղատութենէն : Ան մի-
ջոյնեբուն Պարսկաստան խռովութիւն ըլլալով
Հագարացիք զօրացան և Պարսկաստանի տիրեցին :
Անկէց այլ և այլ խումբեր ու ասպատակներ Հայ-
աստանի վրայ վազեցին ու սկսան շատ օտեղ աւերել

աւրրշտըկել, ու շատ ջարդեր ըրին Հայաստանի մէջ (635) :

Վահան Կամսարական՝ Գայլ Վահանայ թողը, տեսնալով ազգին թշուառութիւնները ութը հազարի չափ զօրք ժողովեց, ու իր Տիրան եղբօրը և Մուշէղ զօրավարին ձեռքը տալով՝ Հագարացոց դէմ խաւրեց : Ասոնց հետ միացաւ Սահուռ Անձևացին իրեն զօրքերովը • բայց պատերազմին աւտենը Սահուռ թշնամեաց կողմը անցնելով՝ սկսաւ իր ազգայիններուն դէմ պատերազմիլ, ասով թըշնամիները զօրացան ու բոլոր Հայերը ջարդեցին իրենց զօրավարներովը հանդերձ : Հայաստանի ներսերն ալ վազելով շատ մեծաներ ըրին • Դուին քաղքին մէջ ալ տասուերկու հազար մարդ թրէ անցնեւին վերջը երեսունհինգ հազար հոգի ալ գերի տարին :

Հագարացոց առջի յարձակմունքէն վերջը Յունաց կողմանէ կիւրասպադատ դրուեցաւ Վարազտիրոցը, որ տարիի մը չափ պաշտօնը ընեւին ետքը մեռաւ, ու տեղը անցաւ իր որդին Սմբատ : Ասոր կիւրասպադատութեան երկրորդ տարին Հագարացիք նորէն անթիւ բազմութեամբ Հայաստանի վերայ եկան և շատ կոտորածներ ըրին : Նախարարները տեսնալով որ Հագարացոց անթիւ բազմութեանը և անոնց գազանային անութեանը դէմ դնելը գրեթէ անկարելի է, աւելի օգտակար սեպեցին խոնարհութեամբ յաղթել անոնց գազանութեանը քան թէ պատերազմով • ուստի իրարու հետ միաբանեցան • շատ ընծաներ տարին, հպատակութիւն խոստացան անոնց և հարկ տալ Յունաց ճշպատակելով :

Ասիկէ դուռ բացուեցաւ որ երբեմն Յոյները և երբեմն Հագարացիք Հայաստան արշաւելով սոսկալի մեծաներ հասուցին մեր խեղճ երկրին • վասն զի երբոր Յոյները կը լսէին թէ Հայերը Հագա-

րացւոց հաւատակեր են՝ զօրքով Հայաստանի վրայ վազելով վրէժխնդիր կ'ըլլային. նոյնպէս երբոր հազարացիք կ'իմանային թէ Յուճաց հետ վերաբերութիւն մը ունեցեր ենք, ձեռքերնէն ու մշտքերնէն անցած չարիքը կ'ընէին Հայոց: Աս բանս քառասուն տարիի չափ տևեց, ինչուան որ հազարացիք իրենց ազգէն ոստիկաններ սկսան խաւրել:

Ան քառասուն տարուան մէջ Սմբատին տեղը կիւրապաղատ դրուեցաւ Համազասպ Մամիկոնեան, որ հինգ տարի կիւրապաղատութիւն ըրաւ. տեղը անցաւ Գրիգոր, որ քսանըջորս տարի իշխեւէն ետքը պատերազմի մէջ մեռաւ (682):

Առջի հազարացի ոստիկանը եղաւ Աբդըլլա անուանով մէկը, որ Հայերը որսալու համար նախ սկսաւ քաղցրութեամբ վարուիլ հետերնին, ու վերջը գրեթէ բոլոր նախարարները և Սահակ կաթողիկոսը բռնեց ու շղթայակապ Դամասկոս խաւրեց: Նախարարներուն մէջէն փախաւ Սմբատ Բիւրատեան Բագրատունին, և Յուստինիանոս կայսրէն օգնութիւն առնելով, ուրիշ մնացած նախարարներն ալ ժողովելով Աբդըլլային վրայ պատերազմի ելաւ, և անանկ սաստիկ ջարդ տուաւ որ հազիւ թէ Աբդըլլան միայն կրցաւ ազատիլ: Իսկ Սմբատ կիւրապաղատութեան պատիւ առնելով վեց տարիի չափ հանդարտութեամբ ազգը կառավարեց, ինչուան որ Մոհամատ անուանով զօրավարը եկաւ ու սկսաւ նորէն փնասներ հասցընել Հայաստանի. ան ատեն Սմբատայ հետ միացաւ Ներսէս Կամսարականը, ու մէկտեղ յանկարծակի Մոհամատին վրայ վազելով փախուցին զինքը:

Մոհամատ յաղթուելուն վրայ սաստիկ բարեկացած երբոր շատ զօրքով նորէն Հայաստանի վրայ կուգար որ տակնուվրայ ընէ երկիրը, Սահակ կաթողիկոս՝ որ Դամասկոս գերութեան մէջ էր ու միանգամայն Մոհամատին սիրելի բարեկամ, աս

բանս լսելուն պէս խնդրեց որ Մոհմատին հետ տեսնուի: Բայց ճամբան գալու ատենը մեռաւ, ու չկրցաւ հետը տեսնուիլ. թուղթ մը գրեց Մոհմատին. Մոհմատ երբոր իմացաւ Սահակայ մահը, հրամայեց որ չթաղեն զսուրբը ինչուան որ ինքը դայ տեսնէ: Երբոր Մոհմատ մեռելին խուցը մտաւ ու բարեւ տուաւ սուրբին, ան ալ բարեւ առնելով երկնցուց ձեռքը ու թուղթը տուաւ Մոհմատին իբրեւ թէ կենդանի ըլլար: Կարդաց Մոհմատ սրբոյն խնդիրքը, ու ըսաւ, « Կատարուի խնդիրքդ ո՞ւրդ Լստուծոյ »: Ան հրաշքէն շարժած՝ ամենեւին փրատ մը չըրաւ Հայոց, և ամիրապետին միջնորդութիւն ընելով աղատել տուաւ Դամասկոս եղած բոլոր Հայոց գերիները:

Քիչ մը ատեն խաղաղութեամբ երթալէն ետքը՝ Հայաստանի ոստիկան խրկուեցաւ Կաշմ, որ խաբէութեամբ բոլոր նախարարները Նախշուա նայ եկեղեցւոյն մէջ ժողվելով այրել տուաւ: Կաշմէն ետքը անդգամութեան կողմանէ անուանի եղաւ Եզիտ ոստիկանը, որ ծանր տուրքերով և ասպատակութիւններով սատարիչ նեղեց Հայերը: Երկու տարիէն ետ կանչուելով իրեն տեղը Պատրիկ անուանեց Սահակ Բագրատունի բարեպաշտ մարդը, որ խաղաղութեամբ կառավարեց ազգը խել մը ատեն: Սահակէն վերջը գրուած ոստիկաններուն մէջ ամենէն աւելի Հայերը տանջողը եղաւ Հասան ոստիկանը, որուն ատենը Հայերը Մուշեղ Մամիկոնեանին առաջնորդութեամբ մէկ քանի կոտորածներ ըրին Հագարացուց. աս պատճառաւ ոստիկան գրուեցաւ Եզիտ Բ. և ասիկայ զՀայերը անանկ չարչարեց որ նմանը ամենեւին չէր եղած:

Կաշմէն ինչուան Եզիտ Բ. որ գրեթէ հարիւր տարուան միջոց է, ոստիկան գրուեցան ասոնք. Վ իլթ, տասը տարի. Մահմատ, հինգ. Աբդալհիզ, տասը. Մրուան, մէկ. Աշոտ Բագրատունի,

տասնըհինգ. Եղիտ Ա. երկու. Սահակ Բագրատունի Պատրիկ, վեց. Սիւլէյման, իրեք. Պեքիր, ինը. Հասան, իրեք. Հայ իշխաններ, հինգ. Եղիտ Բ. տասուերկու (797):

Եղիտին տեղը ոստիկան դրուեցաւ Խուզինայ անուանով Հագարացին, որ հանգարտ խաղաղասէր և լաւ մարդ ըլլալով՝ քսան տարի ոստիկանութիւն ըրաւ ու ազգը հանգչեցուց. երբոր ինքը մեռաւ, տեղը անցաւ Հոլ անուանով մէկը, որ նոյնպէս խաղաղասէր ըլլալով՝ խաղաղութեամբ կառավարեց ազգը տասնըեօթը տարի: Երբոր Հոլ ետ կանչուեցաւ՝ նախարարներուն աղաչանքովը Պատրիկ դրուեցաւ Բագարատ Բագրատունին, որ տասնը չորս տարի իշխելէն վերջը յանցաւոր գտնուելով տէրութեան բաներուն մէջ՝ երեսէ ընկաւ, ու տեղը խաւրուեցաւ Ապուսէթ ոստիկանը, որուն ապրսպներ էր ամիրապետը որ վարպետութեամբ բռնէ Բագարատը ու իրեն խաւրէ. ան ալ խաղախութեամբ բռնեց զինքն ու ամիրապետին խաւրեց, ուր Բագարատ մահուընէ ազատելու համար՝ առ երեսս հաւատքը ուրացաւ: Երբոր Սասունցիք իմացան Բագարատայ բռնուիլը, սաստիկ կատաղած Ապուսէթին վրայ վազեցին, զինքը սպաննեցին և բոլոր զօրքը ցրուեցին: Ամիրապետը իմանալով եղած գործողութիւնները՝ անհամար զօրքով խաւրեց Բուղա ոստիկանը, որ բոլոր նախարարները բռնելով իրեն խաւրէ. իսկ հասարակ մարդկանց մէջէն տեսքով, քաջ ու բանի եկող մարդիկները տաճկըցընէ ու իր քովը պահէ, մեկաւնոնք առանց խնայելու սպաննէ:

Բուղա ամէն չարիք ընելով՝ բոլոր Հայաստանը արիւնշուայ ըրաւ, ոչ աղաչանաց, ոչ խեղճութեան և ոչ ընծայից կը հայեր. այլ ամէնքը անխտիր կը մեռցընէր: Աս բաներս տեսնալով Սմբատ Բագրատունին ուզեց որ ուրիշներուն մնասովը

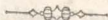
ինքը աս թշուառութիւններէն ազատի, ուստի շատ ընծաներով Բուղային գնաց, ու ամէն բանի մէջ անոր չարութեանցը խորհրդակից կ'ըլլար և առաջնորդ Հայաստան մտնալու: Բայց ինչպէս որ սովորաբար կ'ըլլայ մատնիչներու, ինքն ալ վախճանին չհասաւ. վասն զի Բուղան Հայաստանէն երթալու ատեն ուրիշ կալանաւորաց հետ մէկտեղ զինքն ալ Պաղտատ տարաւ, ու իր տեղը ոստիկան գրաւ Շէխի անունով Պարսիկ մը:

Ամիրապետը բոլոր նախարարները բանտ դնել տուաւ, Սմբատն ալ հետերնին, ու սկսաւ ստիպել որ հաւատքնին ուրանան: Ոմանք հաւատքնին ուրացան, և ոմանք նահատակեցան. Սմբատ ալ զղջալով ըրած չարութեանցը վրայ, հաւատքնին վրայ հաստատուն կենալով բանտին մէջ մեռաւ, ու անով խոստովանող ըսուեցաւ: Աս թշուառութիւններէս չորս հինգ տարի վերջը սկսաւ Բագրատունեաց Թագաւորութիւնը:

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Բ Ա Պ Ր Ա Տ Ո Ւ Ն Ե Ա Ց

ԳԼՈՒԽ Ա.

Բագրատունեաց քագաւորութեան սկիզբը :

Երբոր մեր ազգին դառն գերութեան 431 տարին ըննցաւ, ուզելով Աստուած իր ողորմութեամբ բը միխթարել ազգը և առջի փառքը կերպով մը նորոգել, Աշոտ անունով Բագրատունի նախարարը հանեց, որ իրեն ազգասէր, ազնիւ և իմաստուն բնութեամբը ամենուն սիրելի ըլլալով կանգնեց Թագաւորութիւնը և ազգը գերութենէ ազատեց :

Աս Աշոտը Սմբատ Խոստովանողին որդին էր . երբոր Շէխին հայաստանի վրայ ոստիկան դրուած էր՝ Աշոտ շատ արդիւնք ցրցուց անոր առջևը՝ իր ազգակիցներուն վրայ գութ ունենալով, հայաստանի աւերակ դարձած տեղերը նորոգելով և տէրութեան ամէն բաներու մէջ հաւատարիմ գլուխուէրով զամէնքը կը յորգորէր որ իրեն պէս հաւատարիմ ըլլան և խռովութիւն չհանեն :

Երբոր Շէխին ետ կանչուեցաւ, ամիրապետը շատերէն լաւ ըլլալով Աշոտին հաւատարմութեան ու լաւութեան անունը՝ ուզեց փոխարէն մը

ընել Աշոտին • ուստի շատ ընծաներով և թագաւորաւայել զգեստներով Ալի էրմէնի անուանով ուրացեալ Հայ նախարարը խաւրեց որ գայ Աշոտը բոլոր Հայաստանի վերակացու դնէ, և աս եղաւ 889ին: Աշոտ երբոր առաւ աս իշխանութիւնս, հաւատարմութիւնը աւելցրնելով՝ զօրքերը շատցուց, սկսաւ բարեկարգութիւններ ընել ամէն բանի մէջ, իր Աբաս քաջ եղբայրը սպարապետ դրաւ, և անոր հետ մէկտեղ Հայաստանի թշնամիները վաճառեց, և անոնց յաղթութեան ձայնը բոլոր շրջակայ տեղերը տարածուելով ամենուին սիրտը վախ ձգեց ու ալ անկէց ետքը դադրեցան Հայաստան արշաւելէն:

Ան միջոցին որ Աշոտ Հայաստանը բարեկարգելու հետ էր՝ Պաղտատի մէջ նոր ամիրապետ նստելով, Բուղային ատենը գերի գնացած նախարարները խնդրեցին նոր ամիրապետէն որ գերութենէ ազատին • ու երբոր կատարուեցաւ խնդիրքնին՝ մեծ ուրախութեամբ Հայաստան եկան, և իրենց ուրացութեանը վրայ զըջալով՝ Աշոտին հետ միաբան սկսան կարգի դնել Հայաստանը: Նախարարները ամէն կերպով խմանալով Աշոտոյ կատարելութիւնները, խնդրեցին ամիրապետէն որ թագաւորեցընէ վրանին Աշոտը՝ խոստանալով որ հաւատարիմ կը կենան իրենց հպատակութեանը մէջ: Ամիրապետը հաւանեցաւ նախարարներուն աղաչանացը, ու թագ և թագաւորական ծիրանի խաւրեց Աշոտին: Աշոտին փառաւորուիլը լսելով Յունաց Վասիլ կայսրը որ ազգաւ Հայ ու Արշակունեաց ցեղէն էր, թագ մ' ալ ինքը խաւրեց (885):

Աշոտ թագաւորելէն վերջը առջի թագաւորական կարգերը նորոգեց, աւրուած տեղերը նորէն շինեց, երկրագործութիւնը սկսաւ ծաղկեցընել, թագաւորանիստ քաղաքն ալ Բագարանը ըրաւ: Կամաց կամաց սկսաւ նուաճել Հիւսիսային աղ-

գերը, որոնք ատենով Հայոց ձեռքին տակն էին, նոյնպէս նաև Գուգարացիներն և Ուտէացիները, որոնց կարգ կանոն դնելով խոհեմ առաջնորդներ ու իշխաններ դրաւ անոնց վրայ: Աս գործողութիւններէս վերջը Աշոտ Պօղիս լեռն կայսեր տեսութեան գացած ըլլալով, պատուով ետ դառնալու ատենը երբոր Շիրակ հասաւ, ծանր հիւանդացաւ, ու տեսնալով որ մեռնելու մօտ է կանչեց կաթողիկոսը, և բոլոր հոգևոր պատրաստութիւնները ընելէն վերջը եօթանասունըմէկ տարեկան մեռաւ քսանըմէց տարի իշխանութիւն ընելէն և հինգ տարի թագաւորելէն վերջը: Աշոտ խելջով ու խոհեմութեամբ առաւ թագաւորութիւնը, քաջութեամբ պահեց, բարեպաշտութեամբ անցուց կեանքը և ամենուն իրաւցընէ փրկիչ և սիրելի Հայր հասարակաց եղաւ:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Սմբատ Ա. իրեն ատենի խռովոչքիւններն ու մահը:

Սմբատ Աշոտոյ որդին և յաջորդը Գուգարաց աշխարհքն էր երբոր լսեց իր հօրը մահը, ուստի շուտ մը եկաւ որ թագաւորութիւնը առնէ, և բոլոր աղբին հաւանութեամբը թագաւոր եղաւ: Աս բանս լսելով Աշոտին Աբաս եղբայրը, ուզեց որ ինքը թագաւորէ, և պատերազմ բացաւ Սմբատին հետ. բայց Գէորգ կաթողիկոս արգիլեց զինքը՝ երգում առնելով Աբասէն որ նորէն չապստամբի. թէպէտ անիկայ երգմանը վրայ հաստատուն չկենալով նորէն ապստամբեցաւ ու յաղթուեցաւ Սմբատէն:

Սմբատ Աբասին յաղթելէն վերջը եղած գործողութիւնները և ան ատենի հանդարտութիւնը իմացնելով ամիրապետին, արքայական թագ ընդունեցաւ անկէջ, նոյնպէս նաև լևոն կայսրէն շատ պատիւներ առաւ: Սմբատայ աս փառաւորութեանցը նախանձելով Ափշին Պարսկց ոստիկանը՝ վրան պատերազմի ելաւ. Սմբատ ալ երեսուն հազար զօրքով անոր դէմ պատերազմի ելաւ, բայց առանց արիւնհեղութեան քաղցրութեամբ սիրտը առաւ ու իր տեղը դարձուց: Երկու տարիէն վերջը Ափշին զղջալով ըրած հաշտութեանը վրայ, ուղեց հայաստանը նուաճել. ուստի շատ զօրքով եկաւ սրտ ձայն մը հանելով թէ հայաստանէն պիտի անցնի երթայ. բայց երբոր իմացուեցաւ խարդախութիւնը, մէկէն Սմբատ հրաման խաւրեց նախարարներուն որ իրենց զօրքերով լը գան Ժողովուն. և անոնց հետ միաբան վազեց Ափշինին վրայ, չարաչար յաղթեց անոր, և փախուց զինքը: Ան միջոցին Ահմատ Միջագետաց ոստիկանը ապստամբելով ամիրապետէն հայաստանի վրայ վազեց. քանի մը տիրասէր նախարարներ թագաւորին հետ միաբանելով վաթսուն հազար զօրքով Ահմատին դէմ պատերազմի պատրաստուեցան: Բայց ինչպէս շատ անգամ կը հանդիպի որ նաև քաջերուն բազմութեանը մէջ վատեր գտնուին, ասանկ ալ աս դիպուածիս մէջ Գագիկ Սմբատայ աները փառասիրութեամբ ուղեւոր թագաւորութիւնը ինքը առնել՝ ծածուկ Ահմատին հետ միաբանեցաւ, ու Սմբատայ չար խորհուրդներ տալով և գէշ ճամբաներէ առաջնորդելով անոր զօրացը կ'ուղէր որ յաղթուի, բայց հայերը քաջութեամբ պատերազմեցան յաղթեցին Ահմատին ու Գագիկայ անխելք յոյսն ալ պարապը հանեցին: Գագիկ իրեն արժանաւոր պատիժը գտնալով՝ Սմբատին քեռորդիէն սպաննուեցաւ:

Ափշին երբոր լսեց թէ նախարարները պատե-
րազմին լմննալուն պատճառաւ ցրուեր են՝ նորէն
վազեց Հայաստանի վրայ. բայց աս անգամ՝ նա
խարարները թագաւորին հրամանին չհնազանդե-
լով օգնութեան չեկան. ասով հարկադրուեցաւ
Սմբատ հաշտութիւն խօսելու՝ պատանդ տալով
իր որդին և մէկ եղբօրորդին։ Ափշին երբոր աս
բաներով գոհ չըլլալով կ'ուզէր ուրիշ չարիքներ
ալ հասցընել, ինքը չարաչար սատկեցաւ, պա-
տանդներն ալ ազատեցան։ Տեղը անցաւ իր եղ-
բայրը Յուսուփ. երբոր աս բանս լսեց Սմբատ՝
գիտնալով Յուսուփին խարդախ և անգութ բնա-
ւորութիւնը աղաչեց ամիրապետին որ ասկէց վեր-
ջը Հայաստանին հարկը ուղղակի թագաւորը խաւ-
րէ ամիրապետին ու ոստիկանները ամենեւին չխառ-
նուին, որովհետեւ սաստիկ կը նեղէին զՀայերը։
Ամիրապետը կատարեց Սմբատայ խնդիրքը, և թա-
գաւորական թագ և ուրիշ շատ ընծաներ ալ խաւ-
րեց Սմբատայ։ Աս բանիս Յուսուփ սաստիկ նե-
ղանալով՝ մէկէն զօրք ժողովեց ու սկսաւ Հայաս-
տանի վրայ վազել. Սմբատ ալ իր զօրքերովը դի-
մացը ելաւ. բայց դեռ պատերազմ չըրած՝ երկու
կողմէն ալ ուզեցին հաշտութիւն ընել և բարեկա-
մութեան նշան՝ Յուսուփ ոսկիէ թագ խաւրեց
Սմբատայ.

Հաղիւ թէ քիչ մը հանգստութիւն գտաւ Սըմ-
բատ թշնամեաց ձեռքէն, Եգերացւոց Կոստանդին
թագաւորը առանց պատճառի պատերազմ բա-
ցաւ Սմբատայ հետ. անոր դէմ գնաց Սմբատ Վը-
րաց Աորներսեհ թագաւորին հետ. ասոնք յաղ-
թեցին Կոստանդինին, և Աորներսեհ Կոստանդի-
նին հետ հաշտութիւն խօսելու ատենը՝ խաբէու-
թեամբ բռնեց զինքը ու թագաւորին բերաւ։ Սըմ-
բատ չորս ամիս Անիի բերդին մէջ պատուով պա-
հէլէն ետքը գթացաւ Կոստանդինի վրայ ու ազա-

տեց զինքը • աս բանս Ատրներսեհ իրեն անարգանք սեպելով՝ ուրիշ քանի մը նախարարաց հետ խօսք դրաւ որ Սմբատը սպաննէ։ Եւ որովհետեւ նոյն միջոցին թագաւորը Տաշրաց գաւառն էր, ապրստամբ նախարարները մէջերնէն մէկը որոշեցին որ երթայ թագաւորին հետ բարեկամութիւն ձեռնարկելով զինքը սպաննէ։ Աս բանիւ վրայ ապահով նալով իրենք վազեցին Անին առին, վերջը Երազ գաւորս գացին, ու թագաւորին պաշտօն մանելով ժամէ 'ի ժամ կ'սպասէին որ Սմբատին սպաննուիլը լսեն • բայց բարեբաղդութեամբ իմացաւ թագաւորը անոնց դաւը, ու մէկէն իր զօրքերը ժողվեց որ ապստամբները նուաճէ։ Պատերազմի առեն թագաւորին զօրքերը իրենց տիրոջը սիրովը վառուած, այնպիսի սաստիկ ջարդ կուտային ապրստամբներուն, որ Սմբատայ սիրտը չդիմանալով կ'աղաչէր որ խնայեն ապստամբներուն։ Ատրներսեհ տեսնելով եղած ջարդը, եկաւ թագաւորին ոտքը ընկաւ ու թողութիւն խնդրեց իր ապերախտութեանը • Սմբատ ներեց անոր յանցանացը, և մէկալ նախարարներուն աչքերը փորել տուաւ։ Բայց անանկով ալ խաղաղութիւն չգտաւ • վասն զի իր քեռորդին Գագիկ Արծրունի թեթեւ պատճառի մը համար աւրուեցաւ թագաւորին հետ, գնաց Յուսուփին հետ միաբանեցաւ ու Սմբատայ վրայ մեծամեծ ամբաստանութիւններ ըրաւ անոր • Յուսուփ ալ հայոց մէջը երկպառակութիւն ձգելու մտքով Գագիկայ թագ դրաւ ու իր Վասպուրական աշխարհքը խաւրեց • անկայ ալ շատ նախարարներ իր կողմը որսալով յայտնի սկսաւ թագաւորել (908)։

Երբոր լսեց Սմբատ Գագիկայ թագաւորելը մէկէն Յովհաննէս կաթողիկոսը շատ ընծաներով Յուսուփին խաւրեց որ երթայ Յուսուփին սիրտը իջեցնէ ու խաղաղութիւն ընել տայ • բայց ոստի-

կանը փոխանակ զիջանելու կաթուղիկոսին աղա-
 չանացը՝ բանտ դրաւ զինքը, ու սկսաւ պատերազ-
 մի պատրաստութիւն տեսնել։ Գարնան սկիզբնե-
 րը Գաղկայ առաջնորդութեամբը սկսաւ Հայաս-
 տանի ներսերը վազել ու մեծամեծ կոտորածներ
 ըրաւ, որով նախարարներէն ոմանք յուսահատե-
 լով՝ գնացին անձնատուր եղան Յուսուփին։ Սըմ-
 բատ իր ունեցած քիչ զօրքովը որչափ որ կրնար
 դէմ կը գնէր, բայց ճարը հատնելով՝ Գուգարա-
 ցւոց երկիրը փախաւ․ առ բանս որ իմացաւ Յու-
 սուփ՝ աւելի ազատութեամբ սկսաւ Հայաստանը
 քանդել ապականել, ինչուան Սմբատ տեսնելով
 եղած չարիքները՝ ելաւ Գուգարացւոց աշխարհ-
 քէն ու սկսաւ ինքն ալ պատերազմի պատրաս-
 տուիլ Յուսուփը վաճառելու համար․ բոլոր ունե-
 ցած զօրքերը ժողովելով իր երկու որդւոցը տը-
 ւաւ․ անոնք մեծամեծ քաջութիւններ ընելով եր-
 բոր թշնամեաց սլիտի յաղթէին՝ Սևորդիները թըշ-
 նամեաց կողմը անցան․ անով Սմբատայ զօրքերը
 հարկադրուեցան փախչելու, և բոլորովին յաղ-
 թուեցան։ Աս բանս երբոր տեսան ուրիշ շատ նա-
 խարարներ, փոխանակ իրենց թաղաւորին օգնե-
 լը՝ գնացին Յուսուփին անձնատուր եղան, որ-
 պէս զի բաներնին ապահովցընեն․ բայց Յուսուփ
 տեսնալով նախարարներուն բազմանալը վախցաւ,
 ու սուտումնուտ պատճառներով շատը յայտնի ըս-
 պաննեց, շատը ծածուկ խղճեց, ոմանց ալ թոյն
 տուաւ, որով քովը քանի մը մեծ նախարարներ
 միայն մնացին։

Տեսաւ Սմբատ որ բոլոր նախարարները քովէն
 հեռացեր են, ու ինքը չկրնար դէմ գնել Յուսու-
 փին, ուստի իր մարդիկներովը քաջուեցաւ Կա-
 պոյտ բերդը, որ անառիկ էր։ Յուսուփ եկաւ պա-
 շարեց բերդը ու Հայոց զօրքերը դրաւ որ բերդա-
 պաններուն հետ պատերազմին։ Սմբատայ սիրտը

չգիմացաւ երկու կողմէն եղած ջարդերուն որ իրեն
համար էին, և վեհանաճնութեամբ յանձն առաւ
աւելի իր թշուառութիւնը քան թէ տեսնել իր
աղբակիցներուն մահը, ու ինք զինքը Յուսուփին
ձեռքը տուաւ, երգմունք առնելով անկէ որ իրեն
անձին փրկաս մը չընէ: Յուսուփ առջի բերանը սա-
տուով պահէց զինքն ու ետքը թողուց որ Շիրակ
երթայ. բայց երբոր Գագիկը քովէն փախաւ, Յու-
սուփ բարկանալով խաբէութեամբ կանչեց Սմբա-
տը ու չլթայի զարկած Գուին տարաւ. հոն տարի
մը մութ բանտի մէջ պահէց հողի վրայ պառկեցը-
նելով ու միայն հաց և ջուր տալով. վերջը երբոր
լսեց որ Երնջակ բերդին մէջ շատ մը նախարար-
ներ ապաստաներ են՝ գնաց ան բերդը առնելու,
ու երբոր սրտերազմով չկրցաւ յաղթել, հրաման
տուաւ որ Սմբատը բերդին դիմացը տանին ծեծեն
ու նախատեն: Դահիճները սկսան տանջանքը ա-
ւելցնել որ հաւատքը ուրանայ. նախ թաշկինա-
կով բերանը գոցեցին որ շունչ չկարենայ առնել.
վերջը գելարանով վիզը ճմլեցին, ու պխուռն վրայ
ծանր բռններ դնելով տասը հոգի վրան կ'իյնային
որ նեղութիւնը սաստկացնեն: Աս ամէն անգթու-
թիւններս ընելէն վերջը, քանի որ դեռ ողջ էր
մօրթը հանեցին ու Գուին տանելով խաչեցին ե-
րանելի թագաւորը, որուն վրայ լոյս ծագեց և շատ
հրաշքներ ալ եղան: Աս բանիս մէջ մեր նախա-
րարաց ըրածը այնպիսի գործողութիւն մըն է որ
մէջը յայտնի կը տեսնուի նախանձու և ատելու-
թեան կիրք, քաղաքականութեան պակսութիւն,
անձնասիրութիւն, տիրատեցութիւն, և գահա-
վէժ խորհուրդ, որ ասոնք ամէնն ալ մեծամեծ ու
անսպառ աղբիւրներ են անմիաբանութեան, աղ-
գատեցութեան և կրօնից ու մարդկութեան պակ-
սելուն, որով գաղանային բնութիւն մը անոնց տե-
ղը կը տիրէ, ինչպէս որ տեսանք աս բանիս մէջ ու

սխալ տեսնենք բոլոր Բագրատունեաց և Ռուբի-
նեանց պատմութեան մէջ շատ տեղ: Թէ որ Թա-
գաւորը գէշ ըլլար (ինչպէս էր Արտաշէր Արշա-
կունեաց վերջի Թագաւորը), ան ատեն քիչ մը
իրաւունք կրնային ունենալ նախարարները: Բայց
ո՞վ չտեսներ Սմբատայ սքանչելի առաքինութիւն-
ները, այսինքն Հայրենասիրութիւնը, խաղաղասի-
րութիւնը, ներողամտութիւնը, հայրագութ խը-
նամբը, արդարութիւնը և իրեն ուրիշ լատ կա-
տարելութիւնները: որով մէկէն յայտնի կ'ըլլայ
նաև իր Թշնամեաց ըրածին վերջի աստիճանի չա-
րութիւնը (914):

ԳԼՈՒԽ Գ.

Աշոտ Բ. Երկար, ոչ իր քաջութիւնները:

Աշոտ Բ. երբոր լսեց հօրը մահը, իր ունեցած
քիչ մը զօրքը կարգի դրաւ ու անոնց հետ մէկ-
տեղ վազեց Հայաստանի ան քաղաքներուն վրայ՝
որոնց մէջ բռնացեր էին Յուսուփին զօրքերը: մեծ
յաջողութեամբ ու քաջութեամբ Թշնամիները
վանեց, այլ և այլ տեղեր սաստիկ ջարդ տալով
Թշնամեաց սիրտը վախ ձգեց ու աս իրեն քաջու-
թիւններուն համար Երկաթ ըսուեցաւ: Նախա-
րարներն ալ սիրտ առին, եկան միացան հետը ու
զինքը Թագաւոր օծեցին: Բայց հազիւ Թէ խաղա-
ղութեան ձայնը սկսաւ տարածուիլ Հայաստանի
մէջ, նորէն խռովութեան ձայները հալածեցին
խաղաղութիւնը: Վասն զի նախարարներէն ոմանք
նորէն սկսան մէջերնին կռիւ ընել փառասիրու-
թեամբ և ատելութեամբ: ոմանք ալ Թագաւորին
դէմ՝ ելալով սկսան պատերազմիլ, ու ցաւալի

Հայաստանը տալին ու վրայ ըրին: Յուսուփ ալ առիթ գտնալով վաղեց Հայաստանի վրայ ու ինքն ալ սկսաւ քանդել ապականել առջինէն աւելի: Ամբողջ գեղեր քաղաքներ անապատ դարձուց: Բնակիչները ջարդել կուտար, մանաւանդ ծերերն ու տկարները, մանր տղաք ու անկարող մարդիկը: մնացածները կամ կը տաճկըցընէր և կամ կը նահատակէր: Նոյն բաները սկսան ընել նաև ուրիշ բարբարոս ազգերն:

Կոստանդին Պերփեռուժէն կայսրը ուղեց օգնել Հայոց, և թղթով իմացուց իր կամքը Յովհաննէս կաթողիկոսին. «առ բանիս վրայ մեծապէս ուրախանալով ազգասէր կաթողիկոսը, շատ ետեւեղաւ որ նախարարները միաբանէ, որպէս զի հաւանութեամբ թողլթ գրեն Կայսեր օգնութիւն խնդրելու համար՝ բայց անօգուտ. առ պատճառաւ խեղճին ճարը հատնելով՝ ինքը առանձին պատասխան մը գրեց Կայսեր, Հայոց խեղճութիւններն ու թշուառութիւնները պատմեց, ու միանգամայն օգնութիւն խնդրեց. ան թղթէն այնպէս շարժեցաւ Կայսեր գութը Հայոց վրայ որ մէկէն թէոդորոս անունով իշխան մը խաւրեց Հայաստան որ գայ Թագաւորը ու կաթողիկոսը Կոստանդնուպօլիս տանի: Գնաց Աշոտ, ու շատ մեծ պատիւ և ընդունելութիւն գտաւ Կայսերէն, նորէն Թագաւոր պսակուեցաւ, ու մեծամեծ պարգևներով ու շատ զօրքով Հայաստան դարձաւ: Յուսուփ վախնալով որ Աշոտ Յունաց օգնութեամբ կրնայ իրեն մլասել՝ բարեկամութիւն ձևացուց. բայց ուղելով Հայոց մէջ երկպառաւ կուտիւն ձգել՝ որ զիրենք տկարացընէ առջինին պէս, Աշոտ Երկաթին հօր եղբօր որդին Աշոտը Թագաւոր դրաւ՝ որ Աշոտ Բռնաւոր ըսուեցաւ: Աս Աշոտ Բռնաւորը մէկէն սկսաւ Աշոտ Երկաթին հետ պատերազմ ընել որ Թագաւորութիւնը

առնէ . նախարարներէն ոմանք (Թագաւորին կողմն
էին , ոմանք ալ բռնաւորին . աս պատճառաւ շա-
անգամ մէջերնին սաստիկ պատերազմներ եղան ,
ու ամէն անգամ Յովհաննէս կաթուղիկոս մէջ
մտնալով կը խաղաղցընէր :

Թագաւորին եղբայրը Աբաս՝ տեսնալով Աշո-
տոյ առաջ երթալը նախանձեցաւ , ուստի Ափիա-
զաց Գուրգէն իշխանին հետ միանալով ասպատա-
մեցաւ Աշոտէն ու ետեւէ կը Աշոտը մեռցընելու .
բայց Աշոտ առաջուց իմանալով եղբօրը դաւա-
ճանութիւնը , իր ընտանիքովը ծածուկ Ուտի աշ-
խարհքը փախաւ , հոն զօրք ժողովեց , եղբօրը դէմ
պատերազմի ելաւ ու միշտ յաղթող գտնուեցաւ .
բայց վերջէն ուրիշները մէջ մտան ու դրսուանց
հաշտեցուցին զիրենք :

Անգամ մը երբոր Աշոտ առանց գիտնալու Ու-
տէացւոց աշխարհքը կ'երթար քանի մը հոգւով
զուարճութեան համար , մէյմ' ալ լուր առաւ որ
Յիւլի Ամրամ Ուտէացւոց իշխանը ասպատակներ է
իրմէ ու շատ զօրքով պատերազմի կը սպառա-
սուի : Աշոտ մէկէն Եգերացւոց Թագաւորին քո-
վը գնաց , ու անկէ օգնութիւն խնդրեց՝ գիտնալով
անոր ճշմարիտ սէրն ու բարեկամութիւնը . և ինչ
պէս որ կը յուսար իր կարծածէն աւելի օգնու-
թիւն գտաւ անկէ , ու սկսաւ Ուտէացւոց աշխարհ-
քը վաղէկ : Ամրամ իր զօրքերը անտառին մէջը
գարան դրաւ՝ որպէս զի յանկարծակի վազէ Աշո-
տին վրայ . բայց Աշոտ ծածուկ ճամբաներէ անց-
նելով գնաց ամուր բերդ մը քաշուեցաւ իրեննե-
րովը . Յիւլի Ամրամ ալ եկաւ պաշարեց բերդը :
Աշոտին զօրքերը յուսահատեցան և խօսք գրին
թշնամիներուն հետ որ Աշոտը բռնեն կապեն ու
իրենց ձեռքը մատնեն : Աշոտ իմանալով անոնց
միտքը՝ նոյն գիշեր որ առաւօտը զինքը սլիտի մատ-
նէին՝ առանց ուրիշի բան մը ըսելու հեծաւ իրեն

աշխոյժ ձիուն վրայ ու Թշնամեաց մէջէն անցնելով
փախաւ գնաց, ու հարիւր հոգի հետը առած՝ Սևան
կղզին առանձնացաւ :

Ան միջոցին Յուսուփ նորէն ընդհանուր ոստի-
կան դրուելով ամիրապետէն, հայաստանի վրայ
առանձին ոստիկան դրաւ Նըսր անունով մէկը, որ
անտէր գտնաւով հայաստանը՝ շատ չարիք հասուց
հայոց. բայց քանի որ աւելի մեծ չարութեան մը
ձեռք չէր զարկած՝ ետ կանչուեցաւ Յուսուփէն,
ու իր տեղը եկաւ Բըշր ոստիկանը : Ասիկայ լսե-
լով որ Աշոտ Սևան կղզին է քաշուեր՝ Գեղամայ
ծովուն քովը իր անթիւ զօրքերը շարեց : Աշոտ իր
մարդիկներէն եօթանասուն հոգի ընտրեց ու տա-
սը նաւով սկսաւ ցամաքիններուն հետ սլաւերսդ-
միլ, այնչափ որ Թշնամիները բանալինին Թողու-
ցած փախան : Բըշր հոնկէց փախչելու ատեն գը-
նաց ուրիշ բերդի մը վրայ, ուր աւելի մեծ ջարդ
կերաւ Գէորգ Մարգալետունիէն, որ Թէպէտ և
քիչ՝ բայց անպարտելի զօրքովը մեծամեծ մնաս-
ներ հասուցեր էր Թշնամեաց ուրիշ անգամներ ալ :

Բըշրին տեղը նորէն եկաւ Նըսր, բայց սկսաւ
քաղցրութեամբ նայիլ հայոց վրայ ու գուժ ցու-
ցնել. Աշոտ ալ սիրտ առնելով եկաւ իր Թագա-
ւորութիւնը առաւ ու սկսաւ բարեկարգել. իր Ա-
բաս եղբօրը հետ ալ հաշտուեցաւ. բայց ամիսս որ
Թագաւորութեան խաղաղիւր չկրցաւ վայելել, ու
հիւանդանալով մեռաւ քսանըջորս տաքի նեղու-
թեամբ Թագաւորելէն վերջը : Քաջ էր և միան-
գամայն խոհեմ, խաղաղասէր, ու ներողամիտ .
բայց Ժամանակը և նախարարաց անկարգութիւնը
գրեթէ անպտուղ ըրին իր առաքինութիւնները ու
չԹողուցին որ Թէ ինքը ու Թէ հայաստան վայե-
լէին անոնց արգիւնքը :

Աբաս Աշոտոյ եղբայրը նախարարներուն հա-
ւանութեամբ Թագաւոր ընտրուեցաւ ու ամօր

Կարս քաղաքը դրաւ. շատ շինութիւններ ըրաւ, ու այլ և այլ պատերազմներով Հայաստանը խաղաղուց: Մերձակայ աղգերը լսելով Աբասայ փառաւորութիւն ու ըրած բարեկարգութիւնները՝ սկսան վրան նախանձիլ մասնաւորապէս Ափխազներուն Բէր Թադաւորը, որ նաև շատ զօրքով վրան պատերազմի ելաւ, ու յոխորտանօք պատգամ խաւրեց թէ եկեր եմ Կարսի նոր շինութիւն մայր եկեղեցին Արաց ծխով օծելու: Աբաս զօրքերը ժողվեց ու պատերազմի պատրաստուեցաւ. յաղթեց Բերայ, բռնեց զինքը տարաւ մայր եկեղեցին ու ըսաւ. « Ահա աս է ան եկեղեցին որ կ'ուզէիր օրհնել Արաց ծխով. լաւ նայէ. որովհետև ալ պիտի չտեսնես » . աս ըսելով աչքերը փորել տրւաւ. Ափխազները շատ ընծաներով ու աղաչանքով աղաատեցին Բէրը գերութենէ: Աբաս քսանըջորս տարի Թադաւորելէն ետքը խաղաղութեամբ մեռաւ. և ըրած շինութիւններն ու բարեկարգութիւնները իբրև մէյմէկ արձան իր անուանը յիշատակ կանգնեց Հայաստանի ամէն կողմերը (951):

Իրմէ շատ աւելի լաւ, առաքինի ու աղգասէր եղաւ իր յաջորդը որով աղգը երջանկացուց. ասիկայ էր Աշոտ իր որդին, որ իր բարեգործութիւններուն համար Աշոտ Ողորմած ըսուեցաւ: Ասիկայ հօրը մեռնելէն ետքը ութսուն հազարի չափ զօրք ժողվեց, Գեորգ Մարզպետունիին Գոռ որդւոյն հետ միացաւ ու թշնամիները վռնտեց Հայաստանէն մեծամեծ քաջութիւններ ընելով. ինք տարի աս կերպով Հայաստանը խաղաղ պահեց, ինչուան որ նախարարները տեսնելով իրեն քաջութիւնները, աղգասիրութիւնը ու բարեպաշտութեան հոգին, ժողովք ըրին ու Թադաւոր օծեցին զինքը բոլոր աղգին վրայ: Երբոր Աշոտ ընդհանուր աղգին Թադաւոր օծուեցաւ, իրեն Մուշեղ եղբայրն ալ քանի մը նախարարներու գլուխ

կենալով Կարսի մէջ [Թագաւորեց • բայց որովհետեւ
միշտ Աշոտին կը հպատակէր և կ'օգնէր անոր, ան
պատճառաւ ձայն չհանեց Աշոտ ու [Թողուց որ
Թագաւորէ : Աշոտոյ այսպէս ամէն կողմանէ խա-
ղաղութեամբ և հայրաբար ազգը կառավարած ա-
տենը՝ հագարացոց համառուն սպարապետը ա-
պրտամբելով ամիրապետէն հայաստանի վրայ
վազեց • Աշոտ բաղմոլութեամբ զօրաց գիմացը ե-
լաւ, յաղթեց [Զնամուոյն ու բռնեց սպաննեց զին-
քը • ամիրապետը ուրախանալով և հաւնելով Ա-
շոտին ըրած քաջութեանը՝ կրկին [Թագաւորական
[Թագ ու շատ մեծագին պարգևներ խաւրեց անոր :

Աշոտ քաջութեան հետ մէկտեղ բարեպաշտու-
թեամբ և ողորմածութեամբ զարդարուած՝ բոլոր
ունեցածը աղքատաց կը բաժնէր, որով մեռնելէն
ետքը դանձատանը մէջ ստակ չգտնուեցաւ • շատ
հիւանդանոցներ ու աղքատանոցներ շինել տուաւ,
որոնց մէջ մտած շատ անգամ ինքն ալ անձամբ
կ'աշխատէր ու կը ծառայէր հիւանդաց • շատ ան-
գամ ալ աղքատներն ու ցաւաւորները իրեն սե-
ղանակից կ'ընէր • եկեղեցիներ, վանքեր, ուսում-
նարաններ և ուրիշ բարեպաշտական տեղեր շի-
նել տուաւ : Իրեն պէս բարեպաշտ ու ողորմած էր
իր Խոսրովանոյշ [Թագուհին ալ, որ շատ բարե-
գործութիւններէ զատ՝ վանքեր, եկեղեցիներ ու
հիւանդանոցներ շինել տուաւ :

ԳԼՈՒԽ Դ.

Սմբատ երկրորդէն ինչո՞ւսն խագրաստունեաց
վերջանայր :

Աշոտին իրէք որդւոցը մէջէն, որ էին Սմբատ,
Գագիկ ու Գուրգէն, Սմբատը թագաւորեց, որ
իրեն ըրած քաջութիւններուն համար Շահնշահ
(Թագաւորաց Թագաւոր) և Տիեզերակալ ըսուե-
ցաւ: Ասիկայ շատ զարդարեց Անի քաղաքը՝ հա-
րիւրաւոր եկեղեցիներ վանքեր ու խել մը պա-
լատներ շինելով. բայց ամենէն մեծ ու յիշատակի
արժանի շինուածքն է Անիին չընկալատը քաջած
պարիսպը՝ որուն համար ութը տարի հազարաւոր
հոգի աշխատեցան. իսկ քաղաքին բոլոր եկեղե-
ցեաց թիւը կ'ըսեն թէ հազար ու մէկ էր, և աս-
կից սովորութիւն մտած էր ռամկաց մէջ Անիին
հազար ու մէկ եկեղեցեաց վրայ երգում ընել:
Սմբատ երկրորդ, տասուիրէք տարի թագաւորեց
ու մեռաւ, խաղաղասէր ու աշխարհաշէն թագա-
ւորի անուն ժառանգելով. բայց բարեպաշտու
թեան կողմանէ թագաւորութեան վերջի տարի-
ները եկեղեցական օրինաց դէմ՝ բաներ ընելով ա-
նունը արատաւորեց: Եւ ըրած գործողութիւննե-
րը ասոնք են. նախ իրեն քրոջը աղջիկը կին առաւ
որուն շատ դէմ կ'եցան եկեղեցականք բայց ան-
սաստեց. թէպէտ և քիչ առենէն կինը մեռաւ,
որով և ինքն ալ մեծ սուգի ու արտամութեան մէջ
ընկաւ: Ասկէ զատ ուրիշ անգթութեան ու անի-
րաւութեան գործողութիւն մ' ալ ըրաւ՝ որ իրեն
մեծանձնութեանը չէր վայլէր: Անգամ մը թա-
գաւորական խոտի ու յարդի համբարանոցները

այրեցան, որուն գործադիրը գտնելու համար շատ ետեւ եղաւ Սմբատ, բայց որոշ չկրցաւ իմանալ: Օր մը երբոր ժողովուրդը բազմութեամբ եկեղեցին ժողովուած հոգեւոր խորհրդին ներկայ էր, յանկարծ խենթ մարդ մը վազեց խորանը ու բուրվառին կրակարանը առնելով ժամէն դուրս սկսաւ փախչիլ. ժողովուրդը աս նորատեսիլ գործողութեան պատճառը հարցուց. անիկայ ալ սկսաւ պռնալով ըսել թէ կ'երթամ Սմբատայ համբարանոցներն այրելու. աս խօսքս թագաւորին ականջը հասնելով բռնել տուաւ ան մարդը ու առանց քննելու ինչ տեսակ մարդ ըլլալը հրամայեց որ նախ աչքերը փորեն ու վերջը եղեգով պատել տալով այրեց, և խստիւ արգիլեց որ չթաղեն. զասիկայ քանի մը կրօնաւորներ տեսնելով, որոնք և ոչ թագաւորին հրամանը գիտէին, վերուցին մարմինն ու թաղեցին քրիստոնէական ամէն պաշտամունքները կատարելով: Երբոր ըսեց աս եղած գործողութիւնը Սմբատ շատ նեղացաւ և նորէն հրամայեց որ մարմինը հանեն ու դաշտի մէջ ձգեն. աս բանիս բարկացան ան կրօնաւորներն ու ըսին « Սմբատայ մարմինն ալ իր գերեզմանին մէջը պիտի չմնայ » . Ըսածնին կատարուեցաւ Սմբատայ մեռնելէն քիչ մը ատեն ետքը (988):

Գագիկ Ա. եղբօրը տեղը յաջորդելով իր հօրը Աշոտին ու նախորդներուն քաջութեանցն ու առաքինութեանցը հետևող եղաւ, և քան զանոնք ալ երևելի ըլլալով մեծագործութեանց կողմանէ, Բագրատունեաց թագաւորութեանը սարժանք եղաւ. նոյնպէս նաև իր կատրամիտէ թագուհին որ ըմբոսցուց Սմբատին սկսած Անույ մայր եկեղեցին: Գագիկ թագաւորելուն պէս՝ խենթ կնիկան մը պատճառաւ խռովութիւն ընկաւ զօրաց մէջ. վասն զի աս կինս կը քարոզէր ամենուն թէ Սմբատ թագաւորը տեսիլքով իրեն երևցեր ու ըսեր է թէ

ինքը գերեզմանին մէջը դեռ ողջ է. Գազիկ աս խենդիս ստուլթիւնը ցուցընելու և ժողովուրդը հանդարտեցընելու համար՝ Սմբատին մարմինը գերեզմանէն հանել տուաւ որ ամէնքը տեսնան. ասով խռովութիւնը իջաւ ու ամէնքն ալ խաղաղացան: Գազիկ երեսուն տարի թագաւորեց միշտ քաջութեամբ, բարեկարգութեամբ ու բարեսպաշտութեամբ (1019):

Գազիկայ ատենը անուանի եղաւ Դաւիթ կիւրացադատ, որ Տայոց գաւառին իշխանն էր. Դաւթի ծերութեան վերջի տարիները Ատրպատականի ամիրապետը Մամլուն հարիւր հազար զօրքով հայաստանի վրայ վազեց. Դաւիթ օգնութիւն ուղեց Գազիկէն և Արաց Գուրգէն թագաւորէն, անոնք ալ տասնհինգ հազարի չափ զօրք խաւրեցին, որ Դաւթայ զօրացը հետ միանալով քսան հազար եղան: Հայերն ու Արացիք տեսնալով իրենց քիչութիւնը, առջի բերանը ահի գողկեմէջ էին. մէյմ՝ ալ զօրացան հաւատքով և զԱստուած օգնութիւն կանչելով թշնամեաց վրայ վազեցին, ու մեծ ջարդ տալով տաճկներուն, մնացածները ցիրուցան ըրին ու իրենցմէ հինգ վեց Արացի միայն մեռան: Տայոց ուրիշ իշխանները տեսնալով Դաւթի այնչափ փառաւորութիւնը աս յաղթութեանս համար, սարսափելի անօրէնութեամբ մը հազորդութեան սուրբ խորհրդին մէջ թոյն խառնեցին: Դաւիթ իմացաւ ըրած անզգամութիւննին, ներեց ամենուն ու մեռաւ սրբութեամբ, յանձնելով իր երկրին իշխանութիւնը Յունաց կայսեր, որովհետեւ ինքը մերձաւոր ազգական չունէր:

Յովհաննէս Սմբատ, որ Գազիկայ անդրանիկ որդին էր, հօրը տեղը թագաւորեց. հանդարտաբարոյ, խոհեմ, գիտուն էր, բայց միանգամայն դանդաղամիտ, վախկոտ և անգործունեայ. աս իրեն պակասութիւնները մեծամեծ խռովութեանց պատ-

Ճառ եղան ոչ միայն իր կենդանութեան ատենը, այլ և մեռնելէն ետքն ալ որով և թագաւորութիւնն ալ վերջացաւ: Երբոր Յովհաննէս Սմբատ թագաւորեց, իր սղտիկ եղբայրը Աշոտ որ քաջ, աշխոյժ, արագամիտ ու գեղեցկատեսիլ երիտասարդ էր շատ նախարարներ իր կողմը որսալով կ'ուզէր եղբօրը տեղ թագաւորել: Արաց Գորդի թագաւորը ուզելով իմացընել թէ ինքը զՍմբատ օրինաւոր թագաւոր կը ճանչնայ Հայոց՝ ընծաներ ու թագաւորական սպակ խաւրեց Սմբատայ. աս բանիս վրայ Աշոտ կրակ դարձաւ և յայտնի ապրտամբելով գնաց Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորէն շատ զօրք օգնութիւն առաւ: Յովհաննէս, որուն կողմն էին բոլոր ժողովուրդը և նախարարներուն մեծ մասը, վաթսուն հազարի չափ զօրք ժողված՝ Աշոտին դիմացը ելաւ. բայց որովհետեւ վախկոտ և սպաւերազմական բաներու մէջ վարժ չէր, Աշոտին ու անոր քիչ զօրաց քաջութիւնը տեսնալով սկսաւ յուսահատիլ. վասն զի Աշոտ ինքը անձամբ շատ քաջութիւններ ընելով՝ զօրքերը խրախուսեց ու թշնամւոյն մեծ ջարդ տալով հալածեց զիրենք, ինչուան եկաւ Անին ալ սպաւարեց. քանի մը մեծ նախարարներ, Արաց թագաւորը և Պետրոս կաթողիկոս՝ Յովհաննէսին ցաւալի վիճակին վրայ խղճացին ու մէջ մտնալով խաղաղացուցին երկուքն ալ, և սպայման դրին որ Յովհաննէս նոյնպէս թագաւորէ, և Աշոտ իբրեւ անոր երկրորդը՝ ուրիշ տեղերու իշխէ: Յովհաննէս իր վատասիրտ երկչոտութեամբը շատ նախարարներուն երեսէն ընկաւ, որ զինքը թողուցին ու Աշոտին կողմը անցան:

Քիչ մը ատենէն Աշոտ զղջալով եղած դաշնադրութեանը վրայ՝ ուզեց նորէն Յովհաննէսին տեղը ընդհանուր ազգին թագաւոր ըլլալ, բայց որպէս զի խռովութիւն չըլլայ՝ այսպիսի վարպետու-

Թիւն մը բանեցուց • ծանր հիւանդ ձեացաւ ու անկողնոյն քովը որոգայթաւոր մեքենայ մը դնել տրւաւ • երբոր Յովհաննէս զինքը տեսնելու եկաւ՝ որոգայթին մէջ բռնուելով սկսաւ աղաչել որ կենացը խնայէ • ան ատեն Ապիրատ իշխանը եկաւ կապեց զՅովհաննէս ու ձեացուց որ մեռցընելու կը տանի • քայց ընդ հակառակն տարաւ նորէն Թագաւորեցուց, ըսելով Թէ • « Լաւ է խոհեմ գթած ու վասիկոտ Թագաւոր մը ունենանք՝ քան Թէ անիրաւ ու անգութ բռնաւոր մը՝ Թէպէտ և քաջ » : Աշոտին դործողութեանը վրայ սլփալով նախարարները՝ ամէնքն ալ անօգնական ձգեցին զինքը ու հեռացան քովէն • ինքն ալ Կոստանդնուպօլիս գնաց, Վասիլ կայսեր օգնութեամբը շատ զօրքով եկաւ նախարարները նուաճեց, ու շատ քաջութիւններ ընելով այլ և այլ տեղերու տիրեց • քայց վերջը քաջութիւնը մէկ դի ձգած՝ զեղխութեանց ետեւէ եղաւ ինչուան իր մահը :

Հայաստան որ արդէն անդադար ներքին և արտաքին թշնամիներու ձեռքէն սոսկալի աղետից տեսարան մը եղած էր, ան միջոցներուն ոտնակոխ եղաւ գազանացեալ և արեան ծարաւի նոր ազգէ մըն ալ, որ էին Սելիւթացիք, և երբեմն երբեմն ան թիւ բազմութեամբ յարձընելով կ'ողողէին արեամբ Հայաստանը : Ասոնք նախ վազեցին Վասպուրական աշխարհքը ու շատ լիառ հասցընելով անցան գնացին : Վասպուրականի Սենեքերիմ Թագաւորը կանխատես ըլլալով Սելիւթացուց ընելու չարեացը՝ Թուլթ գրեց Վասիլ կայսեր, աղաչելով որ Սեբաստիոյ գաւառը կայսրը իրեն տայ ու Վասպուրական աշխարհքը առնէ • կայսրը հաճեցաւ ու Սենեքերիմին խնդիրքը մէջերնին երգմունքով հաստատեցին • այսպէսով Սենեքերիմ Սեբաստիա գնաց՝ հետը տանելով չորս հարիւր հազար հոգի, ու Վասպուրական աշխարհքը Յունաց

անցաւ. Սկիւթացիք Վասպուրականէն վազեցին
Նիգ գաւառին վրայ, որոնց դէմ ելաւ Վասակ
Պահլավունի՝ Գրիգոր Մագիստրոսին հայրը, ու
մեծ կոտորած ընելով ցրուեց զիրենք. բայց երբոր
ինքն ալ առանձնացած աղօթք կ'ընէր Աստուծոյ,
քանի մը Սկիւթացիք հոն տեղերը պահուրտած ըլ-
լալով քար մը զարկին գլխուն ու սպաննեցին սա-
տուական ծերունին: Աս բաներս տեսնելով Յով-
հաննէս Թագաւորը, և բնական երկջոտութեամբն
ալ վախնալով որ սխտի չկարենայ դէմ դնել Սկիւ-
թացոց յարձակմանը, դաշինք դրաւ Վասիլ կայ-
սեր հետ որ մեռնելէն ետքը Անին կայսեր անցնի,
միայն թէ Յոյները օգնեն հայոց (1024):

Ան միջոցներուն սոսկալի հարուածներ եղան
հայաստանի մէջ. այսինքն երկրաշարժ, սով, ու
արեւու խաւարմունքներ, որով ամէնքն ալ սկսան
վախնալ. մանաւանդ որ աննշան մարդ մը ելած
պողալով քաղաքէ քաղաք կը պտըտէր ու կ'ըսէր.
« Վայ ինձ, եղուկ զիս » . և որովհետեւ երեւելի էր
ան ատենները սրբութեամբ ու խմաստութեամբ
Յովհաննէս Վոզեռն ըստած վարդապետը, Թա-
գաւորը մարդ խաւրեց ու ան երևոյթներուն մեկ-
նութիւնը հարցուց. ինքն ալ զիրենք խրատեց՝
յայտնի ցուցնելով Աստուծոյ բարկութեան նը-
շանները:

Յովհաննէսին մեռնելէն տասը տարիի չափ ա-
ռաջ Վասիլ կայսեր եղբայրը Կոստանդին՝ մեռաւ.
ասիկայ մեռնելու ատենը յիշելով Անին համար
եղած անիրաւ և անօրինաւոր դաշնադրութիւնը,
Կիրակոս անուհով հայ քահանայ մը կանչել տը-
լաւ ու դաշինքին թուղթը յանձնեց անոր որ տա-
նի Յովհաննէս Թագաւորին տայ: Իսկ ան արծա-
թասէր քահանան պահեց թուղթը, ու երբոր Մի-
քայէլ կայսրը Թագաւորեց՝ տարաւ կայսեր տը-
լաւ, և ինքը անոր փոխարէն շատ ստակ առաւ:

Միքայէլ կայսրն ալ օրէ օր կ'սպասէր Յովհաննէսին մեռնելուն որ Անին պահանջէ : Պատմութեանց մէջէն անհետ ընելու դէպք և անիծից արժանի մատնութիւն :

Ան միջոցներուն Յովհաննէս թագաւորին հօրեղբօրորդին որ Դաւիթ Անհողին կը կոչուէր՝ անուանի եղաւ իրեն խելքովը և ինքնագլուխ թագաւորեց Գուգարաց աշխարհքը . աս բանիս վրայ նա խանձելով Դընայ Ապուսլար ամիրան՝ Պարսից Տուղրիլ թագաւորը գրգռեց, ու երկուքը մէկտեղ անթիւ բազմութեամբ Դաւթայ վրայ եկան : Դաւիթ օգնութիւն ուզեց Հայոց և Ափսաղաց թագաւորներէն . երբոր ամէնքը մէկտեղ միացան ու պատերազմ՝ պիտի սկսէին՝ հարիւրաւոր քահանաներ ու շատ եպիսկոպոսներ միաբերան սկսան աղաղակել « Արի Տէր օգնեա՛ մեզ, և փրկեա՛ զմեզ վասն անուան քո սրբոյ » : Աս ձայնէս բոլոր քրիստոնեաները սիրտ առած՝ վազեցին թշնամեաց վըրայ, մեծ շփոթութիւն ձգեցին մէջերնին ու սաստիկ ջարդ մը տալէն ետքը՝ հարուստ աւարով ամէնքն ալ իրենց տեղը դարձան :

Աս փառաւոր յաղթութեանս վրայ եղած ուրախութիւնը Բերկրի գաւառին մէջ հանդիպած անգթութեամբը դառնացաւ . Բերկրին Սենեքերիմայ Յունաց տուած քաղաքներէն մէկն էր . Պարսիկք տիրեր էին անոր, ու խորիկ անուշով անգութ մարդ մը քաղաքապետ դրեր էին : Յոյներն ու Հայերը միացած վազեցին Բերկրիին վրայ, ու քաղաքը առնելով խորիկը բանտ դրին . աս երբոր իմացան մօտ տեղերու ամիրաները՝ եկան նորէն առին Բերկրին ու խորիկը ազատեցին բանտէն . աս բանիս չգիմացաւ Գանձի անուշով իշխանը, շատ զօրքով վազեց Տաճիկներուն վրայ, զօրքերնին ցրուեց, խորիկն ալ Բերկրիին միջնաբերդը փախուց, և վերջը անհոգացած սկսաւ իրեններովը

կերուխուսի ետևէ ըլլալ: Ան ատեն քանի մը ամի-
րաներ նորէն միացան, վազեցին Գանձինն վրայ,
զինքը սպաննեցին, զօրքը ցիրուցան ըրին, խորիկն
ալ ազատելով առջի իշխանութեանը հասուցին:
Խորիկ իր գազանային վրէժը առնելու համար՝
մարդաչափ խորութեամբ փոս մը փորել տուաւ,
ձեռքը ինկած մարդիկը մորթել տալով արիւնով
լեցուց փոսը, ու ետքը մէջը մտնալով լուացուե-
ցաւ:

Ան ատենները մեռաւ Յովհաննէս, քսան տարի
Թագաւորելէն ետքը և որդի չթողուց. իր զգուշաւո-
րութիւնը անխոհեմութեան և երկչոտութեան փո-
խուեցաւ, որով Վեստ Սարգիս ըստած մարդուն
ու անոր նմանեացը երես տուաւ: Վասն զի Վեստն
Սարգիս Սիւնեաց փառամոլ ու ազգատեաց իշխանը՝
ինքը ուղեւորութեան ետևէ եղաւ որ օրինաւոր
յաջորդը չԹագաւորէ. աս բանիս համար ամէն բա-
նի մէջ սկսաւ Յունաց ձեռնտու ըլլալ, որպէս զի
անոնց առջևը արդիւնք մը ցուցնելով իր վախճա-
նին հասնի. և որովհետև Միքայէլ Յունաց կայսրը
լսել էր ան միջոցներուն Յովհաննէսի մահը, մէ-
կէն դեսպան խրկեց նախարարներուն որ Անին
տան. երբոր նախարարները յանձն չառին, կայսրն
ալ չորս անգամ զօրք խաւրեց հայոց վրայ որ եր-
թան բռնութեամբ տիրեն Անիին. և որովհետև բո-
լոր նախարարները միաբանած չէին՝ անոր համար
Յոյները շատ չարիք հասուցին հայոց՝ գոռոզ Սարգ-
սին օգնութեամբը: Երկու տարի այսպէսով անց-
նելէն ետքը՝ նախարարները միաբանեցան, ու
Վահրամ Պահլավունին Վասակայ եղբայրը որ
կարիճ ու առաքինի էր՝ իրենց գլուխ դրին. յի-
սուն հազարի չափ զօրք ժողովելով քաջութեամբ
յարձակեցան Յունաց վրայ, ու անանկ սոսկալի
ջարդ տուին որ Ախուրեան գետը արեամբ ներ-
կուեցաւ կ'ըսէ ժամանակակից պատմիչներէն մէ-

կը: Ան յաղթութենէն վերջը Գագիկ երկրորդը կանչեցին ու թագաւոր օծեցին, որ Յովհաննէս թագաւորին Աշոտ եղբօրը որդին էր, ու Վեստ Սարգսին բռնութիւններէն փախչելով թափառական կը սլաքաւորէր:

Գագիկ Բ. երբոր թագաւորեց՝ տասնըվեց տարեկան էր. բայց իր կրթութեամբը, իմաստութեամբը, զգուշաւորութեամբը և խոհական ընթացքովը մեր երևելի թագաւորներէն մէկն եղաւ (1042):

Վեստն Սարգիս երբոր իմացաւ նախարարաց միաբանութիւնը և Գագիկայ թագաւորելը, փախաւ գնաց Անիին միջնաբերդը պահուելու համար. Գագիկ ելաւ մինակ քովը գնաց, ու խելացի խօսքերով յորդորեց ու ստիպեց զինքը որ միջնաբերդէն ելլէ. Սարգիս գնաց Սուրմառի բերդը քաշուեցաւ, ու երբոր հոն ալ սկսաւ իր անհանդարտ բնաւորութեամբը ասպատակութիւններ ընել՝ Գագիկ նեղացած զօրք թողվեց, վրան գնաց բռնեց զինքը ու բանտ դրաւ. բայց վերջը ուրիշ նախարարաց աղաչանքին զիջանելով և անոր կեղծաւորութիւններէն խաբուելով բանտէն ազատեց ու նորէն սկսաւ հետը բարեկամութեամբ վարուիլ:

Գագիկ թագաւորութեան բաները հազիւ թէ քիչ մը կարգի դրեր էր՝ Սկիւթացիք անհամար զօրքով Հայաստանի վրայ վազեցին. Գագիկ տասնըվեց հազար զօրքով կտրճութեամբ պատերազմելով սաստիկ ջարդ տուաւ թշնամեաց, բոլոր բանակինն ցրուեց, ու յաղթութեամբ դարձաւ իր աթոռը: Բայց զեռ հանդատութիւն չգտած՝ նորէն իր թագաւորութիւնը տակն ու վրայ եղաւ Վեստ Սարգսի ու Մոնոմախոս կայսեր պատճառաւ: Վասն զի երբոր Միքայէլ կայսեր տեղը Մոնոմախոսը յաջորդեց, դիպուածով ձեռքը ընկաւ Յովհաննէսին Վասիլ կայսեր հետ ըրած դաշինքը:

դեսպան խրկեց Գաղկայ որ Անին տայ. Գաղիկ սիրով ընդունեցաւ դեսպանները, ու իմացուց թէ ինքը առանց ընդհանուր ազգին հաւանութեանը չկրնար Անին տալ: Կայսրը նեղացած Գաղկայ աս կերպով իր խօսքը մերժելուն վրայ, Ասիտ զօրավարին ձեռքովը շատ զօրք խաւրեց թագաւորին վրայ և Դըւնայ Ապուսվար ամիրան ալ Գաղկայ դէմ պատերազմի գրգռեց. բայց բոլոր յոյսը պարագ ելաւ. վասն զի Յունաց զօրքը չարաչար յաղթուեցան, Դըւնայ ամիրան ալ Գաղկայ ընծանելովը հետը բարեկամացաւ: Իմանալով Գաղիկ որ Մոնոմախոսը գրգռողը Սարգիսն է՝ կ'ուզէր սպաննել զինքը. բայց անիկայ յանցանքը Գրիգոր Մագիսարոսին վրայ ձգելով՝ թագաւորին աչքէն հանեց զինքը՝ որ ամենեւին աս բաներուս մէջ ձեռք չունէր: Իսկ Գրիգոր տեսնելով որ իր կենացը վտանգ կայ՝ ելաւ Կոստանդնուպօլիս գնաց, և հոն իր կատարելութիւններուն համար կայսրէն Մագիսարոսութեան պատիւ գտաւ. ասով Գաղկայ վտարը աւելի հաստատուեցաւ թէ Գրիգոր Մագիսարոս կայսեր հետ համախոհ է, վէստ Սարգիսն ալ արդարացաւ:

Երբոր կայսրը յուսահատեր էր Անին առնելէն, վէստն Սարգիս ու իր կուսակիցները չար դաւաճանութեան խորհուրդ մը տուին կայսեր որ Անին Գաղկայ ձեռքէն յափշտակէ, այսինքն դուն զԳաղիկ Կոստանդնուպօլիս հրաւիրէ, ըսին, բարեկամութեան համար, ու մէնք ան միջոցին Անին կը մատնենք: Մոնոմախոս ուրախացաւ անոնց տուած խորհրդին վրայ, և թուղթ գրեց Գաղկայ՝ Կոստանդնուպօլիս հրաւիրելով զինքը: Բարակամիտ և հեռատես թագաւորը իմացաւ դաւաճանութիւնը, ու յանձն չառաւ կայսեր հրաւերքը, բայց վէստն Սարգիս և ուրիշները շատ յորդորեցին խոստանալով որ իրենք Անին կը պաշտ-

սպանեն. երբոր տեսան թէ չեն կրնար համոզել զթագաւորը, պատարագի ատեն երգում՝ ըրին հաւատարիմ՝ մնալու թագաւորին, ու համակով մը կաթուղիկոսին յանձնեցին: Գազիկ գիտնալով նախարարաց չարութիւնը՝ յանձն չէր ուզեր առնել. բայց վերջապէս ճարը հատած՝ ելաւ կայսեր գնաց, և Անիին վերակացու դրաւ Ապիրատ իշխանը, որ իրեն շատ սիրելի ու հաւատարիմ էր, արքունական ընտանիքն ալ յանձնեց Վեստ Սարգսին:

Գազիկ մեծ պատիւ գտաւ Մոնոմախոսէն, և իրեն գիմացը ելան Յունաց բոլոր մեծերը: Բայց քանի մը օրէն սկսաւ կայսրը Անին ուզել. երբոր Գազիկ կ'ընդգիմանար անիրաւ պահանջմանը խելացի և իրաւացի պատճառներով, կայսրը զինքը բանտ դրաւ որ թերեւ անով կարենայ խոնարհեցնել զԳազիկը: Քանի որ գեռ աս գործողութիւններու հետ էին, մէյմ՝ ալ Մոնոմախոս Գազկայ գիմացը հանեց Անիին ու իր արքունեաց բանալիները՝ նախարարաց միաբան հաւանութեան թողութով: Ապշեցաւ Գազիկ, խելքը կորսնցուց և չէր գիտեր ինչ ընելէքը. իմացաւ որ իր արդարութիւնը, իրաւունքը գիտնալը և գթասրտութիւնը յալութուեցան. մանաւանդ թէ արհամարհուեցան ահօրէնութենէ, տիրատեցութենէ, փառասիրութենէ և ազգատեցութենէ, որով և ստիպուեցաւ թագաւորութիւնը ձգել, հայրենիքը թողուլ հեռանալ ու աստանդական կեանք մը անցընելով՝ Հայաստանի ու Անիի աւերակներուն տակը թափել իր անունը (1045):

Մոնոմախոս Հայաստանի տիրելէն ետքը Գազկայ տուաւ Պիզու քաղաքը Վապագովկայի մէջ, և պալատ մը Վոստանդնուպօլսոյ մէջ. թագաւորական գանձէն ալ եկամուտ կապեց իրեն: Գազիկ քիչ մը տտեն Վոստանդնուպօլիս կենալէն ետ-

քը՝ հրաման խնդրեց կայսրէն՝ ու Պիզու իր քա-
ղաքը գնաց, ուր սիրար կը հաշէր ու կը մահէր
տեսնելով ոչ այնչափ իր Թշուառութիւնը՝ որչափ
ազգին ուղորմելի ու աւաղելի վիճակը, որուն պատ-
ճառ եղաւ իր մատնիչներուն սոսկալի չարութիւ-
նը, որով իրենց շահուն համար բնութեան և ազ-
գաց օրէնքը ոտքի տակ առին ու խեղճ ազգը Թը-
շուառութեան ու գերութեան մէջ ձգեցին: Աս
կերպով վերջացաւ Բագրատունեաց Թագաւորու-
թիւնը 1043ին, մօտ երկու հարիւր տարիի չափ
քշելէն ետքը: Բագրատունեաց Թագաւորութեան
կործանելէն քիչ մը ետքը սկսան տեսնուիլ գլուխ
ու Թագաւոր չունենալուն աղետալի հետեանքնե-
րը. վասն զի ամէն կողմանէ սկսան Հայաստանի
վրայ կատաղաբար յարձակիլ արեան ծարաւի դայ-
ւերու պէս բիւրաւոր Թշնամիք ու իրենց դէմ ել-
լով մը չգտնելով՝ ամենայն չարիք հասուցին Հայոց:
Ասոնց առջինը եղաւ Տուղրիշ Պարսից Թագաւորը,
որ իրէք անգամ՝ անհամար բազմութիւն խաւրե-
լով խիստ շատ մարդ Թրէ անցուց, եկեղեցիներ
ու վանքեր փլցընել տուաւ ու շատ մարդ ալ գերի
ըրաւ. միայն Արծն քաղքին մէջի ըրած կոտորա-
ծէն կրնայ իմացուիլ մեկաներն ալ: Աս քաղքիս
մէջ իրէք հարիւր հազար բնակիչ կար ու հարիւ-
րաւոր եկեղեցիներ. Տուղրիշին պաշարմանը՝ մե-
ջինները դէմ կեցան ու չէին ուզեր անձնատուր
ըլլալ. բայց վերջապէս յաղթուեցան ու Թշնամի-
ները կատաղաբար ներս լեցուեցան. հարիւր քա-
ռասուն հազար մարդ կոտորեցին, մնացածները գե-
րի տարին, քաղաքն ալ այրեցին, որուն աղետալի
աւերակները ինչուան հիմա կեցած են: Վաթսուն
հազարի չափ յոյն զօրք կային Հայաստանի մէջ
ան միջոցին, բայց փոխանակ օգնելու Հայոց՝ իրենք
ալ ձեռքերնէն եկած չարիքը կը հասցընէին: Այս-
պիսի գործողութեանց մէջ նշանաւոր է Հարպիկ

անուանով իշխանին դիպուածը : Երբոր Յոյնք Չոր-
րորդ Հայոց բնակիչները պատերազմով ու հա-
կահանութեամբ կը նեղէին, հարպիկ իրեն պղտիկ
գնդովը բերդ մը քաշուած՝ Յունաց վնասներ կը
հասցընէր : Պեռոս Յունաց զօրավարը տեսնելով
որ չկրնար բերդին տիրել՝ մօտեցաւ սկսաւ կան-
չել : Ով որ հարպիկին գլուխը ինծի բերէ՝ բերդը
անոր կը պարգևեմ : Աս սոսկալի ձայնէս խեղճին
քունը աչքէն հեռացաւ, և արծաթասէր մատնիչ-
ներէ վախնալով չորս հինգ օր ամենևին չքնացաւ :
Քովի հաւատարիմ կարծուած մարդիկը շատ յոր-
գորեցին որ քիչ մը քուն ըլլայ հանգչի : և հազիւ
թէ երկիւղալից ու վայրկենական քունը կոխեց
վրան ու աչքերը դոցեց, մէյմ՝ ալ քովնները վա-
ղեցին վրան ու անողորմաբար մորթելով, մահուան
խոր քունին մէջ թաղեցին : Բերդին մէջնները
իրենց արժանաւոր պատիժը գտնելով, շղթայա-
կապ Պօլիս տարուեցան, Մոնոմախոսն ալ մէկէն
քշել տուաւ զիրենք : Ահա այսպէս միշտ մատնիչ-
ները մատնուողէն շատ աւելի դառն և ահաւոր
պատիժ ունեցեր են :

Տուղըիլ Արծն քաղաքը հիմնադրուակ ընելէն
ետքը՝ երկրորդ տարին շատ զօրքով Բասեն դա-
ւառին վրայ յարձրկելով մեծամեծ վնասներ հա-
սուց ան տեղերուն ալ : Գաղիկ Աբասեան, որ ին-
չուան ան ատենները կը թագաւորէր Կարսի մէջ,
զօրք ժողովեց թաթուլ քաջ սպարապետին ձեռքը
տուաւ, ու թշնամեաց դէմ խաւրեց : Որչափ որ
զօրքը քիչ էր՝ քաջութիւնը այնչափ մեծ եղաւ
Հայոց կողմանէ, մանաւանդ թաթուլին ըրածնե-
րը : Բայց երկար ատեն թշնամուոյն ընդդիմանալէն
ետքը յաղթուեցան Հայերը ու թաթուլ բռնուե-
ցաւ : Երբոր Տուղըիլին դիմացը ելաւ քաջ սպա-
րապետը, ըսաւ Տուղըիլ. « Թէ որ Ասուրան իշ-
խանին որդին մահուանէ խալըսի՝ զքեզ կ'ազա-

տեմ, ապա թէ ոչ՝ պիտի մեռնիս » • պատասխան
տուաւ Թաթուլ • « Թէ որ հարուածը իմն է՝ չապ-
րիր • հիմակուէնէ սպաննէ զիս » : Մեռաւ տղան ,
ու Թաթուլ սպաննուեցաւ : Տուղըիլ անկէ գնաց
Մանագլէրտի վրայ , որուն քաղաքապետը Վասիլ
անուանով յոյն մըն էր • ասոր քովը հնարագէտ ու
խելացի հայ քահանայ մը կար որ Թշնամեաց ա-
մէն հնարքները պարապը կը հանէր իրեն գիտե-
րովը , այնչափ որ Տուղըիլ յուսահատելով բար-
կութեամբ Թողուց գնաց , շատ մարդ ու երեւելի
անձինք կորսնցընելէն ետքը : Գաղղիացի մըն ալ
ղիւրավառ նիւթ մը գտաւ , ու անով այրեց Պար-
սից ահագին բաբանը՝ որ չորս հարիւր հոգի հա-
զիւ կընային շարժել : Յաջորդ տարին մեռաւ Տուղ-
ըիլ , ու տեղը յաջորդեց իր եղբօրորդին Ալիաս-
լան , որ գիտնալով Հայաստանի անտէր ըլլալը՝ ան-
թիւ բազմութեամբ Հայոց վրայ եկաւ ու Անին
պաշարեց : Տեսնելով Անին պարխապներուն ամ-
բութիւնը , առջի բերանը յուսահատեցաւ • բայց
վերջը իմանալով պարսպին մէկ կողմին տկարու-
թիւնը՝ բոլոր ուժը հոն թափեց , ու բաբանով ան-
դադար զարնելով քիչ մը տեղ փլուց : Պարսիկ-
ները երբոր սկսան ան պատառուածքէն ներս մըտ-
նել՝ քաղաքացիք քաջութեամբ դէմ դրին ու շատ
ջարդ ըրին իրենցմէ : Ալիասլան քանի մը անգամ
ալ փորձ ընելէն ետքը յուսահատեցաւ ու սկսաւ
քաղքէն հեռանալ : Բազարատ և Գրիգոր քաղքին
վերակացուները չիմանալով Ալիասլանին հեռա-
նալը՝ մոթերնին դրին որ պիտի չկարենան ինչուան
վերջը Պարսից դէմ գնել • ուստի յուսահատած՝
իրենց զօրքովը միջնաբերդը քաշուեցան : Քաղա-
քացիք որոշ չգիտնալով Թշնամեաց հեռանալը ,
սկսան վախերնէն կանչուըռտել , լալ ու ողբալ •
աս ձայնէս ետ դարձաւ Ալիասլան , ու տեսնելով
որ ամէնքը շփոթութեան մէջ են՝ կատաղաբար

Ջարդել տուաւ բիւրաւոր մարդիկ. քաղքին մէջ
ալ քանի մը հազար մարդ թողուց որ աւերակնե-
րը նորէն շինեն: Ետքը դեսպան խրկեց Գագիկ Ա.
բասեանին որ իրեն հնազանդի. առաջուց իմանա-
լով Գագիկ դեսպանին գալը՝ սուգի զգեստ հա-
գաւ, ու մոխրի վրայ նստած սկսաւ ողբ ու լաց
ձեւացնել. երբոր հարցուց դեսպանը պատճառը,
ըսաւ Գագիկ. « Ի՞նչ սրտով կրնամ ուրախ ըլ-
լալ երբոր իմ սիրելի բարեկամն Տուղրիլ մեռաւ »:
Աս բանիս վրայ Ալիասլանին գուժը շարժեցաւ,
եկաւ հետը սիրով պագտուեցաւ ու շատ պատիւ
ըրաւ անոր: Բայց Գագիկ գուշակելով որ անկէջ
վերջը հանգստութիւն պիտի չկարենայ գտնել
Պարսից ձեռքէն, իր երկիրը կայսեր տուաւ, ու
տեղը առաւ իրեք քաղաք, Ծամնդաւ բերդը, հա-
րիւր ալ գեղ (1065):

Աս միջոցներուս Յունաց՝ հայոց դէմ ունեցած
ատելութիւնը նորէն սաստկանալով՝ շատ չարիք
հասուցին հայ իշխաններուն, և ամէն տեսակ նա-
խատինք կ'ընէին ազգին. աս պատճառաւ Գագիկ,
Բագրատունեաց վերջի թագաւորը, կեսարիոյ յոյն
մետրապօլիտը սպաննեց, թէպէտ և ինքն ալ սպան-
նուեցաւ: Աս Մարկոս անուանով մետրապօլիտը ու-
ղելով զհայերը նախատել՝ իր շանը անուանը Արմէն
դրած էր. աս բանս լսած ըլլալով Գագիկ՝ առթի մը
կ'սպասէր աս նախատանաց վրէժը հանելու. ուստի
որ մը քանի մը ծառաներով մետրապօլիտին գնաց և
երբոր դեռ սեղանի վրայ էին՝ աղաչեց Գագիկ մե-
տրապօլիտին որ շունը կանչէ: Երբոր անիկայ նեղը
մտնելով շունը կանչեց Արմէն անուանելով, հար-
ցուց Գագիկ աս անուանադրութեան պատճառը.
մետրապօլիտն ալ ըսաւ. « Որովհետեւ դեռ պզտիկ
է՝ անոր համար Արմէն կ'ըսեն »: Մէկէն աչք ը-
րաւ Գագիկ ծառաներուն, շունը և մետրապօլիտն
ալ բռնեցին՝ պարկի մը մէջ գրին և սկսան շունը

ծեծել. ան ալ կատաղութենէն զտէրը կը խած-
նէր, որով երկուքն ալ մեռան պարկին մէջ. իսկ
Գագիկ ելաւ գնաց անկէ: Յոյնք Մարկոսին աս
տեսակ նախատական մահուանը վրայ իրաւամբ
կատաղած՝ սաստիկ ոխ կապեցին Գագիկայ վրայ ու
ետեւէ էին զինքը սպաննելու: Իրաւ, հայրենասէր
մարդու մը համար ծանր բան է իր ազգին նախա-
տանացը գիմանալ, բայց Գագիկայ հայրենասիրու-
թիւնը արդար վրէժխնդրութեան չափը անցաւ, և
ըրած անգթութիւնը ոչ երբէք կ'արդարանայ:
Անգամ մը Գագիկ Տարսոնի կողմերէն իր քաղա-
քը Պիզու դառնալով, երբոր ճամբան Կիզիստոա
բերդին կողմերը հասաւ, քովի մարդիկը հեռուն
ձգեց ու ինքը իրէք հոգւով դէպ 'ի ամրոցին կող-
մերը գնաց զբօսանքի համար. բերդին տէրերը որ
որդիք Մանտալէայ կ'ըսուէին՝ շատ մը մարդիկ
դարանի դրին, իրենք եկան Գագիկայ երկրպագու-
թիւն ըրին, ու մեծ յարգութեամբ ընդունեցան
զինքը. ան միջոցին դարանամուտները դուրս վա-
ղելով բռնեցին զԳագիկը ու շղթայի դարկած բեր-
դը տարին. իսկ քովի իրէք հոգին ատեն գտնելով
փախան գնացին ուրիշ հայ իշխաններու իմացու-
ցին. անոնք ալ եկան ու սկսան բերդին հետ պա-
տերազմիլ. բայց չկրնալով մնաս մը հասցընել ա-
նառիկ ըլլալուն համար՝ յուսահատած ելան գնա-
ցին: Ան ատեն Մանտալէայ որդիքը զԳագիկը սաս-
տիկ չարչարելով սպաննեցին, ու մարմինը պարըս-
պին վրայ կախեցին որ հայերը տեսնեն: Չորս
հինգ ամիս ետքը Բանիկ անուանով հայ մը գնաց
գիշերանց գերեզմանէն ոսկորները հանեց, որ բեր-
դին պարսպին տակը թաղուած էին, ու տարաւ
Պիզու Գագիկին շինել տուած վանքին մէջը թա-
ղեց: Ահա այսպէս մեռաւ այն թագաւորը որ աչ-
խարհքիս անուանի թագաւորներէն մէկը պիտի
ըլար, և իր անմահական արդեամբքն յաւիտենա-

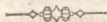
կան յիշատակներ պիտի ունենար. և հիմա անու-
նը հազիւ թագաւորաց մէջը յիշատակուեցաւ :
Մէկ վէստ Սարգիս մը և իրեն պէս քանի մը փա-
ռամուլ և ախտալից մարդիկ այսպիսի չարեաց պատ-
ճառ եղան , և թողուցին մեզի իրենց ահաւոր մատ-
նուլթեան պտուղը 'ի խրատ և 'ի յանդիմանութիւն :

Ան ատենները վերջացան նաև Գագիկ Աբա-
սեանին , ու Արծրունեաց թագաւորութեան ճիւ-
ղերը , որով բոլորովին ջնջուեցաւ Հայաստանի
մէջէն թագաւորութեան անունը (1070) :

ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ռ Ո Ւ Բ Ի Ն Ե Ա Ն Յ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Ռուսիեանց քաղաքաշինարարական սկիզբը : Թու-
րու Ա. իշխանին քաղաքիշխանները :

Բագրատունեաց իննալէն վերջը երեսուն տարի
անիշխանութիւն ըլլալով՝ այնպիսի ազեատալի խեղ-
ճութեան մէջ մնաց Հայաստան որ Հայրենասէր
մարդուն աչքէն արտասուքը չգաղըրիր ինչուան որ
տեանէ գէթ Ռուբինեանց իշխանութեան կանգ-
նուիլը, որ թէպէտ և ընդարձակութեանն ու զօ-
րութեանը նայելով սղտիկ էր, բայց ըստ քաջու-
թեան, ըստ բարեսրաշտութեան և ըստ խոհեմու-
թեան մեծ էր, մանաւանդ այնպիսի դարերու մէջ
որ ամէն կողմանէ թշնամիք զօրացած, ու ազգին
ներքին և արտաքին ուժը տկարացած էին (1080) :

Ռուբէն Ա. Գագկայ ազգականներէն մէկը, որ
անոր բռնութեամբ առեւնը քովն էր, Կիլիկիա փախ-
չելով, հոն գտնուած Հայոց իր կատարելութիւն
ներովն ու քաջութեամբը սիրելի եղաւ. քովի
կարիճները շատցուց ու սկսաւ քանի մը սղտի
քաղաքներու ու բերդերու տիրել. շատ անգամ

Յունաց ալ յաղթեց, ու Կիլիկիոյ մէջ գտնուած
Հայոց իշխեց : Ռուբենին օգնականն ու գործակից
եղաւ Վասիլ անուանով քաջ ու հնարագէտ իշխա-
նը որ յանկարծ յանկարծ թշնամեաց վրայ յար-
ձըկելով շատ մնաս կը հասցընէր անոնց . ան պատ-
ճառաւ անուանն ալ Գող Վասիլ գրեր էին : Կիլի-
կիոյ հայերը թէպէտ և իրենց ազգասէր իշխանին
առաջնորդութեամբը հանգիստ ու գոհ էին, բայց
բուն հայաստանի բնակիչները շատ նեղութիւն
կը քաշէին Պարսիկ գործակալներուն ձեռքէն, ին-
չուան որ Մելիք Շահ զՅոյները վռնտեց հայաս-
տանէն ու ինքը տիրեց . և լսելով որ Պարսից գոր-
ծակալները զհայերը կը նեղեն՝ սաստիկ հրաման
հանեց որ քաղցրութեամբ վարուին հայոց հետ . ա-
սով խաղաղ մնաց հայաստանին չուան անոր մահը :

Ան միջոցներուն մեռաւ Ռուբէն Ա. տասներհինգ
տարի խելքով, արթնութեամբ, հայրաբար ու
քաջութեամբ ազգը կառավարելէն ետքը : Կոս-
տանդին Ա. իր հօրը տեղը յաջորդելով՝ նոյնպէս
անուանի եղաւ ընտիր բարեմասնութիւններովը,
մանաւանդ զգուշաւորութեամբը, մեծանձնու-
թեամբը և պատերազմական հմտութեամբը . ո-
րով Յոյներէն պատերազմով շատ տեղեր առաւ ու
տէրութիւնը ընդարձակեց : Ասոր ատենը Լատի-
նացիք հանեցին առաջին խաչակիր ջոքքը Կո-
ստանդնուպոլսին առաջնորդութեամբը . ասոնք երբոր
Անտիոքը պաշարեր էին՝ պաշարնին լմնցաւ ու սով
ընկաւ բանակին մէջ . Կոստանդին սուրիշ հայ իշ-
խաններու հետ մէկտեղ առատ սրաշար խաւրեց
անոնց, որով զօրացած՝ Անտիոքը առին ու Կոս-
տանդնիլ շատ ազնիւ ընծաներով ասպետութեան
պատիւ տաւրեցին : Կոստանդին ասանկ լաւ կեր-
պով հինգ տարի իշխելէն ետքը մեռաւ, և իրեն
յաջորդեց Թորոս որդին (1099) :

Թորոս շատ քաջութիւններով ու բարեկարգու-

Թիւններով իր անունը պայծառացուց, շատ անգամ Յունաց յաղթեց ու Անարզաբա քաղաքն ալ առաւ: Ասոր ատենը Պարսիկք անհամար բազմութեամբ Կիլիկիոյ վրայ եկան, ու շատ չարիք հասցընէլէն ետքը Թորոսէն վնասուեցան. նոյնպէս նաև Գող Վասիլ, որ դեռ կ'ապրէր, երկու անգամ Պարսից դէմ մեծ յաղթութիւն ըրաւ: Հաղիւ թէ Պարսիկք Կիլիկիայէն հալածուեցան՝ անթիւ զօրքով Սկիւթացիք լեցուեցան հոն: Թորոս տեսնելով որ չկրնար մինակ դէմ դնել, օգնութիւն կանչեց Տիգրան և Ապլասաթ հայ իշխանները: Պատերազմը խիստ սաստիկ ըլլալով, քաջութեամբ պատերազմելու ատեն երկուքն ալ մեռան. ան ատեն լևոն Թորոսին եղբայրը երեսը խաչակնքեց ու զԱստուած օգնութիւն կանչելով մտաւ թշնամեաց մէջ, ու այնպէս քաջութեամբ սկսաւ կռուիլ որ հազարաւոր մարդ սպաննեց ու թշնամիները հալածեց:

Ան միջոցներուն Թորոսի ու Մանտալեայ իրեք որդւոցը մէջ թշնամութիւն մը ծագեցաւ. ուստի Թորոս զօրք Ժողովեց, վրանին պատերազմի ելաւ. բայց տեսնելով որ անառիկ է բերդերնին, անոր համար գիշեր ատեն դարանի դրաւ շատ մը կտրիճ մարդիկ բերդին քովերը, ու ինքը հեռացաւ դնաց: Առաւօտանց տեսան Մանտալեայ որդիքը որ Թորոս հոն չէ, կարծեցին թէ յուսահատած ելեր դնացեր է. ուստի բերդին դռները բացին ու սկսան համարձակ դուրս ներս մտնել ու ելլել. և ահա յանկարծ Թորոսին դարան դրած մարդիկը վրանին վազելով բոլոր հոն դառնին թրէ անցուցին, Թորոս ալ իր զօրքերովը վրայ հասաւ ու բերդին տիրեց. վերջը Մանտալեայ իրեք տղաքը բռնեց ու հրամայեց որ Գադկայ թուրն ու հագուստները բերեն: Ան միջոցին իրեք եղբայրներէն մէկը դնաց ինք զինքը բերդէն վար նետեց ու մեռաւ. Թորոս

անոնցմէ մէկը սպաննեց ծեծելով, մեկալն ալ շղթայի զարկած հետը տարաւ. և քանի մը տարի ալ ապրեւէն ետքը մեռաւ՝ քսանուիրեք տարի ազգը կառավարեւէն ետքը (1122):

Որովհետև Թորոս որդի չունէր, տեղը անցաւ Լևոն Ա. կտրիճ՝ ու առաքինի եղբայրը. ասիկայ, ինչպէս որ պատմեցինք, արդէն եղբօրը ատենն ալ մեծ քաջութիւններ ըրած էր Սէլւթացւոց դէմ, ու ազգին կառավարութիւնը ձեռք առնելով՝ քաջութիւնն ու իննամբը աւելցուց. Մամեստիա քաղաքը առաւ, և ուրիշ շատ քաղաքներ, որոնք Յոյները Թորոսի ձեռքէն յափշտակէր էին. այնչափ անունը մեծցաւ որ ամէնքը կը դողային իրմէ, և նոր Աթգահակ կ'ըսէին: Անտիոքայ կոմսը նախանձելով վրան, ու միանգամայն գիտնալով որ չկրնար բռնութեամբ յաղթել Լևոնին՝ սկսաւ բարեկամութիւն ձևացընել. օր մը զինքը կոչունքի հրաւիրեց ու վերջը բռնեց բանա դրաւ. Լևոն նեղը մտած՝ շատ ստակ, երկու քաղաք, իր որդիքներէն մէկն ալ պատանդ տալով ազատեցաւ. ու բանտէն ելլելուն պէս նորէն զօրք ժողվեց ու տուած քաղաքներուն վրայ վազելով բոլորն ալ ետ առաւ. այնչափ նեղը խոթեց Լատինացւոց իշխանները, ու մասնաւոր կերպով Անտիոքայ կոմսը, որ միաբանեցան ու շատ պատանդներ և ընծաներ տուին, ետ դարձընելով իրեն պատանդ տուած որդին:

Լևոնին քաջութեան համբաւը հասնելով Կոստանդին Պերփեռութէն կայսեր ականջը, ուզեց որ ինքը անձամբ ելլէ ու Լևոնը ընկճէ: Լևոն երբոր իմացաւ Յունաց մեծամեծ պատրաստութիւնները, ազգին կառավարութիւնը ձգեց ու գնաց ամուր և դժուարամատոյց լեռները պահուրտեցաւ իր ընտանիքովը: Կայսրը Լևոնին ետեւէն մարդ խաւրեց որ երթան զինքը պաշարեն, ու ան միջոցին այլ և այլ քաղաքներու տիրեց. ասոնց մէջ

Անարգաբան առնելու համար շատ նեղութիւն քա-
չեց ու անբաւ մարդ կորսնցուց • վասն զի քաղա-
քացիք, որ ըստ մեծի մասին հայ էին, պատերազ-
մեցան պաշարողաց հետ ու Յունաց բանակը ցրուե-
ցին : Կայսրը աւելի մեծ պատրաստութեամբ նո-
րէն պաշարեց, բայց քաղաքացիք ներսէն ամենայն
հնարք կ'ընէին անոնց մեքենաները այրելու ու զի-
րենք վնասելու : Երեսուներեօթը օր պաշարեւէն
ետքը վերջապէս պարսպին մէջ կողմը փլուցին,
ու Յոյնք կատաղաբար սկսան ներս վազել • բայց
քաղաքացիք աւելի կատուելով սոսկալի արագու-
թեամբ ու քաջութեամբ կը պատերազմէին, որով
բիւրաւոր մարդիկ մեռուցին Յոյներէն, ինչուան
նաև կանայք ալ ամէն տեսակ կարասի և այրելու
նիւթեր կը նետէին պատուհաններէն, որով շատ
մարդ սպաննեցին : Ասոնք ընեւէն վերջը՝ Յունաց
բազմութիւնը ճղքեցին, ու քաղաքը կայսեր թող-
լով իրենք ելան գնացին : Եթէ Արշակունեաց տէ-
րութեան իյնալէն ինչուան վերջը տեսնուած ըւ-
լար մեր ազգին մէջ աս միաբանական հոգին, աս
ամենահարկաւոր առաքինութիւնը, տարակոյս
չկայ որ միշտ կանգուն ու զօրաւոր կը մնար :

Պերփեռութէն Անարգաբան առնելէն ետև գնաց
Վահկայ ամրոցին վրայ որ ան ատենը Ռուբինեանց
մայրաքաղաքն էր • ասոր քաղաքապետն էր Ռու-
բինեանց ցեղէն Կոստանդին անուանով կտրիճ մը, որ
նոյնպէս շատ մարդ ջարդեց ու նեղը խոթեց Յոյնե-
րը • բայց վերջը երբոր ամրոցը առնուեցաւ, զինքն
ալ բռնեց կայսրը ու շղթայի զարկած Կոստան-
դինուպօլիս խաւրեց : Ճամբան նաւով երթալու ա-
տեն՝ գիշեր մը շղթաները կտտրեց, բոլոր պահա-
պանները ջարդեց, ինքն ալ ցամաքը ելաւ • բայց
ետքը քանի մը մարդկանց մատնութեամբը նորէն
բռնուեցաւ : Կայսրը բոլոր Կիլիկիոյ տիրելէն ետ-
քը՝ Լևոնն ալ իր ընտանիքովը բռնեց ու շղթայի

զարկած Կոստանդնուպօլիս տարաւ ու բանար
դրաւ . ուր տարի մը ձգելէն ետքը՝ ուրիշներու ա-
ղաչանքովը բանտէն հանեց ու հանգիստ կը պա-
հէր : Ատեն անցնելէն ետքը օր մը [Թագաւորը բաղ-
նիք գնացեր էր . Ռուբէն Լևոնի որդին հոն տեղի
քարէ աւազանը ջրով լեցուն՝ [Թէթև բանի մը պէս
բռնած՝ մէկ շնչով [Թագաւորին առջևը բերաւ . ա-
մէնքը զարմացան աս բանիս վրայ ու սկսան գովել
Ռուբենին ուժը , բայց վերջը ոմանք վրան նախան-
ձելով [Թագաւորը յորդորեցին որ խեղճին աչքերը
կուրցնէ , որն որ ցաւին չգիմանալով՝ քիչ ատենէն
մեռաւ : Կայսրը նորէն բանտ դրաւ Լևոնը որդւոյն
հետ , հոն թորոս երազ մը տեսաւ , ու քիչ մը միւի-
[Թարուեցան երկուքն ալ , և երազը աս էր . « փառա-
ւոր մարդ մը տեսաւ որ եկեր իրեն հաց մը կուտար՝
վրան ձուկ դրած . թորոս առաւ ան հացը՝ հօրը
տուաւ , բայց անիկայ չկերաւ : Երբոր առաւօտ ե-
ղաւ՝ պատմեց հօրը տեսած երազը , ան ալ ըսաւ .
« Հացը կամ նկանակը կը նշանակէ [Թէ նորէն պիտի
տիրես դուն բոլոր մեր կորսնցուցած երկիրներուն .
խակ ձուկը կը նշանակէ [Թէ ծովու ալ պիտի տիրես .
ասոնք պիտի ըլլան , բայց ես պիտի չտեսնեմ » :
Երկրորդ անգամ բանտ դրուելէն ետքը Լևոն՝ տա-
րիի մը չափ ապրեցաւ ու մեռաւ . ետքը կայսրն
ալ [Թորոսը բանտէն ազատեց ու լաւ աչքով կը
նայէր վրան : Լևոնին առջի քաջութեան գործքերը
որչափ որ գովելի ու զարմանալի են , մեղադրու-
թենէ սղաա չէ վերջի գործքը՝ որ հարկաւոր ժա-
մանակ՝ կառավարութիւնը ու ազգը ձգեց քաշուե-
ցաւ . որ եթէ ինքը բոլոր ուժովը գէմ՝ դնելու ըլ-
լար [Թշնամոյն՝ չէր կրնար [Թշնամին այնչափ վնաս
հասցընել աշխարհքին . պարտական էր նաև իբրեւ
հայր հասարակաց իր կեանքը զոհելով՝ Ժողովըր-
դեան փրկութիւնը հոգալ և տէրութեան վիճակը
ապահովընել (1112) :

ԳԼՈՒԽ Բ .

Թորոս Բ. իշխանին քաջոճ խնկերը . Մյեն ու
Ռոշքեն Բ :

Յովհաննէս Պերփեռուժէն կայսեր ատենը ամե-
նուն սիրելի ըլլալով Թորոս իր զարմանալի կատա-
րելութիւններովը , երբոր Կիւ Մանուէլ Յովհան-
նիսին տեղը յաջորդեց , Թորոս միտքը գրաւ որ
Կոստանդնուպօլսէն փախչի ու գայ ազգը գերու-
թենէն ազատէ . ուստի ծածուկ իբրեւ վաճառա-
կան ելաւ Պօլսէն Անտիոք երթալու համար ու ան-
կէ փախաւ Կիլիկիա . հոն ինքզինքը քահանայի մը
յայտնեց՝ թէ Լևոնի որդին է . քահանան երբոր
ուրիշներէ ալ ստուգեց աս բանս՝ ուրախութեամբ
առաւ զինքը իր տունը տարաւ , ու հոն ամենայն
պատուով կը նայէր , միանգամայն իմացուց հայոց
մեծամեծներուն , որ Յունաց բռնութիւններէն
ձանձրացած՝ կ' ուզէին առջի ազատութիւնին ձեռք
ձգել : Կամաց կամաց Թորոսին գալը ամէն տեղ
իմացուելով՝ տասը հազարի չափ մարդիկ քովը
ժողվուեցան , ու իրեն առաջնորդութեամբը վա-
զեցին Անարզաբա , Ատանա ու Վահկայ բերդին
վրայ , և ամենուն ալ տիրեցին՝ Յոյները վճռուելով
ասանկ Թորոս Կիլիկիոյ հայոց հաւանութեամբը
իշխեց ազգին վրայ , ու գրեթէ բոլոր Յոյները հա-
լածեց իր տէրութենէն : Կիւ Մանուէլ կայսրը
Թորոսին ըրածներուն վրայ նեղացած՝ մեկէն հրա-
ման տուաւ Անգրոնիկոս զօրավարին որ շատ զօր-
քով Կիլիկիա երթայ , Թորոսը բռնէ ու երկրին
բոլոր բնակիչները թրէ անցընէ : Իսկ Թորոս իր
բնական լաւութեամբը ու գիտնալով միանգամայն

պատերազմին գէշ հետևանքները, դեսպան զրկեց Անդրոնիկոսին՝ իմացընելով թէ ինքը կայսեր հրամանին և կամացը յօժարութեամբ կը հնազանդի՝ եթէ կայսրը արդարութեամբ կառավարէ երկիրը։ Անդրոնիկոս գոռոզութեամբ պատասխան տուաւ․ « Կայսեր հրամանը և արդարութիւնը ան է որ ըզքեզ ան շղթայով կապեն ու Պօլիս տանին՝ որովք ու հայրդ լեռն կապուեցաւ »։ Թորոս հնարագէտ ու բարակամիտ ըլլալով ձայն չհանեց, ունեցած հետևակ զօրքը տարաւ կիրճերուն մէջ դարանի դրաւ, ուսկից որ Յոյները ստիպուած էին անցնելու, և ինքը ձիաւոր զօրքով ուրիշ ճամբով մը Յունաց ետին անցաւ։ Երբոր հայք զՅոյները ամէն կողմանէ սաշարեցին՝ մեծ ջարդ մը տալէն ետքը Յունաց իշխաններէն շատ մարդ գերի բռնեցին։ Կայսրը սաստիկ տրտմեցաւ այնչափ իշխանաց գերի բռնուելուն վրայ․ հրաման խաւրեց Անդրոնիկոսին որ ստակով գնէ գերի իշխանները․ երբոր դեսպանները իմացուցին Թորոսին կայսեր կամքը, պատասխան տուաւ․ « Ար զարմանամ որ այսչափ յարգի են եղեր կայսեր դիմացը իմ գերիներս, որ ես առանց արեան ու սակաւ աշխատութեամբ բռնեցի․ իմ առջիս ստակ մ' ալ չեն արժեր․ բայց երբոր կայսեր պիտանի են՝ թող ինչ որ կ'ուզէ վճարէ ու առնէ »։ Դեսպանները գերիներուն նախատինք չընելու համար խիստ շատ ստակ տուին ու ետ առին․ բայց Թորոս վեհանձնութեամբ ան առած ստակը զօրքերուն բաժնեց դեսպանաց առջևը․ երբոր անոնք զարմացան՝ ըսաւ Թորոս․ « Կամաւ ըրի որ նորէն ձեր իշխանները քաջութեամբ բռնելով իմ առջևս բերեն »։ Եւ յերաւի, քանի մը տարի ետքը նորէն պատերազմ բացուելով Թորոսի և Յունաց մէջ, առջինին պէս Յոյներէն շատ իշխաններ գերի ընկան, և Թորոս առջինին պէս ծախեց զերէնք, ու

րով առժամանակ մի հաշտութիւն եղաւ հայոց և Յունաց մէջ: Քիչ մը ատենէն նորէն թշնամութիւն ծագեցաւ՝ Թորոսին Ստեփանէ եղբօրը պատճառաւ. վասն զի ասիկայ ասպտամբելով Թորոսէն՝ ինքնագլուխ սկսաւ իշխել, և շատ մը սրիկաներ գլուխը ժողովելով Յունաց մեծամեծ վնասներ հասուց. անոնք հետը թշնամանալով՝ դարանի մը տան, բռնեցին զինքն ու եռացեալ ջրի մէջ սպաննեցին: Սաստիկ տրտմեցաւ Թորոս, ու սուգ մտաւ եղբօրը մահուանը համար. բայց վերջը ուղղելով Յոյներէն վրէժը առնել՝ շատ չարիք հասուց անոնց, և ձեռքը ընկածներուն քիթը ու ականջին կտրելով Կոստանդնուպօլիս կը խաւրէր, ինչպէս որ ան ատենները սովորական անգթութիւն էր շատ տեղաս պատիժ տալ գերիներու ու չարագործ մարդկանց: Կիւ Մանուէլ կայսրը անձամբ և ահեղ պատրաստութեամբ Թորոսին վրայ ելաւ. Թորոս տեսնելով որ դէմ պիտի չկարենայ դնել անոր զօրաց բազմութեանը, հաշտութիւն խօսեցաւ կայսեր հետ ու բարեկամութեամբ բովը դնաց, որ շատ սիրով իրարու հետ տեսնուեցան: Այսպէս Թորոս իշխանը խելքով, քաջութեամբ և հայրաբար քսանըջորս տարի ազգը կառավարելէն ետքը մեռաւ (1167):

Թորոսին մեռնելէն անմիջապէս ետքը ազգին մէջ խռովութիւն ընկաւ՝ անոր Մլէհ եղբօրը պատճառաւ. վասն զի Թորոս պզտի օրդի մը ունէր՝ որուն ինամակալ գրեր էր մեռնելու ատենը Թովմաս Պայլ անունով իր աները. աս բանս իմանալով Մլէհ, որ արդէն ասպտամբած էր, Բերիոյ ամիրայէն շատ զօրք առած եկաւ Կիլիկիոյ վրայ. առջի անգամուն Կիլիկիոյ մէջ ամէն տեղ խռովութիւն ձգեղէն ետքը՝ գործողութիւն մը չկրցաւ ընել. ուստի նորէն գնաց Բերիոյ ամիրայէն շատ զօրք ալ առաւ ու եկաւ Թովմաս Պայլին վրայ:

Իշխանները տեսնելով որ աս գործողութեան ծայրը գէշի պիտի երթայ, միաբանեցան և կանչեցին Մլէհը իրենց իշխան զրին Թորոսին տեղը. բայց անիկայ մէկէն ինքզինքը զեղխութեան ու անկարգութեան տուաւ, որով զօրքն ալ ձանձրացան ու սպաննեցին զինքը՝ հինգ տարի իշխելէն ետեւ: Որովհետեւ Մլէհ որդի չունէր, անոր համար Ռուբէնը կանչեցին, որ Ստեփանէին որդին էր: Ասիկայ իր քաղցր բնաւորութեամբը ամենուն սիրելի եղաւ ու բոլոր մերձակայ և օտար ազգաց առջև ալ մեծ անուն հանեց (1173):

Փուճ պատճառի մը համար մեծ թշնամութիւն ծագեցաւ Ռուբէն երկրորդին ու Լամբրոնի հէթում իշխանին հետ. վասն զի Մանուէլ կայսեր մեռնելէն ետքը նորէն թշնամացան Յոյները հայոց հետ. Ռուբէն ալ Տարսոնի վրայ յարձակելով, որ Յունաց ձեռքն էր, առաւ: Հէթում աս բանս իրեն մեծ նախատինք սեպեց, որովհետեւ Յունաց բարեկամ էր, կայսրն ալ իրեն յանձնած էր Տարսոն գաւառին պահպանութիւնը: Երբոր երկու կողմէն ալ պատերազմ բացուեցաւ, Հէթում նեղը մտնելով օգնութիւն կանչեց Անտիոքայ Պեմունդ կոմսը. բայց որովհետեւ ան ալ կը վախնար Ռուբէնէն, խարդախութեամբ բարեկամաբար կռուիքի հրաւիրեց զՌուբէնը, և բռնեց բանտ դրաւ: Ռուբէնին եղբայրը Լևոն մէկէն զօրք ժողովեց ու Լամբրոն բերդին վրայ երթալով սաստիկ նեղը ձգեց Հէթումը, որ ճարը հատած հաշտութիւն խօսեցաւ. վերջը Լևոն շատ ընծաներ տալով Պեմունդին՝ Ռուբէնն ալ ազատեց ու բերաւ նորէն աթոռը նստեցուց: Աս գեղեցիկ և նախանձելի առաքինութիւնները Լևոնին վրայ տեսնուելով, ան ատենէն յոյս մը տուին որ ատենով ազգին ուրիշ մեծամեծ բարեք ալ պիտի ընէ: Ռուբէն Բ. գովելի կերպով տաանդմէկ տարի ազգը կառավարե-

լէն ետքը՝ Դրաղարկ վանքը քաշուեցաւ, ու հոն
քիչ մը առենէն սրբութեամբ մեռաւ, իրեն յա-
ջորդ թողլով Լևոն եղբայրը (1184) :

ԳԼՈՒԽ Գ .

Լևոն Բ . իշխանին քաջոքիչներն ու քաղաքո-
րէր , և ինչոռան Հերոշմ Ս :

Լևոն Բ . ազգին կառավարութիւնը ձեռք առ-
նելով՝ սկսաւ ցուցնել իր քաջութեան ոգին ու
բարեպաշտութիւնը : Իրեն առջի յաջութիւնը
եղաւ Իկոնիոյ Ռոստոմ ամիրային դէմ , որ Լևո-
նին քաջութեանը նախանձելով՝ վրան պատերազ-
մի ելեր էր . բայց դեռ պատերազմը չսկսած՝ յան-
կարծակի մեռաւ Ռոստոմ , որով զօրքն ալ շփո-
թած սկսան փախչել : Լևոն բոլորովին հալածեց
զերենք իր երկրէն , ու շատ հարստութիւն ժող-
վեց անոնց բանակէն :

Ետքը վաղեց ուրիշ տեղերու վրայ , եօթանա-
սունուերկու բերդի տիրեց . Սիս քաղաքը գրեթէ
բոլորովին նորոգեց , հիւանդանոցներ՝ ուրիշ շատ
շէնքեր շինեց կարօտ մարդկանց համար : Կրօնա-
կան պաշտամանց ալ շատ ջերմեռանդ էր , մանա-
կանդ սուրբ Աստուածածնայ . որով Աստուած ալ
իր ամէն բանը կը յաջողէր :

Լևոնին իշխանութեան երկրորդ տարին Եռու-
սուֆ Սալահատտին սաստիկ զօրանալով՝ Երու-
սաղէմը առաւ Լատինացւոց ձեռքէն՝ երկայն ու
արիւնահեղ պատերազմներ ընելէն ետքը : Երբոր
աս բանս իմացուեցաւ Եւրոպա , Փրեզերիկոս Գեր-
մանացւոց կայսրը և ուրիշ շատ տերութիւններ
միացած՝ անհամար զօրքով նորէն վաղեցին Երու-

սաղեմայ վրայ, և Բերիոյ տիրեցին. բայց պաշար-
նին լմնցած ըլլալով՝ Փրեդերիկոս թուղթ գրեց
Լևոնին, ու խնդրեց որ իրենց օգնէ. Լևոն ոչ միայն
առատ պաշար խաւրեց իրենց, հապա նաև շատ
ազնիւ ընծաներ, ու առանձին թղթով մըն ալ կ'ի-
մացընէր իր պատրաստականութիւնը ամէն տե-
սակ օգնութիւն ընելու, նաև զիւրենք ընդունելու
յօժարութիւնը: Փրեդերիկոս շատ հաճեցաւ Հայոց
ան աստիճանի հիւրասիրութեանը վրայ և խոստա-
ցաւ որ Լևոնը թագաւորեցընէ երբոր ինքը Եւրո-
պա դառնայ: Բայց դժբաղդաբար երբոր Սելէկիոյ
գետէն կ'անցնէր՝ խղոււեցաւ. մնացած Եւրոպա-
ցիք ալ առանց զօրագլխի մնալով չկրցան յաղթել
Սալահատինին, ու սրտերնին կտորած դարձան
Եւրոպա:

Լևոն տեսնելով իրեն գործոց յաջողութիւնը՝
դեսպան խրկեց Հռովմ՝ Կեղեստիանոս պապին և
Հենրիկոս 2. Գերմանացւոց Կայսեր, յիշեցընե-
լով Փրեդերիկոսի խոստմունքը: Կայսրը և պապը
սիրով ընդունեցան դեսպանները ու Փրեդերիկո-
սին խոստմունքը կատարեցին. պապը փառաւոր
թագ մը խաւրեց Մոգունտիոյ Կոնրատոս արքե-
պիսկոպոսին ձեռքովը, Հենրիկոս ալ փառաւոր
դրօշ մը խաւրեց՝ վրան առիւծ նկարած: Երբոր
հասաւ եպիսկոպոսը Կիլիկիա, թագաւորն ու կա-
թուղիկոսը հրաման հանեցին ամէն տեղ որ գան
ազգին մեծերը Սիւ ժողովուն, եպիսկոպոսներ,
վանահայրներ, իշխաններ, զօրավարներ և ուրիշ
շատ երևելի մարդիկ. և փառաւոր հանդիսով կա-
տարուեցաւ թագադրութիւնը Գրիգոր Ապիրատ
ըսուած կաթուղիկոսին ձեռքովը՝ Սոյ սուրբ Սո-
փիա եկեղեցւոյն մէջ (1198):

Հագարացւոց ամիրապետը և Յունաց Ալէքս
կայսրը լսելով Լևոնին թագաւորելը՝ ուրախացան,
և իրենց ուրախութեան նշան, ամիրապետը շատ

ընծաներով դեսպան խրկեց, Ալեքս ալ մեծագին թագ մը: Լևոն աս ամէն յաջողութիւններս տեսնելով ամենեկին իրեն քրիստոնէական ու թագաւորական պարտքերէն չթուլցաւ, հապա մանաւանդ շատ բարեպաշտական գործքեր ալ ըրաւ. զամէնքը արդարութեամբ, քաղցրութեամբ ու ողորմածութեամբ կը խնամէր. իսկ օտար թշնամիները օրէ օր նախանձին կ'աւելցընէին և կ'ուզէին իրեն միաս հասցընել: Ասոնց գլխաւորներէն մէկը եղաւ Իկոնիոյ Քայքաւուզ ամիրան, որ լսելով թէ Լևոն Լատինացոց հետ բարեկամութիւն ըրեր է, ու ամենէն պատիւ գտեր է, շատ զօրքով Լեոնին վրայ վազեց: Լեոնի զօրաց մէկ մասը իրենց յանդգնութեանը համար յաղթուեցան, բայց անիկայ փոխանակ շփոթելու մէկէն մնացած զօրքովը վազեց ամիրային երկիրները ու սկսաւ տակն ու վրայ ընել. Քայքաւուզ իսկոյն ձգեց Վիլիկիան ու Իկոնիա դարձաւ. և եղածին վրայ սաստիկ ցաւելով հաշտութիւն խօսեցաւ Լեոնին հետ, և առած երկիրներն ու գերիները ետ տուաւ, ինչպէս նաև Լևոն իր առածները:

Լեոնին երկրորդ նախանձողը եղաւ Բերիոյ ամիրան, որ անհամար զօրքով Վիլիկիոյ սահմանները գալով զատկի միջոցները, սպառնալեօք դեսպան խրկեց որ գայ իրեն հնազանդի, ապա թէ ոչ արիւնով կը լուամ, ըսաւ, երկիրդ, և ուրախութեան տօներդ տրտմութեան կը դարձնեմ: Լևոն առաջուց իմանալով դեսպաններուն գալը, քանի մը իշխան խաւրեց որ այլ և այլ ճամբաներէ առաջնորդելով ուշացընեն անոնց գալը, և ինքը շատ զօրքով յանկարծակի ամիրային զօրացը վրայ յարձրկեցաւ. անոնք ալ անպատրաստ ըլլալով չարաչար յաղթուեցան ու բոլոր բանակին ձգեցին փախան: Լևոն դարձաւ Վիլիկիա հարուստ աւարներով, շատ վրաններ ու դրօշներ ձեռք ձգած, ա-

մէնն ալ կարգով բանակի ձևով շարեց և խա-
քանչիւր վրանին դիմացը դրօշները անկեց : Երբոր
ամէն բան պատրաստուեցաւ, գեսպաններն ալ
հասան, ու ան բաները տեսնելով Ղևոնին ոտքը
ընկան որ դէթ կեանքերնուն խնայէ . Ղևոն շատ
պատուով վարուեցաւ հետերնին ու ետ ճամբեց
զիրենք, ըսելով որ հիմա ես կը պահանջեմ ամի-
րայէն ան հարկը որ ամիրան ինձմէ կը պահանջէր :

Ղևոնին թագաւորութեան վերջի տարիները մեծ
թշնամութիւն ընկաւ հայոց և Լատինացւոց մէջ՝
Անտիոքայ իշխանին պատճառաւ : Վասն զի Ան-
տիոքայ Պեմոնդ կոմսը մեռնելէն շատ առաջ իրեն
յաջորդ որոշեր էր Պալտին իր որդին, որ Ղևոնին
Ռուբէն եղբօրը աղջկանը հետ կարգուած էր .
բայց Պալտին կանուխ մեռնելով հայրը իրեն Ժա-
ռանդ որոշեց Պալտինին Ռուբէն անունով պզտի
որդին, և աս բանիս համար երգում առաւ Ան-
տիոքայ եպիսկոպոսներէն ու իշխաններէն : Երբոր
Պեմոնդ մեռաւ, Ռուբէն իր թոռը յաջորդեց ա-
նոր . աս բանիս վրայ նախանձելով Ճիւան Տրա-
պօլոյ իշխանը՝ շատ զօրքով Անտիոքայ վրայ եկաւ,
Ռուբէնը հալածեց ու Լատին իշխան մը դրաւ քա-
ղաքապետ, որուն ձեռնտու եղան իշխանները ու
եպիսկոպոսները : Ղևոն աս բանիս սաստիկ նեղա-
ցաւ, բայց չուզեց պատերազմով առաջ տանիլ իր
կամքը, հասա Վինովկենտիոս պապին թուղթ
գրեց որ աս բանս արդարութեամբ որոշէ . պապն
ալ դատաւոր և իրաւարար դրաւ աս բանիս Պետ-
րոս անունով կարգինալ մը որ արդէն ուրիշ ան-
գամ Վիլիկիոյ կողմերը եկած ըլլալով գիտէր ան
տեղի բաները . բայց կարգինալը Լատինացւոց կող-
մը բռնեց, որով անոնք ալ հայոց դէմ դարձան .
աս բանիս նեղանալով Ղևոն՝ բոլոր Վիլիկիոյ մէջ
եղած Լատին իշխանները իրենց քահանաներովը
վստեց հանեց Վիլիկիայէն, մէկ քանին ալ բռնե-

լով բանտ դրաւ : Անտիոքայ եպիսկոպոսները ստի-
պեցին իշխանները որ նորէն Ռուբէնը ընդունին .
անով հաշտութիւն եղաւ Լևոնի ու Տրապօլսոյ
Ճիւան իշխանին հետ : Իսկ Լևոն երեսունուիրէք
տարի թագաւորեւէն ետքը՝ գովելի մահուամբ մե-
ռաւ , իրեն յաջորդ թողլով իր Զապէլ ալքիւր ,
որովհետեւ մանչ զաւակ չունէր (1218) :

Զապէլ թագուհին տասներկէց տարեկան ըլլա-
լով խնամակալ դրուեցաւ իրեն Կոստանդին իշ-
խանը : Ռուբէն , որ նորէն Անտիոքէն հալածուե-
ր , շատ մը մարդիկ գլուխը ժողովելով գնաց Զա-
պէլին քանի մը քաղաքներուն տիրեց : Կոստան-
դին դէմն ելաւ , բռնեց զինքը իրեն կուսակիցնե-
րովը մէկտեղ բանտ դրաւ , և հոն մեռան : Իսկ Զա-
պէլը կարգեցին Անտիոքայ կոմսին՝ Փիլիպպոս ա-
նունով որդւոյն հետ , և զինքը թագաւոր օծեցին
հայոց , երգում առնելով առաջուց որ ազգային
ծէսերու և սովորութեանց չխառնուի : Բայց Փի-
լիպպոս երկու տարիէն սկսաւ երգմանը դէմ ընել .
անով ալ գոհ չըլլալով՝ սկսաւ պաշտօնն ազնիւ-
զարդերը Անտիոք կրել : Իշխանները առ բանխոնե-
ղանալով՝ բռնեցին բանտ դրին զինքը և ստիպեցին
որ խաւրած բաները ետ դարձնէ . ինքն ալ տարի
մը բանտը կենալէն ետքը՝ սրտին ցաւէն մեռաւ :
Ետքը Զապէլ ուրիշներուն յորդորելովը Կոստան-
դինին հեթում որդւոյն հետ կարգուեցաւ , և ա-
նիկայ օծուեցաւ թագաւոր , որ Արշակունեաց
ցեղէն կտրիճ մըն էր , և Ռուբինեանց հետ ազգակ-
ցութիւն ընելով թագաւորական ցեղէ կը սեպուէր :

Հեթում ցեղին ազնուականութեանը հետ նաեւ
անարատ բարբ և շատ պեղեցիկ յատկութիւններ
ալ ունէր , որով Ռուբինեանց երեւելի թագաւոր-
ներուն մէկը եղաւ , օտար ազգաց ալ շատ սիրելի :
Հեթմոյ թագաւորութեան առջի տարիները՝ շատ
խաղաղ էր Վիլիկիա , և Կոստանդին իր հայրը շատ

բարեկարգութիւններ ըրաւ, թէպէտ և Հայաստան այլ և այլ օտար թշնամիներէ կը չարչարուէր: Նշանաւոր եղան Ճէլալէտափն բռնաւորը, ու թաթարաց Չարմաղան զօրավարը, որ Անին առնելով՝ մեծ ջարդ ըրաւ անոր բնակչացը: Չարմաղան երբոր մեռաւ, իրեն յաջորդեց զօրավարութեան մէջ Բաչու, որ նոյնպէս շատ փառ հասուց Հայոց: Հեթում տեսնելով որ Բաչու շատ կոտորածներ ընելով գէպ 'ի Վիլիկիոյ վրայ կուգայ, շատ ընծաներով մարդ խաւրեց ու անոր հպատակեցաւ. Բաչու երգմունքով դաշինք դրաւ Հեթումոյ հետ որ փառ մը չհասցընէ իրեն. այնպէսով ելաւ գնաց: Երբոր թաթարաց Ուխաթա խանը մեռաւ, Հեթում անոր յաջորդին Գիուգ խանին հետ ալ նոյն դաշինքը նորոգելով հաստատեց, անով Վիլիկիան նեղութիւն մը չքաշեց թաթարներէն:

Երբոր Հեթում աս բաներուս զբաղած էր, իր քեռին Վոստանդին Լամբրոնի իշխանը ապստամբեցաւ իրմէ, ու գնաց Իկոնիոյ ամիրային հետ միացաւ, որ Հեթումին գէմ թշնամացած էր. Հեթում զօրք ժողվեց ու գնաց Վոստանդինին երկիրներուն տիրեց. Վոստանդին նեղը մտնելով իրէք չորս անգամ դեսպան խաւրեց Հեթումին՝ հնազանդութիւն խոստանալով. բայց Հեթում յանձն չառաւ գիտնալով Վոստանդինին խարդախութիւնը: Վոստանդին նորէն խիաթատինին քովը փախչելով շատ զօրք օգնութիւն առած յանկարծակի Հեթումին վրայ վաղեց ու շատ կոտորած ըրաւ. բայց Հեթում իրեն ցրուած զօրքերը ժողվեցն զատ՝ ուրիշ զօրքեր ալ բերել տալով նորէն Վոստանդինը Լամբրոն փախուց, ուր որ մեռաւ քիչ ատենէն ետքը:

Նոյն ատենները Գիուգ խանը մեռաւ ու տեղը անցաւ Մանգոյ, որ սկսաւ զՀայերը նեղել իր հարկապահանջներուն ձեռքովը. Հեթում չգիմանա-

լով ազգին խեղճութեանը՝ ելաւ անձամբ Մանգոյ
խանին գնաց, ու շատ ընծաներով անոր սիրտը
վաստրկեցաւ, շատ պատիւ գտաւ անկէ և խօսք
առաւ Մանգոյէն որ արգիլէ Հայերը նեղելէն՝ ինչ
պէս որ ալ ըրաւ: Հեթումին փառաւորութեան
ձայնը Եգիպտոսի Փնտուխտար ամիրային ականջը
հասնելով նախանձը գրգռեց որ Հեթումին չարիք
մը հասցընէ, և իմանալով որ Հայերը տիրած են
քանի մը քաղաքներու որ ատենով Եգիպտացոց
ձեռքն էին, դեսպան զրկեց որ ետ տայ ան քա-
ղաքները: Հեթում օրինաւոր պատճառներով ցը-
ցուց թէ անոնք արդէն Հայոցն էին ու Եգիպտա-
ցիք անիրաւութեամբ յափշտակեր էին: Ամիրան
կատրեցաւ աս քանիս, և առանց ձայն հանելու
զօրք խաւրեց Վիլիկիոյ վրայ, որ անպատրաստ
դանելով Հայերը՝ շատ աւերմունքներ ու արիւն
հեղութիւններ ըրին: Հեթում մէկէն ժողովեց զօր-
քը երկու գունդ բաժնեց, մէկը Ղևոն՝ մէկալը Թո-
րոս որդւոցը տուաւ, և ինքը Մանգոյ խանէն օգ-
նութիւն առնելու գնաց: Ան միջոցին Ղևոն և Թո-
րոս քաջութեամբ քանի մը պատերազմներ ըրին,
ու թշնամիներէն շատ մարդ ջարդեցին. բայց ան-
դամ մ' ալ Թորոս քաջութեամբ պատերազմելու
ատեն զարնուեցաւ մեռաւ, Ղևոն ալ գերի ընկաւ.
ասով Եգիպտացիք բոլոր Վիլիկիոյ տիրեցին բաց
'ի բերդերէն. վերջը Ղևոնն ալ Փնտուխտարին առ-
ջը տարին, որ խիստ ախորժելով Ղևոնին ազնիւ
որտին ու կերպին՝ չնեղեց զինքը, ընդհակառակն
խօսք տուաւ որ Վիլիկիա դարձնէ. բայց իշխան
ները թող չտուին:

Հեթում երբոր Թաթար վարձուոր զօրքով դար-
ձաւ տեսաւ եղած ձախորդութիւնները՝ շատ վըշ-
տացաւ, ու շատ անգամ առանձին քաշուած կ'ող-
բար իր որդիքը: Օր մը բոլոր իշխանները քովը
ժողովուեր էին. ուղեւով Հեթում ամենուին սիրտը

շարժել իր խեղճ վիճակին վրայ, հարցուց իշխաններուն. « Հո՞ս են ամէնքը », երբոր անոնք սպասխան տուին միաբերան թէ Այո, սպասխանեց թագաւորը ցաւած սրտով ու արցունքով. « Հապա ո՞ւր է թորոս, ո՞ւր է Ղևոն, որոնցմէ մէկը գերեզմանը անյիշատակ թաղուած, մէկալը գերութեան տառապանաց մէջ է » : Իշխանները շարժեցան թագաւորին աս խօսքերէն, միաբանեցան մէջերնին ու շատ ստակ ժողովելով ամիրային խաւրէցին. ան ալ Հեթումէն խնդրեց որ իր Սղուր անունով ազգականը՝ որ Սկիւթացւոց ձեռքը գերի ընկած էր՝ ազատէ. երբոր յաջողեցաւ աս բանս Հեթումին ձեռքովը, ինքն ալ իր խոստումնաբը կատարելով ազատեց Ղևոնը, որ ազգին մեծ ուրախութեան սպառնառ եղաւ : Հեթում մեռնելէն քիչ մը առաջ իր տեղը թագաւոր դրաւ Ղևոնը, և ինքը՝ Իրազարի վանքը քաշուելով կրօնաւոր եղաւ, ուր քանի մը ամիս ալ ապրեցաւ ու մեռաւ, քառասունըհինգ տարի թագաւորելէն ետքը : Իրեն մեծ ու յաւերժական սլարծանք է ազգին սիրոյն համար քաշած անհամար նեղութիւններն ու վիշտերը (1268) :

ԳԼՈՒԽ Դ.

Լեոն Գ. ու Հերոս Բ.:

Լեոն երրորդ սաստիկ տրտմելով հօրը մահուանը վրայ, իրեք չորս ամիսի չափ սուգի մէջ էր, այնչափ որ սրտին ցաւէն ծանր հիւանդացաւ: Եգիպտոսի և ուրիշ տեղերու ամիրաները լսելով աս բաներս՝ դեսպաններ ղրկեցին զինքը մխիթարելու համար, և յորդորեցին որ հօրը տեղը ազգին կառավարութիւնը ձեռք առնէ: Աս բաններէս յորդորուած՝ Լեոն թագաւոր օծուեցաւ, ու սկսաւ իսկոյն բարեկարգութիւններ ընել, ողորմածութեան դործքերը աւելցնել ու շատ շինութիւններ ընել. ուսման ետեւէ ըլլալով դպրոցներ հաստատեց, խանգարած հին գրքերը նորոգել տալով վանքերուն մէջը պահել տուաւ ու ետեւէ եղաւ որ պիտանի գրքեր գրուին: Երբոր ինքը աս կերպերովս ազգին բարիք ընելու կ'աշխատէր, իր ազգականներէն ոմանք նախանձելով վրան, գնացին Փնտուխ տար Եգիպտոսի ամիրան Լեոնի դէմ գրգռեցին. ան ալ Արաբացւոց ու Թիւրքմէններուն հետ միացած՝ Վիլիկիոյ վրայ վազեց, իրեն երգմունքը ոտքի տակ առնելով: Լեոն յանկարծակիի եկաւ, և տեսնելով իշխանաց անմիաբանութիւնն ու սրաղութիւնը, ամուր տեղուանք պահուելուց ան սրառ ճառաւ ամիրային զօրքն ալ առանց արգելքի Վիլիկիա մտան ու շատ միաս հասուցին ամէն տեղ, մահաւանդ Տարսոն, ուր թագաւորական գանձը և ուրիշ շատ հարստութիւններ ալ կային: Ասոնք ընելէն վերջը Փնտուխ տար անբաւ հարստութեամբ և շատ գերիններով Եգիպտոս դարձաւ. բայց քիչ

ատենէն առջինէն աւելի զօրք ժողովելով սկսաւ նորէն Կիլիկիոյ վրայ դալ: Լեոն տեսաւ որ պահուել տելովը օգուտ մը չըլլար, որչափ որ կրցաւ զօրք ժողովեց՝ ամէնքն ալ յորդորեց քաջալերեց, և վեց գունդ բաժնելով՝ այլ և այլ տեղեր խաւրեց. մէկ գունդը տուաւ իր հօրեղբօրը Սմբատ սպարապետին ձեռքը ու խաւրեց Եգիպտացւոց դէմ, երկրորդը ինքը առաւ և ուրիշ ճամբով մը Եգիպտացւոց ետևը անցաւ: Երբոր Եգիպտացիք Սմբատին բանակը տեսան, անոնց քիչւորութեանը նայելով անհոգ եղան. բայց Սմբատ յանկարծակի վրանին վազեց ու մէջերնին շփոթութիւն ձգեց. ան միջոցին Լեոն ալ ետևէն յարձրկելով մեծ ջարդ տրւին երկուքը մէկէն ու բոլոր Եգիպտացւոց բանակը ցրուեցին: Ան հարուածին վրայ Փնտուխտար հաշտութիւն ըրաւ Լեոնին հետ:

Լեոն հաշտութենէն վերջը Թաթարաց Ապաղախանին գնաց, ու շատ սէր և պատիւ գտաւ անկէ իր հաւատարմութեանը համար. ուրիշ ամիրաներն ալ բարեկամութեամբ ու սիրով սկսան վարուիլ Լեոնին հետ՝ ակնածելով իր քաջութիւններէն:

Որչափ որ արտաքին գործողութիւնները կարգի դրուեցան ու Լեոնին երկիրը խաղաղացաւ, այնչափ ալ ընտանեկան ձախորդ գիպուածներով փորձուեցաւ իր առաքինութիւնը. քիչ ատենի մէջ մեռան իր սիրելի Ներսէս որդին, աղջիկը ու կինը. ինքն ալ ծանր հիւանդացաւ, Կիլիկիա ալ փոխադրական հիւանդութիւն մը խնալով շատ ջարդ ըրաւ. բայց Լեոն ամենուն ալ սիրով համբերելով երկու տարիէն երջանիկ մահուամբ մեռաւ քսան տարի Թաթաւորելէն ետքը:

Լեոն երրորդին որդին Հեթում Բ. հօրը յաջորդեց, բայց խոնարհութեան համար չուզեց Թաթաւոր օծուիլ. չէր ուզէր նաև կառավարութեան հոգը իր վրան առնել. աւելի կը սիրէր կրօնաւորաց

հետ կենսակցելով հոգևորապէս զբօսնուլ ան պատ-
ճառաւ քիչ մը ատեն ակամայ կամօք իշխելէն ետ-
քը՝ հրաժարեցաւ իրաւունքէն, ու իր թորոս եղ-
բայրը իր տեղը թագաւոր օծել տուաւ: Թորոս՝
եղբօրը խորհրդոցը կ'անսար, իշխաններն ալ կը
յարգէին զՀեթում: Բայց թորոս քիչ մը ատենէն
եղբօրը վիճակին նախանձելով թագաւորութիւնը
նորէն Հեթումին յանձնեց, ու ինքը վաղէ մը քա-
շուէլով կրօնաւոր եղաւ: Հեթում՝ երկրորդ ան-
գամ թագաւորելով՝ թաթարաց Ղազան խանին
գնաց աղաչելու որ քրիստոնէից դէմ եղած հա-
լածմունքը դադրեցնէ: Ղազան սիրով ընդունե-
ցաւ թէ աղաչողը և թէ աղաչանքը, ու խնդիրքը
կատարեց (1295):

Երբոր Սիս դարձաւ, քիչ ատենէն թորոս եղ-
բօրը հետ Կոստանդնուպօլիս գնաց, իր Մարիամ
քրոջմէն հրաւիրուելով որ կայսեր կինն էր: Ան
միջոցին որ իրենք Պօլիս էին՝ Սմբատ եղբայրնին,
որուն յանձնած էին տէրութեան հոգը, իշխաննե-
րը ու կաթողիկոսը համոզելով թագաւոր օծուե-
ցաւ: Վերջը թաթարստան Ղազան խանին ալ գնաց
ու իր թագաւորութեանը հաստատութիւն առաւ:
նոյնպէս նաև սրբազան պապին հպատակութեան
թուղթ գրեց ու անկէ օրհնութեան դիր առաւ:
այսպէսով ամէն կողմանէ թագաւորութիւնը ա-
պահովցուց, և օրէ օր եղբայրներուն գալստեանը
կ'սպասէր: Երբոր թորոս և Հեթում Կիլիկիա կը
դառնային, Սմբատ իր զօրքովը գիմացնին ելաւ ու
զիրենք վճռեց. անոնք ալ սկսան Ղազան խանին
երթալ որ անկէ օգնութիւն ուղեն Սմբատին դէմ:
Բայց Սմբատ ետևնէն հասնելով երկուքն ալ բռն-
եց. իշխաններէն ոմանց խորհրդովը թորոսը ըս-
պաննեց ու Հեթումն ալ կուրցուց: Աս անողորմ
գործքին վրայ Կոստանդին մէկալ եղբայրը զօրք
ժողովեց, ու եղբօրը դէմ պատերազմի ելաւ. եր-

կուս կողմէն ալ շատ մեծ ջարդ եղաւ, բայց վերջը
Կոստանդին զօրանալով յաղթեց Սմբատին ու
բռնեց զինքը բանտ դրաւ, ետքը Հեթումը հանեց
բանտէն ու աղէկ նայելով վիշտերէն աղատեց. իսկ
ինքը եղբօրը տեղը թագաւոր նստաւ: Երկու տա-
րիի չափ թագաւորելէն ետքը երբոր հրաշքով մը
Հեթումը աչքերը բացուեցան, ժողովուրդը ուզեց
որ ինքը թագաւորէ երրորդ անգամ. ինքը յանձն
չառաւ, վանք մը փախաւ ու պահուըտեցաւ, բայց
զօրքը զինքը բռնութեամբ վանքէն հանելով բերին
թագաւորեցուցին: Կոստանդինին ծանր դալով
աս բանս՝ սկսաւ ետեւէ ըլլալ որ Հեթումին տեղը
ինքը թագաւորէ. աս պատճառաւ ետեւէ եղաւ որ
Սմբատը բանտէն հանէ ու անոր հետ մէկտեղ Հե-
թումը վռնտէ. բայց Հեթումը ջանալով որ խռ-
վութիւն չըլլայ՝ երկուքն ալ հնարքով մը բռնեց
ու Պօլիս կայսեր խաւրեց, ուր ինչուան իրենց մա-
հը մնացին (1300):

Հեթում երրորդ անգամ որ թագաւորեց՝ չորս
հինգ հեղ պատերազմ ըրաւ Եգիպտացւոյ ու Լի-
կայոնացւոյ հետ և միշտ յաղթող գտնուեցաւ.
վերջը ուզելով բոլորովին հրաժարիլ աշխարհքէ,
որովհետեւ ինքը կուսակրօն էր՝ իր եղբօրորդին
Լեոնը որդեգրեց իրեն ու ետքը զանիկայ թագա-
ւոր օծել տուաւ. իսկ ինքը թէպէտ և թագաւո-
րահայր կ'ըսուէր՝ բայց վանք մը քաշուած կը կե-
նար (1304):

Նոյն միջոցներուն Կոստինոս ըսուած բերդին Հե-
թում իշխանն ալ հրաժարեցաւ իր իշխանութե-
նէն ու Կիսրոս Լատինացւոյ վանք մը քաշուե-
ցաւ. վերջը հռովմ՝ երթալով թաթարաց պատ-
մուծիւն մը գրեց գաղղիարէն, որուն հայերէն նոր
թարգմանութիւնն ալ ունիինք:

Լեոն Դ. Հեթումին խրատներովն ու խորհրդովը, իրեն ալ բնական ընտիր բարութքը և խոհե-

մութեամբը շատ լաւ սկսաւ կառավարել ազգը • բայց հաւատոյ խնդիրներու համար եկեղեցակա- նաց տգիտութենէն մեծամեծ խռովութիւններ ծա- գեցան Կիլիկիոյ մէջ • վասն զի Գրիգոր Անուար- ղեցի կաթողիկոսը ուզելով քանի մը բարեկար- գութիւններ ու ազգային մէկ քանի ծիսից փոփո- խութիւններ ընել, աս քանիս համար ուզեց որ ազգային ժողով մը գումարուի • բայց երբոր տե- սաւ որ առաջնորդաց ու եկեղեցականաց մէջ աս բաներուս համար խռովութիւններ ու տարաձայ- նութիւններ կ'սկսին՝ Հեթում Թագաւորահօր թուղթ մը գրեց, յորդորելով որ իր գիտաւորու- թեանը առաջ երթալուն փոյթ ունենայ, գիտնա- լով որ ամէնքն ալ զինքը կը սիրեն և ըսածը անյա- պաղ կը կատարեն • դաւանութեան ձևն ալ շա- րագրեց ու Լեոնին խաւրեց, բայց ինքը ան միջո- ցին հիւանդանալով մեռաւ : Լեոն ու Հեթում մէջերնին միաբանած՝ հրաման հանեցին որ Սոյ մէջ ժողով մը ըլլուի, ուր եկան Կիլիկիոյ ամէն եպիսկոպոսներն ու վանահայրները • հոն Գրիգոր Անուարդեցիին թուղթը կարդալով ինը գլխաւոր ու էական բան որոշեցին ու Կոստանդին Կեսարա- ցին կաթողիկոս դրին, որ ան որոշմանց ճիշդ պահ- պանութեանը ջանք ընէ • բայց ընդհակառակն շատ խռովութիւններ ու սպանութիւններ ալ եղան ան պատճառաւ : Ինը տարիէն նորէն Ատանայի մէջ ժողով գումարուեցաւ ու անցած ժողովին վճիռները նորէն հաստատուեցան • բայց հակառա- կասէր մարդիկ ետքը դէմ կեցան, և իշխաններուն մեծ մասը եկեղեցականներէն գրգռուելով Լեոն Թագաւորին ու Հեթում Թագաւորահօր հետ թշնամացան • և որովհետեւ ձեռքերնէն բան չէր գար՝ գնացին Թաթարաց Պիլարդու զօրավարը Լեոնին և անոր կուսակիցներուն դէմ գրգռեցին, որ հազար հոգւով Անարզաբա կը նստէր Կիլիկիոյ

պաշտպանութեան համար: Պիլարդու տեսնելով իրեն զօրաց քիչւորութիւնը չհամարձակեցաւ պատերազմի ելլելու. խաբէութեամբ իրեն կանչեց Լևոնը, հեթումը և իրենց կուսակից իշխանները. երբոր եկան՝ զամենն ալ թրէ անցընել տուաւ, ու սկսաւ Կիլիկիոյ վրայ դալով տէրել ան տեղերուն (1308):

ԳԼՈՒԽ Ե.

Օշին, ու Լևոն Ե:

Հեթումին պզտիկ եղբայրը Օշին լսելով Պիլարդուն ըրած անիրաւ սպանութիւնները, շատ ցաւեցաւ ու մէկէն գնաց Սիս քաղաքը, մնացած իշխաններն ու զօրքերը ժողվեց, Պիլարդուն Կիլիկիայէն վռնտեց, ու երկիրը անոր բռնութիւններէն ազատեց: Իշխանները միաբան զինքը թագաւոր օծեցին, և սկսաւ բարեկարգութիւններ ընել. ետեւէ եղաւ որ Սոյ մէջ որոշուած կանոնները պահուի. բայց ան պատճառաւ նորէն խռովութիւն ընկաւ տգէտ առաջնորդներու ու ժողովրդեան մէջ, թէպէտ և մեծ չարիք մը չհետեւեցաւ: Օշին Լատինացւոց հետ խնամութիւն ըրաւ, ու Սիկիլիացւոց թագաւորներուն ցեղէն իրեն կին առաւ. ասով բարեկամացաւ Եւրոպացւոց հետ ու անոնցմէ օգնութիւն ուզեց:

Ան միջոցներուն Եգիպտոսի՝ Նասր սուլթանը շատ զօրք խաւրեց Կիլիկիոյ վրայ. Օշին յանկարծակիի դալով չկրցաւ մէկէն զօրք ժողվել, ու հետը ունեցած երկու հարիւր հոգւովը գիմացնին ելաւ, բոլորովին Աստուծոյ ապաւինած. երբոր անոնք ան հոգութեամբ ու առանց պատրաստութեան կե-

ցեր էին՝ վրանին վազեց, ու բանակին կարգը շփոթեց լուծվ վեց հազար հոգիի չափ ջարդեց, մնացածները փախուց, ու շատ մ' ալ գերի բռնեց : Օշին ան յաղթութենէն ետքը տարի մ' ալ ապրելով մեռաւ, իր տասուերկու տարեկան Ղևոն որդին իշխաններուն յանձնելով, և թագաւորահայր դրաւ անոր Օշին պայլ իշխանը (1319) :

Օշինին մեռնելէն ետքը սաստիկ շարժ մը եղաւ հայաստան որ շատ տեղեր աւերակ դարձուց, ինչպէս Անին և ուրիշ քաղաքներ . ան աւերակ դարձած քաղաքներուն բնակիչները հայաստանէն ելան թաթարստան դնացին . բայց հոն ալ հանգիստ բնակութիւն չգտնելով անոնցմէ կէսը Ղըրմ անցաւ, կէս մը Լեհաստան, կէս մը Ռուսի երկիրը, մնացածներն ալ այլ և այլ տեղեր ցրուեցան :

Ղևոն տասուերկու տարեկան էր երբոր թագաւոր օծուեցաւ հայոց վրայ, ու քսանըմէկ տարի թագաւորեց . ամիսոն որ ակտամով ու անգութ բնաւորութեամբը իր անունը նուաստացուց, տէրութեան թշուառութիւնը աւելցուց և ցաւալի թագաւորութիւն ու մահ ունեցաւ : Վասն զի Օշին պայլ իր աղջիկը թագաւորին տուաւ, ու անոր Յովհաննա լատին խորթ մայրը իրեն կին առաւ . լատինացիք աս բանիս նեղանալով հայ իշխաններէն մէկ քանին Ղևոնին ու Օշինին դէմ գրգռեցին, ու երկսրաւակութիւն ձգեցին ազգին մէջ : Ղևոն շատ զօրքով վազեց Տիւրոսի վրայ ու յաղթեց Տիւրացուց որ աս խռովութեանց սրատառ եղեր էին : Ան դիպուածները և Օշին թագաւորին մահը լսելով հասր Եգիպտոսի սուլթանը՝ ուզեց առջի յաղթուելուն վրէժը առնել, զօրք խաւրեց որ երթան Վիլիկիան աւարի առնուն . բայց այլ և այլ տեղեր հայերը յանկարծակի վրանին վազելով Վիլիկիայէն վաճառեցին զանոնք, հինգ հազար հոգիի չափ ալ սպաննեցին : Ան կոտորածէն

փախած Եգիպտացիները՝ օգնութիւն առին այլ և
այլ բարբարոս ազգերէ, եկան նորէն Վիլիկիոյ վը-
րայ ու սկսան տակն ու վրայ ընել աշխարհքը • աս
բանս լսելով սրբազան պապը՝ յորդորեց Ղևոնը որ
Եւրոպացիներէն օգնութիւն ուզէ, բայց անոնք
տեղերնէն չջարժեցան: Ղևոնին Եւրոպացւոցմէ
օգնութիւն ուզելը իմանալով Նասր՝ աւելի կատ-
ղեցաւ, ու անթիւ զօրք ժողովելով միտքը դրաւ որ
Հայոց ազգը ջնջէ • իրեն հետ միացաւ Թիմուրպաշ
Թաթարաց զօրավարը, որ Հայոց օգնութիւն ե-
կեր էր • ուստի իբրեւ բարեկամ մտաւ Վիլիկիա ու
սկսաւ աւրըշտըկել երկիրը: Հազիւ թէ առջի կո-
տորածին մեռելները գերեզմաններու մէջ ամփո-
փուեր էին, վաղեցին Թուրքերը Վիլիկիոյ վրայ ու
Թաթարաց պէս ամէն չարիք հասուցին • երբոր ա-
սոնք ալ աւարներով ու գերութեամբ կը դառ-
նային՝ վաղեցին Եգիպտացիք, ու առջիններուն չը-
րած չարիքները ՚ի գործ դրին: Աս խեղճութեան
միջոցները իշխանները փոխանակ մէջերնին միա-
բանելով Թշնամուոյն գէմ ելլելու, իրարու գէմ
ունեցած ատելութիւննին կը սնուցանէին:

Ղևոն տեսնելով որ բոլոր Վիլիկիա այսպէսով
աւերակ պիտի դառնայ, սրբազան պապին Թուրք
դրեց և օգնութիւն ուզեց • պապը շատ ստակ խաւ-
րեց աւերակաց շինութեանը համար, խրատական
Թուրք ալ դրեց՝ յորդորելով որ միաբան սիրով
վարուին իրարու հետ: Ղևոն նոյնպէս մարդ խաւ-
րեց Թաթարաց Պուսայիտ խանին որ օգնէ իրեն •
ան ալ քսանհազար զօրք հասցուց Վիլիկիոյ պաշտ-
պանութեանը համար, Եգիպտոսի ամիրային ալ
հրաման ըրաւ որ հայերը չնեղէ, ու հետեւնին սի-
րով վարուի • ասով քիչ մը հանգստացաւ Վիլի-
կիա:

Երբոր արաաքին Թշնամիները դադրեցան, սկը-
սան ներքին խռովութիւններ, որ ուրիշ անգամնե-

րու պէս աւելի փնտաւար եղան Հայաստանի քան
թէ արտաքին թշնամիները : Լևոն Օշին պայլին
հետ սաստիկ թշնամութիւն ունեցաւ . զօրք խաւ-
րեց Ատանայի վրայ ուր էր Օշին , բռնեց զինքը
Կոստանդին եղբօրը հետ ու սպաննել տուաւ .
վերջը իր կինն ալ սպաննել տուաւ՝ որ Օշին պայ-
լին աղջիկն էր , ու անոր տեղը լատինացի մը ա-
ռաւ . Օշինին գլուխը Նասրին խաւրեց , Կոստան-
դինինն ալ Պաւսայիտին :

Նասր ու Բերիոյ ամիրան նորէն Կիլիկիոյ վրայ
սկսան վազել . վասն զի լսելով որ Նատինացիք խա-
ջակիր զօրք պիտի հանեն սուրբ երկիրը ազատե-
լու համար՝ կարծեցին թէ Հայերուն գրգռու-
թեամբն է աս բանս , ուստի մտքերնին դրին որ
Հայերը բոլորովին ջնջեն . երկուքը մէկէն վազե-
ցին Կիլիկիա , քաղաքներն ու գեղերը աւերակ դար-
ձուցին , բնակիչները թրէ անցուցին ու հարստու-
թիւնները ժողվելով ելան գնացին : Լևոն վախցաւ
գիմացնին ելլելու . փախաւ գնաց Կիլիկիայէն , ինչ
պէս ըրին նաև իշխաններէն շատը . բայց Եգիպ-
տացիք նորէն եկան ու առջինէն շատ աւելի չա-
րիք հասուցին Հայոց . Լևոն աղաքանաց թուղթ
գրեց Նասրին որ Հայերը չնեղէ ու հաշտութիւն
ընեն մէջերնին . սուղգանը յանձն առաւ՝ երգմունք
ուզելով Լևոնէն որ մէյմ՝ ալ Եւրոպացւոց հետ
թղթակցութիւն չընէ . ինքն ալ դեսպանաց առջև
աւետարանին վրայ երգմունք ըրաւ . այսպէսով
իրեք տարի Կիլիկիա խաղաղացաւ : Վերջը Լևոն
նորէն ծածուկ սկսաւ թղթակցութիւն ընել պա-
պին ու արեւմտեան իշխանաց հետ . բայց խնացուե-
լով աս բանս՝ Նասր նորէն շատ զօրք խաւրեց , որ
եկան ամէն տեսակ չարիք ըրին ու հարուստ աւա-
րով ելան գնացին :

Աս խեղճութիւններս տեսնելով ընդհանուր ազ-
գը՝ շատ ետևէ եղաւ որ ալ բարեկամութիւն չը-

հեն Եւրոպացի իշխանաց հետ, մանաւանդ որ օգնութիւն մը չէին տեսած. բայց ումանք ալ թագաւորին հետ միացած՝ կ'ուզէին անոնցմէ օգնութիւն խնդրել, ու անոնց հետ բարեկամութիւն ընել. ասով մեծ խռովութիւն ծագեցաւ թագաւորին ու կաթողիկոսին մէջ, և աս սպառնառաւ Յակոբ կաթողիկոսը սղաշտօնէն ձգուեցաւ: Լեոն երկու տարի ալ թագաւորեւէն ետքը մեռաւ՝ առանց քաջութեան յիշատակ մը ձգելու (1344):

ԳԼՈՒԽ 2.

Յովհաննէս Պալլէն ինչոռան Ռոշքիւեանց
քաղաւորութեան վերջանալը:

Որովհետեւ Լեոն որդի կամ եղբայր չունէր, իշխանները Կիւրոսի թագաւորին եղբորորդին ընտրեցին, որ Յովհաննէս սղաշ կամ Ճիւան կ'ըսուէր և թագաւորելով Կոստանդին Գ. ըսուեցաւ. ասիկայ մօր կողմանէ միայն հայ էր, ան սպառնառաւ ալ հայու ազգը կ'ատէր ու բնութեամբ ալ խռովաբար մարդ էր. սկսաւ ազգին բարի սովորութիւններն ալ արհամարհել ու փոխել. մանաւանդ արքունեաց բաները, որով ամենուն ատելի եղաւ. վերջը սկսաւ ստիպել հայերը որ ազգային ծէսը փոխեն ու լատինացւոցը ընդունին. աս բանիս չգիմանալով ոչ իշխանները, ոչ ժողովուրդը և ոչ զօրքը, վրան վազեցին սպաննեցին զինքը՝ տարի մը թագաւորեւէն վերջը. և միաբան խորհրդով Յովհաննէսին Գուխտոն եղբայրը կանչեցին ու իրենց թագաւոր օծեցին:

Ասոր ատենը անթիւ բազմութեամբ Կիլիկիոյ վրայ վազեցին Եգիպտացիք. որոնց դէմ ելելու

Վախնալով Գուհտոն, փախաւ բերդի մը մէջ պահուեցաւ: Եգիպտացիք առանց արգելքի մտան Նիլիկիա ոտնակոխ ըրին. կը տեսնէին աս ամէն չարիքս իշխանները ու անհոգ կը կենային, վասն զի ազգին սէրը մարած էր սրտերնուն մէջ, իրենց վիճակին պարտքերը մոռցած էին, տգիտութեան խաւարին մէջ թաղուած. մէկ խօսքով ամէնքը իբրեւ իրենց ազգին թշնամի՝ միայն իրենց առանձնական օգուտը կը մտածէին, որ ինչպէս յայտնի է, հասարակաց կործանումն է:

Երբոր թշնամիները ելան գնացին Նիլիկիայէն՝ Գուհտոն դուրս ելաւ պահուըտած տեղէն, ու սկըսաւ եղբօրը պէս անմտութեամբ ետեւ ըլլալ որ ազգին ծէսը ու արտաքին սովորութիւնները փոխէ. իշխանները յորդորեցին զինքը որ անանկ փուճ բաներու ետեւ չըլլայ. բայց երբոր անիկայ արհամարհեց անոնց խրատը, իրենք ալ զինքը սպաննեցին երկու տարի թագաւորելէն ետքը (1344):

Գուհտոնին տեղը Վոստանդին չորրորդը թագաւոր դրին, որ թէպէտ և հօր կողմանէ լատին էր, բայց խելացի ու զգուշաւոր ըլլալով խաղաղութեամբ կառավարեց ազգը: Երբոր ասիկայ սկըսաւ լատինացւոց հետ թղթակցութիւն ընել, Եգիպտոսի սուլթանը շատ զօրք խաւրեց Նիլիկիոյ վրայ. Վոստանդին առաջուց իմանալով անոնց գալը՝ ինքն ալ իր զօրքերը ժողվեց ու պատերազմի պատրաստուեցաւ. օգնութիւն եկան իրեն Նիպրոսի հուգոն թագաւորը և հոգացւոց Աստուածատուր զօրապետը. ասոնք ամէնքը միացած՝ վաղեցին թշնամեաց վրայ, սոսկալի ջարդ տուին իրենց ու բոլորն ալ Նիլիկիայէն վճնտեցին, թէպէտ և իրենցմէ ալ շատ մարդ մեռաւ: Վոստանդին խաղաղութեամբ քանի մը տարի ալ ապրելով մեռաւ՝ տասնըութ տարի թագաւորելէն ետքը (1364):

Վոստանդինին մեռնելէն ետքը իշխանները չկր-

նալով մէջերնին միաբանիլ, քանի մը տարի առանց
Թագաւորի մնացին : Ուրբանոս Ե․ պապը իշխան
ներուն յորդորանաց Թուղթ մը գրեց որ Թագա-
ւոր գնեն Լեոն Լուսինեան ըստած իշխանը՝ որ մօր
կողմանէ միայն հայ էր ու Գուխտոնին և Ճիւանին
ազգական․ իշխանները միաբանեցան ու հրաւիրե-
ցին Լեոնը որ Թագաւոր օծեն, ինքն ալ յանձն ա-
ռաւ՝ պապին յորդորանքներէն ստիպուած : Բնու-
թեամբ լաւ և Թագաւորավայել կատարելութիւն
ներով զարդարուած էր Լեոն․ բայց ազգին խեղ-
ճութիւնը և Ժամանակին պարագաները՝ Ռուբի-
նեան Թագաւորներուն ամենէն ցաւալին ու դժ-
բաղդը ըրին զինքը :

Լեոն Թագաւորելուն պէս՝ Եգիպտացիք ան-
թիւ զօրքով Կիլիկիա տարածուելով սկսան այրել
ու աւրըշտել քաղաքները․ Լեոն քիչ զօրքով
Թշնամեաց դէմ ելաւ ու մեծ փնաս հասուց ա-
նոնց, բայց ինքն ալ պատերազմի ատեն վիրաւո-
րուելով՝ փախաւ գնաց անմատչելի լեռներու մէջ
պահուրտեցաւ, որով և ձայն ելաւ թէ մեռած է
պատերազմի ատեն : Իշխանները երկու տարիէն
ետքը ուղեցին Ոթոն անունով դուքսը Թագաւոր
գնել իրենց՝ պսակելով Լեոնին Մարիամ Թա-
գուհին հետ․ երբոր պսակի օրերը մօտեցան՝ Ի-
մացուեցաւ որ Լեոն ողջ է եղեր, ու քիչ մը ատե-
նէն ինքն ալ գալով՝ Թագաւորութիւնը նորէն
ձեռք առաւ, որով ազգին մեծ ուրախութիւն ե-
ղաւ․ բայց ամսո՞ս որ երկար չտևեց․ վասն զի եր-
կու տարիէն Էշրէֆ Շապան անունով մէկը Եգիպ-
տացոց սուլդան ըլլալով, և քրիստոնէութեան
սաստիկ Թշնամի, շատ զօրք խաւրեց Կիլիկիոյ վը-
րայ, որ երթան հիմնայատակ ընեն քաղաքները ու
Թագաւորութիւնը վերցընեն․ ատոնք զայրացեալ
գետի մը պէս Կիլիկիա տարածուելով արիւնով
ողողեցին դաշտերը, որով շատ մարդ փախաւ այլ

և այլ օտար թագաւորութեանց ապաւինեցաւ , շատն ալ լեւոնները ու բերդերը սլահուրտեցան , մնացածները թրի բերան գնացին : Եգիպտացիք ամէն տեղերու տիրելէն ու աւերակ դարձնելէն ետքը , երկու ամիսի չափ Սիս քաղաքը պաշարելով առին ու աւերակ դարձուցին . թագաւորաց և իշխանաց գերեզմանները բացին , ու ան պատուական ոսկորները այրեցին . և բոլոր Կիլիկիան , որ մեր վերջին թագաւորաց խանձարուրն էր , այնպիսի ողորմելի և աւերակ վիճակի մը հասուցին որ սոսկաց թագաւորական դաւազանը ան աւերակաց վրայ տիրելու :

Վեոն տեսնելով որ անկարելի է թշնամեաց անհամար և կատաղի բազմութեանը առաջը առնուլ իր քիչւոր զօրքովը՝ իրեն ընտանիքովը Կապան ամուր բերդին մէջ պահուրտեցաւ . թշնամիները եկան ու սկսան հետը պատերազմիլ , բայց չկրնալով փնաս մը հասցընել՝ ելան գնացին ու փոքրիկ գունդ մը թողուցին բերդը պաշարելու համար : Վեոն ինը ամիս բերդը կենալէն ետքը յուսահատելով դեսպան խաւրեց Եգիպտացւոց զօրավարին՝ խոստանալով որ անձնատուր կ'ըլլայ . միայն թէ երգնուինքն ալ փնաս մը չհասցընելու իրենց կենացը : Երբոր երգում ըրաւ զօրավարը՝ բերդին դռները բացին , թշնամիք մէջը մտան , գտած բաներնին յափըշտակեցին ու թագաւորը և իրեն ընտանիքը շղթայի զարկած Եգիպտոս տարին . աս եղաւ 1375 ին : Հոն Էջրէֆ Շապան եօթը տարի խիստ բանտի մէջ պահեց թագաւորական ընտանիքը հաւատքնին չուրանալու համար . վերջը Հռովմայ քահանայապետին և Սպանիացւոց Յովհաննէս թագաւորին աղաչանքովը ազատեցան ամէնքն ալ բանտէն . ու Յովհաննէս թագաւորին երաշխաւորելովը հրաման ալ եղաւ որ ուր կ'ուզեն երթան : Վեոն մեկէն իր ընտանեօքը Երուսաղէմ Գրիստո

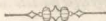
սի սուրբ Գերեզմանին ուխտի գնաց . հոն թողուց իր կինն ու աղջիկը իրենց ուղեւորով, և ինքը Եւրոպա անցնելով նախ հռովմ գնաց, ուր շատ պատիւ գտաւ սրբազան պապէն . անկէ անցաւ Սպանիա, ուր Յովհաննէս Թագաւորը շատ սիրով ընդունեցաւ զինքը և բնակութեան տեղ տուաւ : Հոն երկար առէն կենալէն ետքը Ճամբորդութեան համար Գաղղիա ու Անգղիա գնաց, ու վերջը Փարիզ հասնելով հոն հիւանդացաւ և մեռաւ 1393ին, Նոյեմբերի 22ին վաթսուն տարեկան : Մեծ հանգիսով Թաղուեցաւ Կեղեստինեանց վանքին եկեղեցւոյն մէջ ուր որ փառաւոր դամբան շինած է վրան Գաղղիոյ Թագաւորաց ու անուանի զօրավարներուն շարքին մէջ :

Միակառուր սև մարմարիոնէ է դամբանը, որուն վրայ տարածուած կը կենայ Լեոն Թագաւորին արձանը ճերմակ մարմարիոնէ, Թագաւորական վերարկուով ծածկուած : Գլուխը Թագ, աջ ձեռքը Թագաւորական գաւազան ու ձախ ձեռքն ալ Թաթսկան : Իսկ ոտքին կողմը երկու առիւծ իրարու կռիւնած կը կենան : Տապանագրին արձանագիրն է ասիկայ .

« Այս է տապան քաջատոհմիկ և ամենապատիւ
 » տիւ իշխանին Լեոնի Լուսինեան հինգերորդի ¹
 » լատին արքայի Թագաւորութեան հայոց, որ
 » աւանդեաց զհոգին 'ի ձեռս Աստուծոյ 'ի Փարիզ
 » 'ի 22 Նոյեմբերի յամի փրկութեան մե
 » լոյ հազարերորդի հարիւրերորդի իննսներոր
 » դի երրորդի » :

¹ Աս տապանագրին մէջ Լեոն վեցերորդը հինգերորդը քուեր է, Լեոն երկրորդը Ռուբինեանց առաջին Թագաւորն ըլլալուն համար Լեոն Ա սեպելով :

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Մ

ՀԱՅՈՑ ԱՆԻՇԻԱՆՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ

ՎԻՃԱԿԸ

Ուսեփնեանց թագաւորութեան վերջանալու ատենները Ասիոյ մէջ շատ զօրացած էր Լանկեթամուր կամ Թիմուրլէնի Էօզպէք թաթարներուն թագաւորը, որ Սմրղանա կը նստէր: Ասիկայ իր թագաւորութեան երկոտասաներորդ տարին անհամար զօրքով վազեց Պարսկաստան ու Ասորեստան, և բոլոր ան տեղեկը նուաճելով անցաւ Հայաստան, և հասած տեղերը սոսկալի անգթութիւններ ըրաւ: Օրինակի համար, կը պատմեն թէ Լանկեթամուր Կարս քաղաքը առնելու ատեն այսպիսի դործողութիւն մը ըրաւ. շատ մարդ ջարդել տալէն ետքը, թէ տաճիկ և թէ հայ, հրաման տուաւ որ իբեք հարիւրական հոգւով երկու խումբ կազմեն, մէկ խումբը տաճիկ՝ մէկալը հայ. երբոր զասոնք դիմացը հանեցին՝ Լանկեթամուր ըսաւ. Աս երկու խումբէն մէկը կ'ուզէի ջարդել տալ, որոշեցի որ քրիստոնեաները թրէ անցընեմ: Հայերը սիրով յանձն առին մեռնիլ քան տաճիկներով ազատիլ. բայց մէջերնէն երկու հոգի Տաճիկներուն կողմը անցնելով՝ հաւատքնին ուրացան, ան ատեն

Թագաւորը հրամայեց որ Հայոց տեղ Տաճիկները սարննեն. աս որ տեսան ան երկու ուրացեալները՝ նորէն քրիստոնէից կողմը անցնելով սկսան կանչել, Մենք քրիստոնեայ ենք ու Քրիստոսի ծառայ. ան ատեն Լանկ(թամուր յանդիմանելով ան երկուքին անհաւատութիւնն ու չարութիւնը՝ միայն զանոնք սպաննել տուաւ ու մէկալները ազատ թողուց:

Կարսէն գնաց Փոքր Ասիա Սեբաստիոյ վրայ. երբոր քաղաքացիք ընդդիմացան իրեն՝ գեսպան խաւրեց խաբէութեամբ երդում ընելով որ եթէ խաղաղութեամբ քաղաքը տան՝ բնակիչները թրէ չանցնէր: Խոստմունքը պահելով թրով չջարդեց զիրենք, բայց սոսկալի տանջանքներով սպաննեց. ամէն տեսակ հասակի և վիճակի մարդկանց զատ տանջանքներ ու մահեր հնարեւէն ետքը՝ բոլոր տղաքը ժողովեց, ու կապած ձեռքով և ոտքով ձգեց դաշտի մը մէջ ու կատուած ձիերու կոխկըռտել տուաւ. ասով ան դաշտին անունը Սև հողեր կը կոչուի, որ ինչուան հիմայ Հայոց գերեզմաննոցն է. ետքը զօրքերը բռնեց ու ողջ ողջ թաղեց, ըսելով թէ Երդուրնցեր եմ թրով չսպաննելու: Իսկ քաղքին մէջ գտնուած բորոտներն և ուրիշ պակասաւոր մարդիկը խղզել տուաւ ըսելով. Ես ողջերուն չխնայեցի, դուք ի՞նչ բանի հարկաւոր էք: Աս անգթութիւններս ընեւէն վերջը շատ մարդ ալ գերեւելով Խորասան տարաւ:

Լանկ(թամուրին Թագաւորութեան վերջի տարիները Սիւնեաց կողմերը կը զօրանար Պելգինէ Ուռպէլեան անունով կտրիճ իշխան մը, որ Սիւնեաց աշխարհքին ու Կապանի մէկ մասին կը տիրէր. իր իշխանութեան տակը վաթսուն հազարի չափ Հայ ունէր, ու հայրաբար զիրենք կը խնամէր, և փախչողներուն պատսպարան կ'ըլլար: Տեսնելով Պելգինէին յառաջադիմութիւնն ու մեծնա-

ը վրայ Թագաւորը սկսաւ վրան նախանձիլ, ու ետեւէ ըլլալ որ սպաննէ զինքը. աս բանիս համար Ամնագին անուշով անզգամ ու արծաթասէր հայ մը գտնելով անոր ձեռքովը Թոյն խմցուց Պելգինէին. մէկէն կարևոր դարմանները ըրին, բայց օգուտ մը չըլլալով մեռաւ Պելգինէն ու մեծ սուգի մէջ Թողուց իր Ժողովուրդը. իսկ Ամնագին իրեն արժանաւոր սպառիժը գտնելով չարաչար սպաննուեցաւ հայերէն:

Պելգինէին իշխանութեան ատենները շատ զօրացած էր Սուլքան Մէհէմմէտ Փաթիհ Օսմանցւոց Թագաւորը, որ Պօլսը Յունաց ձեռքէն առաւ. և ուղեւով որ հոն ալ գտնուին հայեր՝ վաճառականութիւն և ուրիշ արհեստները ծաղկեցընելու համար, Պրուսայէն և այլ և այլ տեղերէ շատ հայեր բերել տուաւ ու Պօլսոյ զանազան կողմերը բնակեցուց. ասոնց վրայ Յովակիմ անուշով սպառիարդ մըն ալ դրաւ իշխանութիւն տալով տիրել Փոքր Հայոց և Յունաստանի մէջ գտնուած բոլոր հայերուն: 1453էն ինչուան 1603 մասնաւոր բան մը չպատմուիր Հայոց վրայ. իսկ աս միջոցներուն Շահաբաս Պարսից Թագաւորը Օսմանցւոց ձեռքէն առնելով հայաստանը՝ խիստ շատ աւերմունք ու կոտորած ըրաւ հոն. որով և Աստուծոյ բարկութեան վերջի և սաստիկ սպառիժը եղաւ մեզի: Երբոր Օսմանցիք իմացան որ Պարսիկք հայաստանի տիրեր են, ձղալէզատէ Սինան փաշային ձեռքը անհամար զօրք տուին ու հայաստան խաւրեցին Պարսից դէմ. Շահաբաս բոլոր հայերը արտորանօք իրենց քաղաքներէն ու բնակութիւններէն հանել տալով Այրարատայ դաշտին մէջ Ժողովել տուաւ, որպէս զի անկէ Պարսկաստան անցընէ. քաղաքներն ու բոլոր արտերը այրել տուաւ, շէնքերը հիմնայատակ կործանեց, որպէս զի Օսմանցիք գալով ոչ սաշար գտնեն և

ոչ բնակութիւն : Երբոր Օսմանցիք Կարս հասան՝
 Հահաբաս հրաման տուաւ որ բոլոր ժողոված հայե-
 րը Պարսկաստան քշեն տանին . և որովհետեւ Ե-
 րասխ գետէն կ'անցնէին, բաւական նաւակ ու լասա
 չըլլալով՝ սկսան ժողովուրդը գետը ձգել որ կըր-
 ցողը լողալով անցնի . ասով հիւանդոտ ու ծեր
 մարդիկ, կանայք, տղաք և ուրիշ լողալ չգիտցող
 անհամար մարդիկ խղճուեցան : Հահաբաս որ գե-
 տին քովը նստած կը տեսնէր ան խեղճութիւննե-
 րը և առանց հոգ ընելու աւելի կը փութացընէր
 ժողովուրդեան գետէն անցնիլը . հասան եղկելիները
 ուրիշ անբաւ գոծարութեամբ ու վտանգով
 Պարսկաստան, և ըստ մեծի մասին Հահաբաս զի-
 րենք Ասպահան քաղաքը բնակեցուց . ամէնքը մե-
 կէն տասուերկու հազար տուն էին՝ այնչափ կոր-
 սուածներէն զատ : Հահաբաս որպէս զի հայոց
 սիրտը վաստըլի որ, սիրով կենան, սկսաւ գը-
 թութեամբ վարուիլ հետերնին ու հարկերը շատ
 թեթեւցուց . ետքը ուրիշ շատ գաղթականներ ալ
 բերաւ Հահաբաս, որոնցմէ շատը օգին գէշութե-
 նէն մեռան, մեկաւնոնք ալ Պարսից մէջ ցրուեցան .
 իսկ ինչուան հիմա մկացածներն են՝ Նոր Զուղայի
 բնակիչները, որ իրենք շինեցին ան քաղաքը հին
 Զուղային յիշատակ :

1722ին տառնները երբոր Սիւնեաց աշխարհքին
 հայերը կը նեղուէին երբեմն Օսմանցիներէն ու
 երբեմն Պարսիկներէն, Դաւիթ Սիւնի կտրիճ՝ ու
 հայրենասէր մարդը քանի մը հոգի ժողովեց գլու-
 խը, ու շատ խելքով կառավարելով զանոնք՝ թըշ-
 նամեաց դէմ՝ ելաւ ու սկսաւ իր ժողովուրդը խնա-
 մել . կամաց կամաց զօրքը ինչուան չորս հարիւր
 ըրաւ և անոնց զօրավար դրաւ Մխիթար անունով
 իր անպարտելի օգնականը : Տաճիկները լսելով
 Դաւթին զօրանալը՝ իրենք ալ այլ և այլ տեղերէ
 զօրք ժողոված մեծ պատրաստութեամբ վաղեցին

Դաւթի վրայ • քովի մարդիկը տեսնելով Թշնամեաց բազմութիւնը՝ ձգեցին փախան , ոմանք ալ Թշնամեաց կողմը անցան , այնպէս որ Դաւիթ տասներեօթը հոգւով մնաց • բայց ան միջոցին եկան հետը միացան Հալիձորոյ Մելիք Փարսադան և տէր Աւետիք կտրիճ՝ պատերազմողները քանի մը հոգւով ասդիէն անդիէն խել մը մարդիկ ալ գալով նորէն չորս հարիւր յիսուն հոգի եղան : Դաւիթ յորդորեց ամէնքը հոգևորապէս ալ պատրաստուելու , ուստի ամէնքն ալ խոստովանեցան հաղորդեցան , ու քաջութեամբ պատերազմի պատրաստուեցան : Թշնամիները եօթանասուն հազարի չափ էին , մեծ մասը հայ , և ուրիշ շատ հասարակ ժողովուրդ • իսկ Դաւիթ իրէքհարիւր հոգի միայն ունէր հետը բերդին մէջ : Պատերազմը վեց օր միակերպ տևեց • Թշնամիներէն գրեթէ ամէն օր 300 հոգիի չափ կը մեռնէին , իսկ Դաւթի կողմէն օրը հազիւ մէկ հոգի • վասն զի բերդականները գրսի եղածները կը տեսնէին ու գրսիները զիրենք չէին տեսներ : Տաճիկները յուսահատեցան ան կերպով բերդը առնելէն , ու սկսան ամէն կողմանէ մեծամեծ ու բարձր գործիքներ դնելով պարսպէն վեր ելլել • բերդականները երբոր տեսան առ բանս , քահանաներն , կանայք ու տղաք ժամ վաղեցին ու կ'աղօթէին որ առ վտանգէն ազատէ զիրենք Աստուած • իսկ Դաւիթ ու իր քաջ զօրքերն ու զօրավարները այնպիսի արագութեամբ ու զարմանալի յաջողութեամբ կը պատերազմէին որ մէկու մ' ալ չթողուցին որ բերդէն ներս մանէ , ու վեր ելածները Թրով կամ հրացանով վար կը գլորէին : Ան միջոցին տէր Աւետիք և Միսիթար երկու հարիւր հոգի առած հետերնին՝ ուրիշ ճամբով մը բերդէն դուրս ելան ու Թշնամեաց ետևէն սկսան պատերազմիլ • ասով տասուիրէք հազար մարդ ջարդեցին ան օրը , և մնացածները փախուցին , հարիւր քառասուն և

ուլթ դրօշ ու շատ աւար առած յաղթութեամբ
դարձան եկան։ Ա երջը փախչողներուն ետեէն գնա-
ցին Աւետիք և Մխիթար վաթսուն հոգւով, մեծ
ջարդ մ' ալ տուին անոնց Մեղրի քաղաքին մէջ, ու
դարձան Դաւթին քովը եկան։ Դաւթ իր հնա-
րադիտութեամբը, քաջութեամբը ուրիշ շատ յաղ-
թութիւններ ալ ըրաւ, որով թշնամեաց սիրտը
վախ ձգեց ու հալածեց զիրենք․ վեց տարի իշխեց
իր սղտիկ տէրութեանը վրայ դովելի և զարմանա-
լի խելքով ու կառավարութեամբ, և մեռաւ խա-
ղաղութեամբ յիսունըջորս տարեկան։

Դաւթի մեռնելէն ետքը իր մարդիկը միաբան
հաւանութեամբ մէկէն ընտրեցին Մխիթարը ի-
րենց առաջնորդ․ բայց ետքէն մէջերնին խռովու-
թիւն իյնալով ոմանք Տէր Աւետիքին կողմը եղան,
ոմանք ալ ուրիշներու․ այսպէսով իրենց միու-
թիւնը որով և զօրութիւնը պակսեցաւ։ Իմացան
Տաճիկները բերդականներուն անմիաբանութիւնը,
եկան պաշարեցին, ու սկսան նեղը խոթել մէջին-
ները․ բերդին հայերը Մխիթարէն ծածուկ միա-
բանեցան որ բերդը մատնեն ու իրենք ազատին
երթան․ աս բանիս համար պատգամաւոր խաւրե-
ցին Տէր Աւետիքը։ Տաճիկները երդամբ յանձն
առին, բայց բերդը մտնելէն ետքը մեծ մասը թրէ
անցուցին, որ իրենց անմիաբանութեանը արժա-
նաւոր դատիժ եղաւ․ իսկ Տէր Աւետիքը ազատ
թողուցին՝ որ ուր կ'ուզէ երթայ։ Մխիթար իրեն-
ներուն մատնութիւնը առաջուց իմանալով փա-
խաւ գնաց, ու քիչ մը ատեն պահուրտելէն ետքը
եղաւ նարէն շատ մը մարդ ժողովեց գլուխը, ու շատ
քաջութիւններ ընելով քանի մը քաղաքներու ու
բերդերու տիրեց։

Երբսր խնծորէսք ըստած բերդը պաշարե-
ր, օր մը քնանալու ատենը քովի մարդիկը սպան-
նեցին զինքը, ու գլուխը Դավրէժ նստող բղէշին

տարին • բոլորը արդարութեամբ մտածելով՝ պատ-
ժեց անոնց անդգամութիւնն ու անհաւատարմու-
թիւնը և զամէնքն ալ սպաննել տուաւ, ըսելով
որ « Դուք աշխարհքս այդպիսի քաջ մարդէ մը
զրկեցիք, և թէ որ անոր կեանքը անպիտան ու փա-
սակար սեպեցիք աշխարհի, ուրեմն ձերը ինչ բա-
նի պիտանի պիտի ըլլայ ո՞վ անդութ և դաւաճան
մարդիկ » :

Մխիթարին քովի մարդիկը բոլոր ցրուեցան,
չափն ալ Յովհաննէս իշխանին քովը գնացին, որ
չափ քաջութիւններ ըրած էր Ուտէացոց աշ-
խարհքը Տաճկաց դէմ • բայց վերջէն կասկածելով
իր մարդիկներուն դաւաճանութենէն, ինքիրմէ
Տաճկաց յանձնեց իր քաղաքը, ինքը ելաւ Աթ-
տէրխան գնաց ու հոն շատ պատիւ գտաւ :

Վերջի տեսնները Դահմազ Դուլի կամ Կա-
տըրչահ խան Պարսկց թագաւորն ալ շատ չարիք
հասուց հայոց • բայց մէնք աւելորդ կը սեպենք այ-
սուհեան այսպիսի խեղճութիւններ պատմելը, և
միայն մեր ընթերցողաց կը թողունք խմաստասի-
րել՝ թէ ան ցաւալի դիպուածներէն շատին աղ-
բիւրն ու առաջին պատճառը տգիտութիւնն եղած
է, որով մեր պատուական ազգը բոլոր իր պար-
ծանքները գրեթէ մոռցած, ու տգիտութենէ ա-
ռաջ եկող ամէն տեսակ պակասութեանց մէջ քիչ
չափ ընկած է : Իրաւ է որ իր մէկ քանի ազնիւ կա-
տարելութիւններովը, որոնց գլխաւորներն են աս-
տուածպաշտութիւն, հաւատարմութիւն, խոհե-
մութիւն, արթնութիւն, և ամէն տեսակ գիտու-
թիւն և արուեստ սորվելու զարմանալի յարմա-
րութիւն, օտար ազգաց առջևը միշտ պատուաւոր
ու սիրելի եղած է • բայց աս կատարելութիւնները
չափ աւելի կրնան զարգանալ ու մեր ազգին վերջի
փառքը քան զառաջինն ալ կերպով մը մեծ ընել՝
թէ որ ջանայ իր ուսումնասիրական նոր եռանդը

օրէ օր շատցընել, և գովելի կերպով պտղաբեր ը-
նել. իր քաջ և անուանի նախնեաց պատմութիւն-
ները իրեն հայելի ու ապագայ կենաց կանոն բը-
նել, և ո՛ր պակասութիւններն որ իր խեղճութեան
ցը պատճառ եղեր են՝ անոնցմէ իբրեւ ծանօթ և
փաստակար թշնամիներէ զգուշանալ:

ՀԱՄԱՌՕՏ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ ՄԱՍԵՐՈՒՆ ՎՋԱՅ

Ուշի ուշով և անաչառ ոգւով աս համառօտ պատմութիւնս կարգացողը կրնայ առանց մեծ դժուարութեան մը՝ ինչ նիւթերու վրայ որ պիտի խօսինք՝ անոնց ստոյգ պատճառները գտնել իմանալ. բայց որովհետեւ տարածայնութիւն կարծեաց կրնայ ըլլալ ինչպէս ուրիշ խնդրոց՝ ասանկ ալ աս նիւթիս մէջ, անոր համար հարկ համարեցանք մեր կարծիքն ալ համառօտել հոս, և առանձին աս խնդրոց վրայ թէ ինչ պատճառներով Հայկազանց տէրութիւնը այնչափ երկար ատեն դիմացաւ, Արշակունեացը անանկ քիչ ատենի մէջ զօրացաւ ու պայծառացաւ մեծամեծ գործողութիւններով, և թէ ինչպէս ընդհատեցաւ այնպիսի ցաւալի կերպով, ինչպէս նաև Բագրատունեաց Թագաւորութիւնը, և ինչ բաներ եղան աս անկարգութեանց պատճառները:

Տէրութեան մը կործանման պատճառ կրնան ըլլալ մէյմը արտաքին թշնամիք, մէյմ՝ ալ ներքին թշնամիք: Հայկազանց տէրութիւնը որ այնչափ երկար ատեն աւելց՝ յայտնի կը ցուցնէ, որ աս երկուքէն ալ ազատ էր 1800 տարուան միջոցին

մէջ, որ գրեթէ միշտ յաջորդաբար իր Հայկազուն իշխանները ունէր: Պատմութենէն յայտնի կը տեսնենք թէ ինչո՞ւն Արամայ ատենները, որ 300 տարուան միջոց է, Հայերը կամ քիչ և կամ ամենեւին պատերազմ չեն ունեցած. ասոր պատճառն ան է որ ջրհեղեղէն ետքը ազգերը նոր ձևաւորուի, և իրենց քիչուորութեանը համեմատ երկիրնին ընդարձակ ըլլալով, հարկ մը չունէին օտար երկիրներու վրայ յարձակելու, առանց փառասիրութեան կամ ամբարտաւանութեան վախճան մը ունենալու, ինչպէս էր Նեբրովթայ պատերազմը. բայց որովհետեւ նախ ամբարտաւանն Նեբրովթ ելաւ արդարութեան ու խաղաղասիրութեան հետ կոռուելու՝ ու չարաչար յաղթուեցաւ, տարակոյս չկայ որ ամենուն սիրտը վախ ձգած էր արդար կողմին յաջողութիւնը: Դարձեալ, Հայերը ուշ դրած էին միայն իրենց բազմանալուն, որով և քաղաքաց շինութեան, ինչպէս իրենց դրած անուններն ալ կը ցուցնեն: Երէքհարիւրերորդ տարւոյն սկիզբները երբոր Ժողովուրդները բազմացան և զօրացան, այլ և այլ ազգեր սկսան նաեւ Հայաստանի վրայ վազել. բայց քաջն Արամ անոնց դէմ ելլելով ոչ միայն անոնց առաջ գալուն ընթացքը արգիլեց, հապա դէպ 'ի ետ հալածելով տիրեց բովանդակ անոնց երկիրներուն, որով և աշխարհակալ ըսուեցաւ ու ազատեց Հայաստանը օտար թշնամիներէ: Ան առաջին անգամն էր որ Հայերը օտար երկիրներու տէր եղան, և բարեբախտաբար կրնանք ըսել որ վերջինն ալ եղաւ միանգամայն. որովհետեւ Հայկազանց մէջէն ուրիշ մէկու մը վրայ ալ յիշատակութիւն չունինք որ երկրակալութեան հտէ եղած ըլլայ: Բարեբախտաբար վերջինն եղաւ ըսինք, վասն զի ստոյգ է առ ճշմարտութիւնս՝ թէ ան տէրութիւնն որ սոսկ աշխարհակալութեամբ կը տարածուի՝ իրեն թշնամիներ կը շատ

ցընէ ու երկար չկրնար տոկալ, ինչպէս Ալէքսան-
դրի և ուրիշ աշխարհակալներու տէրութեանը վը-
րայ փորձով տեսնուած է: Ասոր հակառակը, այ-
սինքն իրենց ունեցածովը գոհ ըլլալը, հայոց չա-
փաւորեալ խառնուածքէն ալ առաջ կուգայ, և
ոչ եթէ իրենց քիչուորութենէն և կամ տկարու-
թենէն, ինչպէս որ ոմանց թերևս այնպէս տես-
նուի. վասն զի տէրութիւն մը որ 1800 տարի իր
ամբողջութեանը մէջ մնայ, ամենաքիչ պատերազմ
ունենայ, մանաւանդ տևական պատերազմներ,
միշտ դրսէն գաղթականներ ընդունի ու ինքը գաղ-
թական չխաւրէ, պէտք է որ շատ բազմանայ. և
մեր աշխարհքին տարածութեանը նայելով պէտք
էր բնակիչը գէթ 15,000,000 ըլլար. և միթէ աս
տասնըհինգ միլիոնը, որոնց քաջութիւնը յայտնի
է ամենուր, չէ՞ին կրնար աշխարհակալութիւններ
ընել Մակեդոնացւոց, Պարսից, ևս և հռովմայե-
ցւոց պէս, որ ՚ի սկզբան մեզի հաւասար և քան
զմեզ ալ թերևս քիչ էին բազմութեամբ: Ըսած-
ներնէս յայտնի կ'ըլլայ որ հայկազանց տէրութեան
երկար դիմանալուն առաջին և գլխաւոր պատճառն
է մեր ազգին անաշխարհակալ և հանդարտաբարոյ
ոգին, որով նաև երկայն ատեն ալ Ասորեստա-
նեայց իշխանութեան տակն էին ու անոնցմէ պաշտ
պանուած իբրև մերձաւորագոյն և քան զմեզ ա-
ւելի զօրաւոր ազգէ մը, ինչպէս Խորենացւոյն խօս-
քերէն ալ յայտնի է: Մեր հայկազուն նախնեաց
աս հանդարտաբարոյութիւնը ինչպէս որ զիրենք
արտաքին թշնամիներէ ազատ պահէց, ասանկ ալ
ներքին վիճակին վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ,
այսինքն Ա. Ժողովրդեան իրենց իշխանաց վրայ ու-
նեցած վստահութիւնն ու հանդարտաբարոյ հպա-
տակութիւնը. և անոր փոխարէն իշխաններուն
Ժողովրդեան վրայ ունեցած հայրագութ խնամքը:
Բ. Կուսակցութիւններ չըլլալը, որով 365 տարի

Հայկայ որդւոցմէ ընտրուեցան նահապետները յաջորդաբար, և երբոր ան ցեղին յաջորդութիւնը լնացաւ, Հայկայ մէկալ որդւոցը անցաւ առանց խռովութիւն մը ելլելու. ասով յայտնի կ'ըլլայ իրենց խաղաղասիրութիւնն ու միաբանութիւնը: Գ. Հիւրասիրութիւն և վեհանձնութիւն, որով իրենց ապաւինածները սիրով ու պատուով ընդունելով՝ աշխարհքին հզօր պաշտպաններ կ'աւելցընէին: Տարակոյս չկայ որ այսպիսի հանդարտաբարոյ ու խաղաղասէր կանոններու վրայ հաստատուած ժողովուրդը կամ տէրութիւնը երկար պէտք էր դիմանար. և թէ որ Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ բռնաւորութեամբը իրեն զօրութիւնն ու խաղաղութիւնը չայլայէր, չէր ընդհատէր ան տէրութիւնը, որ մերձակայ ազգերուն պատկառելի, հեռավորաց բարեկամ, իրեն քիչովը գոհ, զուրիշները չմասող, խաղաղութիւն սիրող տէրութիւն մըն էր: Աս բանս միայն խոստովանելի է որ քաղաքական և ուսումնական յառաջադիմութիւն խիստ քիչ ըրած կ'երևնայ՝ այնչափ երկար ժամանակ ինքնիշխան տէրութիւն ունենալուն համեմատ. որովհետև ուրիշներու՝ մանաւանդ ծաղկած ազգերու հետ վերաբերութիւն չունենալով իրենք իրենց գիտութեամբը մնացին ինչուան Տիգրան Երուանդեանին ատենները, որ օտար ազգաց հետ ունեցած հաղորդակցութեամբը և իր անձին գեղեցիկ յատկութիւններովը ազգին յառաջադիմութեանը մեծապէս պատճառ եղաւ: Հայկազանց տէրութեան վիճակին վրայ ուրիշ գլխաւոր բան չունենալով խօսելու՝ անցնինք Արշակունեաց թագաւորութեան վրայ համառօտիւ խօսելու:

Արշակունեաց թագաւորութեան շքեղ կերպով սկսին ու քիչ ատենի մէջ պայծառանալն ու զօրանալը՝ շատ զարմանալի ու խելքէ վեր կրնայ տեսնուիլ. բայց երբոր մոտածենք թէ աս թագաւոր

Լորուծիւնս բոլորովին նոր չէր ան ժողովրդեան ու ան աշխարհքին համար որ արդէն հազար ութը հարիւր տարի տէրութիւն ունեցեր էր, և թէ տէրութիւնն ալ ընդհատելով միշտ իրեն ամբողջութեանն ու ազգութեանը մէջ մնացեր էր, և տէրութիւնը կործաններ էր ոչ եթէ բարոյական պակասութիւններով, հասկա դիպուածական և օտար թշնամիէ մը, ան ատեն զարմանալի չիգար. որովհետեւ այսպիսի տէրութիւն մը հին, մեծաշէն ու հաստահիմն տան մը կը նմանի, որ հնութեանը պատահական փոփոխութիւնն պատճառաւ քիչ մը նորոգութեան կը կարօտի: Արշակունեաց տէրութիւնը Հայկազանց տէրութեանը վրայ այնչափ աւելի նոր կատարելութիւններ աւելցուց որ ինչպէս իրեն պայծառանալուն՝ ասանկ ալ իր թշուառութեանն ու կործանմանը պատճառ եղաւ: Հայկազանցը որչափ որ քիչ գործունեայ ու առանձնացած տէրութիւն մըն էր, Արշակունեացն ալ անոր հակառակը պատերազմող, աշխոյժ ու գործունեայ եղաւ. և աս բանս սկսաւ նոյն իսկ Արշակունեաց տէրութեան առաջին տարիները: Արշակունեաց ատեն Հայերը Վաղարշակայ պատճառաւ նախ վերաբերութիւն ունեցան Պարթևաց մեծ և հզօր ազգին հետ, որով նաև Պարսից և Մարաց հետ. արդէն կուսակալաց ատենը Սելևկիացւոց պատճառաւ՝ Հայերը իրեք հարիւր տարիի չափ Յունաց հետ ունեցեր էին՝ չէ թէ պարզ բարեկամական վերաբերութիւններ, հասկա անոնց հպատակած ալ էին. վերջը Արտաշէս Ա.ին աշխարհակալութեամբը դարձեալ խիստ շատ վերաբերութիւններ ունեցան Յունաց հետ, որով ինչուան անոնց չատուածներն ալ Հայոց մեհեաններուն մէջը կանգնուելով՝ Հայերէն պաշտօնեցան. յայտնի են դարձեալ Արշակունեաց Հռովմայեցւոց հետ ունեցած վերաբերութիւնները՝ Տիգրանայ ու Միհր-

գատայ պատերազմներուն պատճառաւ : Ասոնց մով յայտնի կ'ըլլայ թէ ինչպէս հայերը հարիւր տարուան միջոցին մէջ աշխարհքիս խիստ զօրաւոր տէրութեանց հետ վերաբերութիւններ ունեցան, որ ինչպէս մեծամեծ օգուտներու՝ նոյնպէս ալ խիստ շատ փնասներու առիթ եղաւ :

Ծաղկեալ ազգերու հետ վերաբերութիւն ունեցող ազգը բնականաբար ինքն ալ կը ծաղկի . աս բանս ահա կը տեսնուի նաև հայոց վրայ Արշակունեաց թագաւորութեան ատենը : Արդէն յայտնի է պատմութենէն Վաղարշակայ ըրած բարեկարգութիւններովը ուսումնասիրութեամբը հայոց ուսումնական և քաղաքական յառաջագիմութիւնը . Արշակայ, Արտաշէսի և Տիգրանայ պատերազմասէր և կռոց պաշտօնասէր բարքովը մեհենից զարդարուիլը և պատերազմական կարգերուն առաջ երթալը . Անանէի, Սանատրկոյ, Երուանդայ և Արտաշէս երկրորդին աշխարհաշինութեամբը հայաստանի քաղաքաց ծաղկիլը, գեղեցիկ շինուածքներով զարդարուիլը, որոնց շինութեանը համար՝ ինչպէս պատմութենէն գիտենք՝ օտարազգի ճարտարապետներ ու բանուորներ եկան : Ասոնց նման ուրիշ գրեթէ ամէն բան որը քիչ որը շատ առաջ գնաց, որ առանց աս կարևոր հաղորդակցութիւններու չէր կրնար ըլլալ : Աս տեսակ վերաբերութիւններուն ինչպէս որ օգուտները յայտնի և մեծամեծ էին՝ ասանկ ալ փնասները յայտնի և պարզ են . օտար ազգի մը հետ եղած վերաբերութիւնները կամ անոնց գերի ու հպատակ ըլլալով է, կամ պատերազմական, և կամ բարեկամական . գերութեան կամ հպատակութեան վերաբերութիւնը ժողովրդեան քաջութեան ոգին կը նուազեցընէ, երկպառակութիւնները կը շատցընէ, կուսակցութեան խանգարիչ ոգին կը մտցընէ : Աս բանս այնչափ փնասաբեր չեղաւ հայ-

աստանի կուսակալաց իշխանութեան ժամանակը , որովհետեւ վերաբերութիւննին քիչ էր Յունաց հետ , և իշխաններէն շատը Հայ էին՝ Սեւեկիացւոց մեր աշխարհքէն հեռու ըլլալուն պատճառաւ : Տեական պատերազմներուն ըրած փնասները յայտն են որ ժողովուրդը կ'աղքատցնեն , տէրութիւնը կը տկարացնեն , թշնամիները կը շատցնեն և ուրիշ շատ կերպերով փնասակար կ'ըլլան նորակիրթ ազգի մը . աս փնասներէն խիստ շատը կրեց Հայաստան Արտաշէս Ա.ին և Տիգրանայ պատերազմներովը : Բարեկամական հաղորդակցութիւնը կ'աւելցնէ ժողովրդեան մը մէջ ան պակասութիւնները որ բարեկամ տէրութիւնն ունի , թէ իրեն կառավարութեան կերպին և թէ ժողովրդեան բարքին մէջ : Աս իրեք տեսակ հաղորդակցութիւններն ալ քիչ շատ փնասաբեր եղան Հայաստանի , և կերպով մը նաեւ իրեն վերնալուն պատճառ : Հպատակութեան վերաբերութիւնը մեծապէս վընասեց զՀայաստան՝ Արտաշիր Սասանեանին տիրապետութեան ատենը . իսկ պատերազմականը փնասեց Արտաշէս Ա.ին աշխարհակալութեամբը , որուն շքեղ յաղթութիւնները Հայաստանի թըշնամի յարուցին բոլոր հիւսիսային ազգերը , Պարսիկներն ու Հռովմայեցւոց հզօր ինքնակալութիւնը , որ Հայաստանի անկախութիւնը վերցնելով հարկատու ըրաւ զինքը , անոր մեծնալուն և զօրանալուն բոլորովին արգելք եղաւ , ու վերջապէս ներսէն և դրսէն շատ չարիք հասուց մեր աշխարհքին . և աս փնասներս սկսան Արշակունեաց թագաւորութեան առաջին տարիները : Հիւսիսային ազգաց և Պարսից հասուցած փնասները պատմութենէն յայտնի են ամենուն , որովհետեւ ըստ Խորենացւոյն « Հանուրց Հիւսիսականաց վեհագոյն » էր մեր ազգը . և անոր համար անոնց ագքին փուշ եղած էր Հայաստանի մեծնալը :

Հայոց նախարարներուն ևս և ժողովրդեան բար-
բին աւրուելուն առաջին պատճառ եղան պատե-
րազմները, երկրորդ պատճառ առաջինէն շատ ա-
ւելի փաստակար՝ Արտաշէին Հայաստանի տիրելը՝
ինչպէս որ վերն ալ յիշատակեցինք: Արտաշէր և
իր որդին Շապուհ երեսուն տարի իշխեցին Հայ-
աստանի, և ամէն տեսակ չարիքով լեցուցին ըզ-
Հայաստան, այսինքն փառասիրութեամբ, կու-
սակցութեամբ, տիրատեցութեամբ, ու ան ամէն
չարիքներով որ աշխարհք մը գերութեան տակ
իյնալով կ'ունենայ. և աս բաներս հաստատուած
են հին և նոր ազգաց պատմութեանց անթիւ և
անհամար փորձերէն, անոր համար չենք ուզեր
երկարել հոս ան չարեաց վրայ զատ զատ խօսե-
լով. միայն ասիկայ կրնան գիտնալ ամէն ընթեր-
ցողք թէ Մերուժան և Վասակ Սիւնի ուրացող
ազգատեաց և փառասէր նախարարներուն ըրած
անզգամութիւններն, ինչպէս նաև ուրիշ անոնց
նմանողներունը, բոլոր վերի ըսածներնուս. հե-
տևանքներն են:

Ան միջոցին որ Հայաստանի մէջ մտան գերու-
թենէ առաջ եկած աս գարշելի և կործանիչ ախ-
տերը, ուրիշ կողմանէ Հայաստանի կործանմանը
երրորդ պատճառ եղաւ՝ հռովմայեցւոց կայսերու-
թեան Վոստանդնուպօլիս փոխադրուիլը, որով
մերձաւորութեան և քրիստոնէութեան պատճա-
ռաւ՝ ազգեցութիւննին մեծցաւ ու աւելցաւ Հայոց
վրայ. երթևեկութիւններուն յաճախութեամբը
բարեկամութիւնն ու ընտանութիւնը շատցաւ. ո-
րով մէկ կողմանէ Յովնաց պակասութիւնները մը-
տան Հայոց մէջ, ուրիշ կողմանէ ալ նոր նոր կու-
սակցութիւններ աւելնալով Յովնաց կողմը, սկը-
սաւ ան ատեն Հայաստանի համար ան սոսկալի
երկրաշարժը որ կամաց կամաց աւերմունքներ ը-
նելով շատ չանցաւ բոլորովին աւերակներու տա-

կը թաղէց զՀայաստան: Եւ ո՞վ չգիտէր ան ատե-
նի կայսերաց թուլամորթութիւնն ու վատութիւ-
նը, անոնց արքունեաց զեղխութիւններն ու ապա-
կանութիւնները, և ընդհանրապէս Յունաց և Հը-
ռովմայեցւոց բարուց աւրուիլը, որով մի և նոյն
պակասութիւնները մտան Հայոց մէջն ալ. և ասով
է որ մենք ալ դժբախտաբար ունեցանք ան վատ,
զեղխ ու անախտան թագաւորաց շարքը, որոնք մեր
Թշուառութիւնը բազմապատկելով մեր կործա-
նումը երազեցին: Թագաւորաց ան աստիճանի
խեղճութեանը պատճառաւ նախարարները մեծ-
ցան ու զօրացան, որով շատ անգամ թագաւորին
անկարգութիւններուն ընդդիմանալով կամաց կա-
մաց սկսան նաև օրինաւոր ու արգարացի հրաման-
ներուն ալ դէմ ելլել. ասով գրեթէ մէյմէկ ինք-
նագլուխ իշխաններ ձեացան. և ահա ասիկայ ալ
եղաւ չորրորդ պատճառ մեր ազգին թագաւորու-
թեանը վերնալուսն: Աս ամէն չարեաց առաջը մի-
այն գիտութիւնն ու կրթութիւնը կրնար առնուլ.
բայց որովհետև երկուքն ալ ետև մնացին, և ա-
նոնց հակառակ եկամուտ ակտերը զօրացան, աս-
ով օր օրուան վրայ Հայաստանի վիճակը վատ-
թարացաւ. ասիկայ ալ եղաւ հինգերորդ պատ-
ճառ, և կերպով մը առաջին՝ իրին մեծութեան
նայելով:

Մեզի ստոյգ և իրական տեսնուած գլխաւոր
պատճառները ասոնք են, որոնցմէ զատ ուրիշներ
ալ կրնան գտնուիլ, որ աս գլխաւոր պատճառնե-
րէն կրնան առաջ դալ: Ուստի մեզի բոլորովին
ծուռ և սխալական կը տեսնուի ոմանց ըսելը թէ
Հայոց տէրութիւնը կործանեցաւ իրենց բնասուր-
անմիաբանութենէն, նախանձոտութենէն, քսու-
թիւններէն, մատնչութենէն և ուրիշ ասոնց նման
սոսկալի պակասութիւններէ, որոնք ըստ ինքեան
հետեանք են առջի ըսած պատճառներնուս, և եր-

կրորդաբար միայն պատճառ եղան մեր կործանմանը. անոր համար ալ հարկաւոր սեպեցինք աս պակասութիւններուն ինչ բաներէ առաջ դալը բացատրել հոս, որպէս զի մեր ընթերցողներն ալ մտքերնին չցնեն թէ աս պակասութիւնները բնատուր են, հապա թէ եկամուտ և պատահական պակասութիւններ, որոնք ամէն տկարացած ու անիշխանութեան մէջ մնացած ազգերու կը պատահին և կը թուութեամբ միայն կը շտկուին:

Բազրատունեաց Թագաւորութեան խեղճութեանը և շուտով կործանելուն պատճառներուն վրայ աւելորդ կը համարինք առանձին խօսիլը հոս, որովհետեւ մի և նոյն պակասութիւններուն դարման չտանելով, մանաւանդ թէ անոնց աճելովը եղած է, մանաւանդ որ առջի թշնամիներուն վրայ ունեցաւ Հայաստան Բազրատունեաց ատենը՝ ուրիշ նոր նոր ահաւոր թշնամիներ ալ, որոնց դէմ կրնար դնել միայն ան պակասութիւններուն հակառակ կատարելութեամբքը, ինչպէս որ ընդդիմացաւ ինչուան Տրդատայ ատենները ունեցած ու խերիմ թշնամիներուն:

Իսկ Ռուբինեանց տէրութեան այլ և այլ հանգամանացը և վերնալուն վրայ խօսիլը կերպով մը մեր խնդրէն դուրս է, որովհետեւ ան իշխանութիւնը Հայաստանէն դուրս ըլլալով առջիններուն շարունակութիւնը չկրնար սեպուիլ, և միշտ մասնական Թագաւորութիւն մըն է: Աս յայտնի է որ իրեն պզտիկութեանն ու տկարութեանը համեմատ՝ ամենէն աւելի շատ և կատաղի թշնամիներ ունեցաւ, մանաւանդ վերջերը, որոնց դէմ այնչափ դիմանալն ալ շատ մեծ բան պիտի սեպուի, և Ռուբինեան իշխանաց անսպարտելի քաջութեանը յայտնի ապացոյց:

Կ Ա Ր Գ

ԹԱԳԱԻՈՐԱՅ ԵՒ ԻՇԽԱՆԱՅ

Հ Ա Յ Կ Ա Ջ Ո Ւ Ն Ք

Քնէ Անջ

- 2107 Հայկ Ծ.
- 2026 Արմենակ ԽԶ.
- 1980 Արամայիս Խ.
- 1940 Ամասիա ԼԲ.
- 1908 Գեղամ Ծ.
- 1858 Հարմա ԼԲ.
- 1827 Արամ ԾԸ.
- 1769 Արայ ԻԶ.
- 1743 Կարդոս ԺԸ.
- 1725 Անուշաւան Կ.
- 1662 Պարէտ Ծ,
- 1612 Արբակ Խ.
- 1568 Զաւան ԼԻ.
- 1531 Փառնակ Ա. ԾԳ.
- 1478 Սուր ԻԵ.
- 1433 Հաւանակ Լ.
- 1403 Վաշտակ ԽԲ.

- 1381 Հայկակ Ա, ժԸ.
1363 Ամբակ Ա, ժԴ.
1349 Առնակ ժԻ.
1332 Շաւարշ Ա, Զ.
1326 Նորայր ԻԴ.
1302 Վստամ ժԴ.
1289 Կար Դ.
1285 Գողակ ժԸ.
1267 Հրանտ Ա, ԻԻ.
1242 Ընձակ ժԵ.
1227 Գլակ Լ.
1197 Հօրոյ Գ.
1194 Զարմայր ժԲ.
1180 Շաւարշ Բ, ԽԴ.
1137 Պերճ Ա, ԼԵ.
1102 Արբուն ԻԻ.
1075 Պերճ Բ, Խ.
1035 Բազուկ Ծ.
985 Հոյ ԽԴ.
941 Յուսակ ԼԱ.
910 Ամբակ Բ, ԻԻ.
883 Կայսրակ ԽԵ.
838 Փառնաւաղ Ա, ժԻ.
805 Փառնակ Բ, Խ.
765 Սկայորդի ժԻ.
748 Պարոյր Ե.
743 Պարոյր Թագաւոր կը պսակուի ԽԴ.
700 Հրաչեայ ԽԲ.
678 Փառնաւաղ Բ, ժԳ.
665 Պաճոյճ ԼԵ.
630 Կունակ Ը.
622 Փաւոս ժԻ.
605 Հայկակ Բ, ԼԶ.
569 Երուանդ Ա, Դ.
505 Տիգրան Ա, ԽԵ.

- 520 Վահագն ԻԵ .
 493 Առաւան ԺԸ .
 475 Ներսէհ ԼԵ .
 440 Զարէհ ԽԶ .
 394 Արմոդ Թ .
 385 Բայդամ ԺԴ .
 371 Վան Ի .
 351 Վահէ ԻԳ .

ԿՆԱՍԻՄԵ

- 325 Միհրան Ե .
 319 Նէոպտոլոմէոս Բ .
 317 Ադուարդ ԼԵ .
 284 Հրանտ Բ, ԽԵ .
 239 Արտաւազ Ծ .
 159 Արտաւազդ Ժ .

ԱՐԸԱԿՈՒՆԻՔ

- 149 Վաղարշակ Ա, ԻԲ .
 127 Արշակ Ա, ԺԳ .
 114 Արտաշէս Ա, ԻԵ .
 89 Տիգրան Բ, ԾԴ .
 55 Արտաւազդ Ա, Ե .
 30 Արշամ Խ .
 1 Աբգար ԼԸ .

ՔԱՆԷ ԷՊԵՐ

- 30 Աբգար քրիստոնեայ կ'ըլլայ .
 34 Անանէ Դ .
 38 Սանատրուկ Լ .
 68 Երուանդ Բ, Ի .
 88 Արտաշէս Բ, ԽԱ .
 129 Արտաւազդ Բ, Բ .
 131 Տիգրան Ա, ԻԱ .

- 152 Տիգրան Գ, ԻԲ.
 194 Վաղարշ Ի.
 214 Խոսրով Ա, ԽԵ.
 257 Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ կը ծնանի.
 259 Արաշիւր Հայաստանի իւր բերէ ԻԵ.
 283 Շապուհ երկուսն ալ.
 286 Տրդատ ԾԶ.
 301 Սուրբ Հովհաննէսն կը նահատակուին.
 302 Տրդատ ազգովնմբ կը միւրրտուի ու քրիստոնէայ կ'ըլլայ.
 319 Տրդատ ու սուրբ Գրիգոր Հռովմ կ'երթան.
 341 Տրդատ կը մեռնի.
 344 Խոսրով Բ, Թ.
 333 Տիրան Բ, ԺԱ.
 363 Արշակ Բ, ԺԸ.
 381 Պապ Գ. կամ Ի.
 383 Մեծն Ներսէս կ'սպաննուի.
 384 Վարադգատ Բ.
 386 { Արշակ Բ, Գ.
 { Վաղարշակ Բ, Ա.
 388 Խոսրով Գ, Դ.
 392 Վասմշապուհ ԻԱ.
 406 Սրբոյն Մեսրոպայ ձեռքովը Հայու նշանադիրները կը հնարուին.
 415 Շապուհ Դ.
 422 Արտաշէր Զ.

Թագաւորի վերին Հայոյ
 Ք. Ա.

- 27 Արտաշէս ԺԱ.
 16 Տիգրան փոքր ԺԸ.
 2 Երուսաղ 00
 2 Տիգրան Դ.

Քրիստոսէ ետքը .

- 6 Ապրսամ արծրունի ժԴ .
 19 { Վոնոն Բ .
 { Արշէս Բ .
 21 Զենոն Արտաշէս ժԻ .
 38 Արշակ ութ ամիս .
 38 Միհրդատ ժԶ .
 55 Հռամիզդ Եօթը ամիս .
 55 Տիրիթ Ի .
 60 Տիգրան Գ .
 63 Տիրիթ (Վերստին) Թ .

Մարդկանք

- 428 Վահմիհրշապուհ ժԴ .
 442 Վասակ ժ .
 451 Վարդանանք կը նահատակուին .
 452 Աորորմիզդ ժԲ .
 464 Աորվնասպ ժԻ .
 481 Սահակ Ա, Ա .
 483 Շապուհ, վեց ամիս .
 484 Անդեկան, Եօթը ամիս .
 485 Վահան ԻԶ .
 511 Վարդ Դ .
 515 Բուրղան Գ .
 518 Մժէժ Լ .
 548 Դենշապուհ Դ .
 552 Վշնասվահրամ Զ .
 Հայոց տօմարը կը նորոգուի, և անկէ կը
 սկըսի Հայոց Թուականը 552ին .
 558 Վարադգատ Զ .
 564 Սուրէն Ի .
 571 Վարդան Ի .
 578 Միհրան ժԵ .
 593 Սմբատ Ը .

601 Դաւիթ ԻԴ .

625 Վարազտիրոց Է .

ԿԻՐԱՆԱԿԱԿԻ

632 Դաւիթ Դ .

636 Թէոդորոս Է .

643 Վարազտիրոց, ութ ամիս .

644 Սմբատ Ժ .

654 Համազասպ Ե .

659 Գրիգոր ԻԴ .

685 Աշոտ Դ .

690 Ներսէս Դ .

695 Սմբատ Թ .

743 Աշոտ ԺԵ .

760 Սահակ Բ, Զ .

835 Բագարատ ԺԴ .

ՈՍԻՆԿԱԿ

693 Աբդիլ Բ .

704 Կաշմ ԺԴ .

717 Վիլթ Ժ .

727 Մահմէտ Ե .

732 Աբդիազիզ Ժ .

742 Մրուան Ա .

758 Եղիա Ա, Բ .

766 Սիւլէյման Գ .

769 Պէքիր Թ .

778 Հասան Գ .

786 Եղիա Բ, ԺԲ .

798 Խուզիմայ Ի .

818 Հոլ ԺԷ .

848 Ապուսէթ Ա .

850 Բուլայ Ե .

855 Շէխի Դ .

Բ Ա Գ Ր Ա Տ Ո Ւ Ն Ի Ք

- 859 Աշոտ Ա, ԻԶ.
 885 Աշոտ Ա. Թագաւոր կը պսակուի ամիրապետէն, ու հինգ տարի կը Թագաւորէ.
 890 Սմբատ Ա, ԻԳ.
 908 Գագիկ Արծրունի Թագաւոր կ'ըլլայ վասպուրականի.
 914 Աշոտ Բ, ԺԴ.
 928 Աբաս ԻԴ.
 952 Աշոտ Գ, ԻԶ.
 977 Սմբատ Բ, ԺԲ.
 989 Գագիկ Ա, ԻԹ.
 1020 Յովհաննէս Ի.
 1042 Գագիկ Բ, Գ.
 1046 Բագրատունեաց տէրութիւնը կը վերցուի.
 1079 Գագիկ Բ, կ'սպաննուի.

Թագաւոր և Վասպուրականի եւ Կարսոյ

- 908 Գագիկ արծրունի ԻԹ.
 921 Աշոտ Շապուհեան ԺԵ.
 937 Դերենիկ Աշոտ ԺԶ.
 953 Աբուսահլ ԺԹ.
 962 Մուշեղ ԻԳ.
 { Աշոտ Սահակ ԺԴ.
 972 { Գուրգէն Խաչիկ ԼԲ.
 { Սենէքերիմ ԾԵ.
 1022 Սենէքերիմ Սեբաստիա կ'անցնի.

Ռ Ո Ւ Բ Ո Ն Ե Ա Ն Ք

- 1080 Ռուբէն Ա, ԺԵ.
 1095 Կոստանդին Ա, Ե.

- 1100 Թորոս Ա, ԻԳ.
1123 Լևոն Ա, ԺԵ.
1144 Թորոս Բ. ԻԴ.
1168 Թովմաս պայլ Ա.
1169 Մլէհ Ե.
1174 Ռուբէն Բ, ԺԱ.
1185 Լևոն Բ, ԺԴ.
1198 Լևոն Բ. Թադաւոր կը պսակուի և կը Թա-
դաւորէ ԻԱ տարի.
1219 Զապէլ Ա.
1220 Փիլիպպոս Բ.
1224 Հեթում Ա, ԽԵ.
1269 Լևոն Գ, Ի.
1289 Հեթում Բ, Դ.
1293 Թորոս Գ, Բ.
1296 Սմբատ Բ.
1298 Կոստանդին Բ, Բ.
1300 Հեթում Բ. վերստին Ե.
1305 Լևոն Դ, Գ.
1308 Օշին ԺԲ.
1320 Լևոն Ե, ԻԲ.
1342 Կոստանդին Գ, Ա.
1343 Գուհառն Բ.
1345 Կոստանդին Դ, ԺԸ.
1365 Լևոն Զ, ԺԱ.

ՅԱՆԿ

Մ Ա Ս Ն Ա .

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ

ԴԱՍ	Ա . Հայկէն սկսեալ ինչուան Արամ .	3
ԴԱՍ	Բ . Արամէն ինչուան Պարոյր . . .	7
ԴԱՍ	Գ . Պարոյրէն ինչուան Հայկազանց Թա գաւորութիւն կործանելը . և կու սակալաց իշխանութիւնը . . .	11

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ

ԴԱՍ	Դ . Արշակէն սկսեալ ինչուան Արտա ւազդ Ա	16
ԴԱՍ	Ե . Արտաւազդ Ա . Արշամ և Աբգար .	22
ԴԱՍ	Զ . Անանէ , Սանատրուկ , և Երուանդ .	26
ԴԱՍ	Է . Արտաշէս Էրկրորդէն ինչուան Տըր դատ	29
ԴԱՍ	Ը . Տըրդատ և Խոսրով Բ	33
ԴԱՍ	Թ . Տիբան և Արշակ	37
ԴԱՍ	Ժ . Պապ և Վարազդատ	41
ԴԱՍ	ԺԱ . Խոսրով Գ . Վրամշապուհ և Ար տաշէս Գ	44

ՄԱՐԶՊԱՆԱՑ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ԴԱՍ	ԺԲ . Վէհմիհրշապուհ և Վարդանանց պատերազմը	49
-----	---	----

ԴԱՍ ԺԳ.	Ատրորմիզդ և Ատրլէնասպ և Վա- հանայ ըրած պատերազմները .	54
ԴԱՍ ԺԴ.	Վարդէն ինչուան Սմբատին Կիւ- րասպաղատութիւնը	59
ԴԱՍ ԺԵ.	Սմբատ Կիւրասպաղատէն ինչուան Բագրատունեաց Թագաւորու- թեան կանգնուիլը	64

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ

ԴԱՍ ԺԶ.	Աշոտ Ա. և Սմբատ Ա. . . .	69
ԴԱՍ ԺԷ.	Աշոտ Բ. Երկաթ և Աբաս . . .	73
ԴԱՍ ԺԸ.	Արծրունեաց կամ Վասպուրական աշխարհին Թագաւորութիւնը : Աշոտ Ողորմած ու Սմբատ Բ.	76
ԴԱՍ ԺԹ.	Գագիկ Ա. և Յովհաննէս Սմբատ .	79
ԴԱՍ Ի.	Գագիկ Բ. և Բագրատունեաց Թա- գաւորութեան կործանիլը . . .	81

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ

ԴԱՍ ԻԱ.	Ռուբէն Ա. Կոստանդին Ա. Թո- րոս Ա. Լևոն Ա. Թորոս Բ. Մլէհ և Ռուբէն Բ.	86
ԴԱՍ ԻԲ.	Լևոն Բ. Փիլիպպոս ու Հեթում Ա. Լևոն Գ.	91
ԴԱՍ ԻԳ.	Հեթում Բ. Էն ինչուան Ռուբինեանց Թագաւորութեան կործանիլը .	94
ԴԱՍ ԻԴ.	Ռուբինեանց տէրութեան կործա- նելէն ինչուան մեր ատենի եղած ղիպուածները	99

Մ Ս Ս Ն Բ .

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԱՆՅ

- Գ Լ . Ս . Մեր ազգին սկիզբը . Հայկայ ապրա
տամբութիւնը , Բեւայ հետ ըրած
պատերազմը . և իրեն կատարելու
թիւններն ու մահը 103
- Գ Լ . Բ . Հայկայ յաջորդները ինչուան Ա
րամ 107
- Գ Լ . Գ . Արամ և իրեն քաջութիւնները 108
- Գ Լ . Դ . Արային Շամիրամայ հետ ըրած պա
տերազմը , ու Շամիրամայ գործ
քերը 112
- Գ Լ . Ե . Պարետէն սկսեալ ինչուան մեծն
Տիգրան 116
- Գ Լ . Ջ . Մեծն Տիգրան ու իրեն քաջութիւն
ները 119
- Գ Լ . Է . Վահագն ու անոր յաջորդները : —
Հայկազանց Թագաւորութեան
վերջանալը 123

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ

- Գ Լ . Ս . Արշակունեաց Թագաւորութեան
սկիզբը : — Վաղարշակ , Արշակ Ա 126
- Գ Լ . Բ . Արտաշէս Ա 130
- Գ Լ . Գ . Տիգրան Բ . և իրեն քաջութիւնները 133
- Գ Լ . Դ . Արտաւազդ Ա . ու Արշամ 140
- Գ Լ . Ե . Արշամ , և Աբգարու գործքերը 142
- Գ Լ . Ջ . Անանէ , Սանատրուկ , Երուանդ և
Արտաշէս Բ 147
- Գ Լ . Է . Թագաւորք վերին Հայոց 156

ԳԼ. Ը.	Արտաւազդ Բ. Տիգրան Ա. Տիգրան	
	Գ. և Վաղարշ	159
ԳԼ. Թ.	Խոսրով Ա.	162
ԳԼ. Ժ.	Տրդատայ քաջութիւնները ու թա-	
	գաւորելը	165
ԳԼ. ԺԱ.	Խոսրով Բ. Տիրան, Արշակ Բ.	172
ԳԼ. ԺԲ.	Մերուժան Արծրունիին ըրած	
	անզգամութիւններն ու մահը,	
	Պապայ և Վարազդատայ թագա-	
	ւորելը	180
ԳԼ. ԺԳ.	Արշակ Գ. Վաղարշակ Բ. Խոսրով	
	Գ. Վրամշապուհ	184

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԶՊԱՆԱՑ

ԳԼ. ԺԴ.	Վեհմիհրշապուհ առաջին Մարզ-	
	պան, և Վարդանանց պատերազմը	193
ԳԼ. ԺԵ.	Ատրվէնասպայ մարզպանութիւնը և	
	Վահանայ պատերազմը	200
ԳԼ. ԺԶ.	Վահանայ մեռնելէն ինչուան Հա-	
	գարացւոց Հայաստանի տիրելը	204
ԳԼ. ԺԷ.	Հագարացւոց Հայաստանի տիրելէն	
	ինչուան Բագրատունեաց թագա-	
	ւորութեան սկիզբը	210

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ

ԳԼ. Ա.	Բագրատունեաց թագաւորութեան	
	սկիզբը	216
ԳԼ. Բ.	Սմբատ Ա. իրեն ատենի խռովու-	
	թիւններն ու մահը	218
ԳԼ. Գ.	Աշոտ Բ. Երկաթ, ու իր քաջու-	
	թիւնները	224
ԳԼ. Դ.	Սմբատ Բ.էն ինչուան Բագրատու-	
	նեաց վերջանալը	230

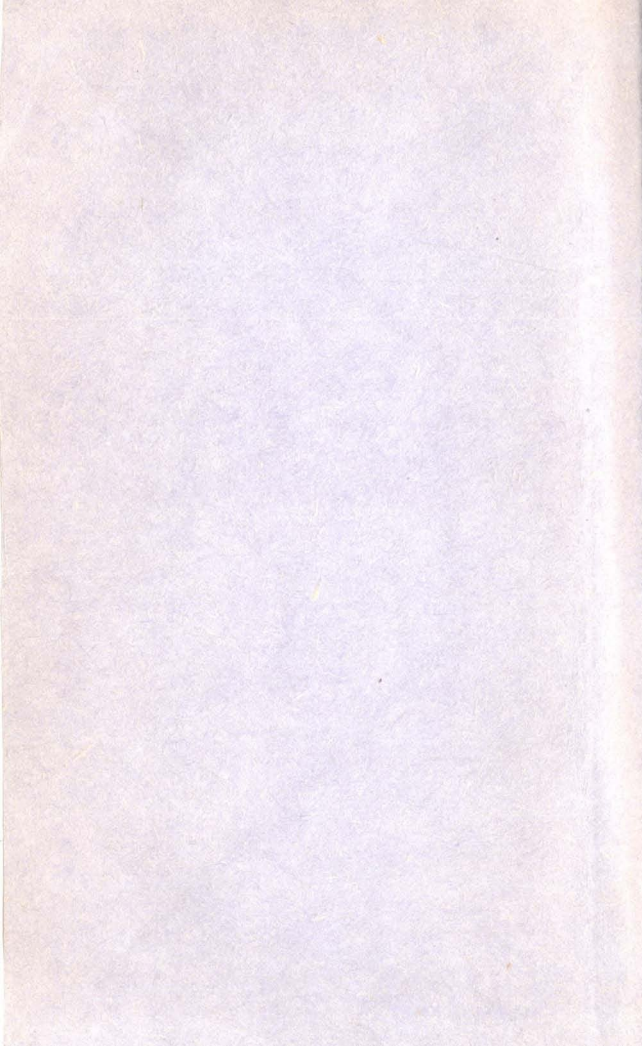
ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ

- ԳԼ. Ա. Ռուբինեանց Թագաւորութեան սկիզբը: Թորոս Ա. իշխանին քաջութիւնները. 247
- ԳԼ. Բ. Թորոս Բ. իշխանին քաջութիւնները, Մէհ ու Ռուբէն Բ. 253
- ԳԼ. Գ. Լեւոն Բ. իշխանին քաջութիւններն ու Թագաւորելը, և ինչուան հետեւ Թում Ե. 257
- ԳԼ. Գ. Լեւոն Գ. ու հետեւ Բ. 265
- ԳԼ. Ե. Օշին ու Լեւոն Ե. 270
- ԳԼ. Զ. Յովհաննէս Պալէկ ինչուան Ռուբինեանց Թագաւորութեան վերջանալը 274
- ՅԱՒԵԼՈՒԹՅՈՒՆ. — Հայոց անիշխանութեան ժամանակի ընդհանուր վիճակը 279
- Համառօտ խորհրդածութիւն Հայոց պատմութեան այլ և այլ մասերուն վրայ 287

302

2781

2781

